

ВАСИЛЬ
ШКЛЯР

ЖИВИЦЯ







ВАСИЛЬ
ШКЛЯР

ЖИВИЦЯ

ПОВІСТІ І
ОПОВІДАННЯ

КІЇВ
ВИДАВНИЦТВО
ЦК ЛКСМУ «МОЛОДЬ»
1982

У2
III66

В новую книгу молодого украинского прозаика вошли три повести и ряд рассказов. Тематика повестей и рассказов разнообразна — это и трагические страницы прошлой войны, и не-леткое послевоенное детство, и становление молодого человека в условиях нашей многомерной действительности. В книге четко выделяется проблема нравственного выбора, моральной ответственности в поступках больших и малых, в ситуациях сложных и обыденных, ощущается высокая психологическая напряженность, приверженность ко всему, что питает человеческую душу силой и красотой.

Рецензент: *В. I. Положий*

ПЛ 70303—062
N228(04)—82 60.82. 4702590200

© Видавництво «Молодь», 1982



Повісті

Тече річка невеличка...

Чистими літніми ранками, коли ще й сонце тільки-но прокидаеться десь там у своїх золотих палатах, Митро Концедайло першим збиває курячу з сільського шляху: жене до лісу табунець білих, мов хмариночки, кіз. Після їхнього солодкого вранішнього молока і димок од цигарки здається Митрові солодким, і туман, що вродився над річкою, і білий світ, такий білий — аж очам боляче.

Радіє він цій годині, радіє з усієї сили, бо ген там, за річкою, де починається ліс, защемить його серце. І то — на цілісін'ку днину...

Весело процокотіли кози по дерев'яному містку,— їм що, на пасовисько ідуть, того й мерехтять копитцями,— а він, бідолаха, і собі поспішає; спрітненько тягне скар-лючену ногу, пересмикує гострими плечима, сміється — не чує старості. Але яка там старість, Митрові ледве за п'ятдесят. То тільки зверху він показує на діда, а так — як оте кострубате покручене дерево, що перестойть ще й молоден'ку сосну.

За річкою Митро чорніє на лиці, тверднуть йому губи. Терпкий дух живиці, що йде від бору, перехоплює горло, в очах туманіє, і вже він бачить не кіз біленьких, а й справді зграйку хмарин, що пливуть по осінньому небу — синьому-синьому, як Яленчині очі...

I

Того дня вони збирали опеньки,— а ліс жовтогарячий світив їм під ноги,— і навмисне розійшлися далеко у різні боки (потім так гарно шукати одне одного, іти на голос одне одному). Дмитро забрів аж у шахти — давним-давно тут брали вугілля, то полішалися темні сирі западини, грибами багаті. А можж, їх було тут море, повитикались

довкола пеньків цілими сімейками. Та не встиг і пагнутись Дмитро, як збоку затріщав хмиз,— невже Яленка підкралась отак непомітно? — і тут він угадів чоловіка, якого, мабуть, і в селі злякався б, а це ж таки ліс. Ну ѿхимера! За чорною бородою не видно ѹ лица, тільки очі жевріють, ще ѹ автомат звисає з плеча, тонкодулий, німецький.

— Звідки ти будеш, хлопче? — спітав бородань хрипким простудженим голосом.

— Із Сестринців.

— Гриби збираєш?

— Опеньки,— відказав уже спокійніше, бо чоловікові очі начебто лиха не віщували, щось навіть знайоме зблиснуло в них. Отак показалось і згасло.

— Ти сам?

— Я?.. С-sam.

— То ѿх добре. Нікому не скажеш, що бачив мене?

Дмитро похитав головою. На мить йому привидівся батько: ідути вони стернею в Жалівку до Семена Момота, який усіх чобітами обшивав, Дмитро чує, як у мішечку приємно порипує шкура теляча — на осінь і він матиме новенькі чоботи, буде в чому до Яленки ходити!

— І ще одне,— сказав бородань.— Не раджу тобі далеко в ліс заходити. Тепер не ті часи.— Повернувшись й поволі пішов за дерево, згорбивши плечі.

«Дядьку Момоте! — хотів гукнути Дмитро.— А коли ж ви пошисте чоботи?»

Однак промовчав. Мабуть, тепер дядькові не до чобіт. Нема коли ѹ поголитися...

Яленку не кликав, якось і так знайшов її швидко при світлі дерев, од чого вона здивувалася, ще, може, ѹ обраziлася б, та не встигла.

— Чого ти, Митю?

— Так...

— Ти наче щось знаєш.

— Скучив за тобою.

— Таке скажеш... — На її щоках пристигли суніці, очі вронила у кошик з опеньками. Обдивлялася кожен грибочок, кожну травинку, що прилипла до шапочки, а бачила — очима чула — Дмитра.

— А ти хіба ні? — Він тішився тією сором'язливістю, наче грівся коло Яленчиних рум'янців.

— Ну, Митю...

— Гарна ти, — дражнився Дмитро. Хіба не дражнити-мешся заради такого дива: щоки червоні, а носик білий-блісінський, тільки де-не-де поцяткованийrudими крапочками — може, пташина яка поторкала дзьобиком?

— Ні, не гарна, — сказала Яленка.

— Ну, тоді погана.

— І не погана.

— А яка ж?

— Така.

— Ах ти така! — І раптом хмільна відвага підхопила Дмитра, як пір'їнку, — і чого він злякався дядька Момота? — кинувся до Яленки, руки втопив у шовкові кіс, затулив її губами од всього світу.

— Митю, ти що? Митю...

Випурхнула з обіймів і, мовби нічого не трапилося, хутенько схилилася над розсипаними опеньками, збирала їх у кошик і погляд туди ховала...

II

Село їхнє милувала війна — не заходили німці в Сестринці. Чи від того, що коло лісу тулилося, то боялися партизанів, чи й за село його не вважали: так, хутірець на півсотні дворів.

Он у сусідів, — правда, Жалівка стойть на горбі, її обминули ліси і річка, — всю душу витрусили. Днями приходила звідти Дмитрова тітка Федорка, то чого вже тільки не понарозказувала. Налізло до них німчури (гир-гир-

гир, гир-гир-гир! — шкабарчать), і те дай, і те дай, щоб їх пороаивало. Птицю патрають на льоту, в баби Ярини свиню застрелили з «ліворвера» та й не смалили, обдерли мов зайця.

— Людей не милують, а що їм свиня, — зітхала мати. — Може, до нас переходь, Федоро? Пересидимо якось.

— А на кого ж я хату покину? — бідкалась тітка, кліпаючи лисенькими повіками. — Їм хату спалити — що раз плюнугти.

— Та бог з нею, з хатою.

— Я тобі, Оксано, скажу, що й серед наших є штучки. Тільки-но німці в село, а Карпінський уже виходить їм назустріч та...

— Це який Карпінський? Отой присліпуватий на одне око?

— Та він же, виходить, хліб-сіль на рушнику несе та каже: «Господа, ми вас двадцять лет ждали. Советська влада прийде, як у мене волосся на долоні виросте».

— Диви, яке!

— Так і каже. Господа, каже... — і тітка Федора ще кілька раз повторила його слова, поки не розлютила себе до краю: — Щоб тобі всохла та долоня!

— В сім'ї не без виродка,— ще глибше зітхнула мати щіпла до плити, де куліш булькотів у чавунчику.

Тітка загомоніла голосніше, щоб мати і там почула:

— Ти ж пам'ятаєш, Окса', нашого Дуню німого?

— А чо' ж не пам'ятаю, брат же його, Вакула, в Сестринцях живе. Теж німий.

— Ну да, так ото длубається Дуня на городі, картоплю копає, а підходить німчик до нього, молоденський та-кий, гостропикий, як паючок, та й подає Дуні відерце, щоб той картоплі всипав йому. А Дуня, — чуєш, Окса'? — простягає йому лопату й тицькає пальцем у землю, мовляв, сам накопай.

— От біда,— сумно всміхнулася мати.

— Той спершу спаленів, згріб Дуню за комір та носом в ту землю! А Дуня, він же психований, як не вхопить лопату та на того німця! — Тут тітка Федорка не втрималась, заллялася сухеньким смішком, наче курка закудкудахкала.

— І вдарив? — перебила мати той сміх, сполохано звівши ріденькі брови — такі, як і в тітки. У них і носи однакові, барабулькою, і очі, живенькі, примруженні.

— Яке там удалив! Німчик так дременув, що тіки смуга лягла, а Дуня й собі, здурів чоловік, заніс лопату над головою та біжить за ним скільки духов... Але той молодий, утік-таки.

— Та й що він тоді, той німець?

— Думали, прийде з автоматом, диркне — й нема Дуні. Але ж ні, минулося.

— Ти бач, подарував!

— Карпінський, той би не простив. Де вже там! Господа, каже...

— Ці німі богом зобиджені, але постоїти уміють за себе. Он Вакула що зробив Микликові, під до війни, коли той скируту сторожував.

— А я щось і не пригадую.

— Ну, Мотя, жінка Вакулина, пішла надвечір та набрала в'язочку соломи, — якої там соломи, триння само-го, — а Миклик, підлій такий, підкрався ззаду та й під-палив на ній ту потеруху.

— Еге, я ніби й чула щось таке.

— То бідна жінка перелякалася на смерть, ледве додому прибилася та й злягла хвора. Говорити не могла, уже пізніше розказала все Вакулі.

— А той що?

— А що той, мовчить, бо німий, а тоді, як зима впала, морози вдарили, то й собі бере цукінького мотузка і йде по солому до скирти. І не знаю, що там і як було, але приніс Вакула у в'язці соломи і Миклика, — той же

дрібненький, мале, бач, а зле,— і в'язку Вакула заніс не в хлівець, а поклав на морозі за хатою.

— Так йому й треба! — знов кудкудахнула тітка Федорка, блиснувши яснами.

— Миклик пручастіться у в'язці, розв'яжи! — верещить, а Вакула не чує. Був би замерз на кізяк, та нагодився дід Печиборщ,— він до Вакули щовечора ходить у карт гуляти,— почув той крик і розв'язав Миклика.

— Сміхота,— сказала тітка.

— Була б йому сміхота, аби не Печиборщ. Вакула на силу простиш дідові, але помирилися, бо друзі ж велики.

Отак відвели душу тітка із матір'ю, а тоді сіли до столу куліш їсти. І Дмитро з ними.

— У вас із яйцями,— прихвалювала тітка,— а в мене курей забрали гироди, то які там уже яйця.

— Та й ми не дуже-то ними ласуємо, це так, що гості,— виправдовувалась мати, наче завинила перед тіткою тим, що куліш такий добрий.

І съорбали його повагом, акуратненько, що й губи сухими лишалися, і ложки сухими.

Дмитро мовчав, не втручався в жіночу балачку, а тоді — близь очима з-під лоба:

— Тъотю, чуєте тъо', а хіба Семена Момота не взяли на фронт?

— А ні, слабий він... Але й у селі не видко, пропав десь.

— Чого це ти Момота згадав? — матери.

— Та я все про чоботи думаю.

— Ой, Митю, хіба тепер за це мова?

— Чула я, — тітка Федорка поклала ложку й зашепотила, низенько зігнувшись над столом,— чула, немов партизани об'явилися в Губському лісі.

— Партизани?

— Ну, Семен, ще як шімці не заходили, возив підворою харчі до лісу. Думаю, куди ж ти ото, чоловіче, їздиш на ніч?

— Розказують,— зашепотіла губами мати,— що поліцая вбили. Але то аж у Бужанці.— І глянула у вікно, чи ніхто там не слухає. — О, Митю, невісточка наша пішла!

Дмитро й собі кинувся до вікна і, хоч як було цікаво слухати тітку, не втерпів, побіг на вулицю. Що й казати, то ж тітка, а то Яленка!

III

Милувала війна Сестринці та й не довго, і от одного дня приїжджає в село чорна горбата машина, зупиняється на майдані коло церкви, і виходить із неї — хто б ви думали? — Карпінський виходить, у чорній одежі, з пов'язкою на руці. Дмитро й не впізнав його спершу, але бачить — око сліpe, блимає червоненським обідком. Карпінський одчиняє задні дверцята, згинається в три погибелі, бо звідти виходить чин німецький — усе на ньому виблискує, аж мороз іде поза шкірою від того блиску. Підтягнутий такий, виголений, рівненько тримає голову і найперше на церкву дивиться, невеличку, дерев'яну, зате чепурну, мов лялечка. А з машини іще поліцай виходять, і німець один вискачує з автоматом, але старший щось пробелькотів до нього, то зняв автомат і поклав у машину. Лише в поліцай стриміли гвинтівки за плечима. Карпінський наказав їм, щоб збирали людей на майдан, а сам не відходив од офіцера і теж сліпав одним оком на церковницю, наче й він там побачив щось дуже цікаве.

— Какой век? — спітав німець, і Карпінський насилиу второпав, що від нього хочуть.

— Вік? А-а-а... Стара дуже.

— Почему замок? — показав на двері.

— Мабуть, попа немає.

У Сестринцях тоді не ходили до церкви, хто й вірив у бога, то молився сам собі нищечком.

От і люди стали прибувати на майдан, зупинялися

поодалік від машини, а поліції махали їм — ближче, ближче. Тільки Миклик, отої дрібний, мов горішок, Миклик, уже підкотився до Карпінського, коротеньку руку йому подає, а тоді й офіцерові, тільки німець не помітив його руки, бо все ще на церкву милувався.

То була така ясна дніна, а тут і хмарка десь узялася, дощик став накрапати. Люди сходилися в гурт, мовчали, тільки очима питали одне в одного: що ж воно далі буде?

— Кажіть уже! — не втерпів дід Печиборщ. — Бо промокнем до нитки. — І щільніше притулився до друга свого, Вакули, відчуваючи, як у того плече од напруги каменем твердне.

Але Карпінський, видно, ждав наказу німця, котрий і під дощем не горбився, височенько тримав голову, а тоді кивнув: можна починати.

— Шановні-і земляки-и, — розтягував Карпінський слова, як гармошку. — Вас ізволив одвідати-и сам замісник районного пана коменданта-а Герд!

— А ви хто такий будете? — знов устромив свого носа дід Печиборщ.

— Я староста села Жалівки-и, а тепер і ваш буду. Ра-нішє Сестринці входили до жалівського колгоспу-у, то мусить пристати і до нашого громадського господарства. Разом працюватимемо на себе во славу великої і непобідимої Герма-а-апії, яка несе нам волю і благополуччя. За старшого у вас наставляємо Пилипа Миклика-а-а...

Миклик дивився у небо, наче хотів угадати, чи довго ще мякчитиме, але, видно, йому щось муляло — може, камінні Вакулині очі.

Потім Карпінський дістав із кишени якогось папірця, протер двома пальцями підсліпувате око й читав:

— На перший раз од вас вимагається: корів — десять голів, свиней — двадцять, курей та іншої свійської птиці...

Жінки заохкали, чоловіки загули, а Дмитро все шукав очима Ялепку й пе міг знайти. Мати її, тітка Санюха,

стояла, похнюючи голову, дівчата, низенько запнуті хустками, а де ж Яленка?

— А ще німецька влада попереджа-а-а-є вас, щоб не сміли допомагати людям, зайдшим із лісу-у-у. За непослух покарано буде всякого.

Мова Карпінського була аж такою чужою, що наче й не приставала до Дмитра, наче усе це приснилося, і вже пізніше, коли чорна горбата машина покотила з села, раптом подумав, що як же це воно буде, якщо заберуть їхню Квітку? Дивно: думав він і не про молоко зовсім, і навіть не про корову, а про те, що не гонитиме більше череду на пасовисько удвох з Яленкою (бо Яленка у парі з ним доправляла на пашу своїх кіз), і на водопій не гонитиме до річки, де так гарно дивитися, як сонце заходить, і не пектимуть вони солодку картоплю, і не будуть разом од ранку й до вечора...

IV

Уже й день пригасав, а Дмитро подався до лісу, дарма що дощ припустився ще більший. Навіть не прихопив нічого напнутися, щоб мати менше розпитувала, і поки минув місток, піджак добренько поважчав од води, а в лісі було затишніше, дощ заплутувався у густому гіллі й падав на землю ріденькими краплями.

То тут, то там яскраво червоніли мухомори — у світі таке робиться, а їм хоч би що, цвітуть собі, як і завжди цвіли в осінню сліпоту, — і пе Дмитра чомусь дуже тішило. Згадав, як одного разу Яленчине дурне козеня вхопило такого гриба у рот, то бідна дівчина не знаходила собі місця, думала, що воно здохне. А козеняті й вади не було, бо навіть чоловік, якщо отруйтися грибами, то рятується козиною ряжанкою. Колись така біда спіткала була Миклика, і жінка його прибігла до Яленчинії матері, дайте, каже, бо дереться на стіну й, базю-базю, ряжанки

кричить. А тітка Санюха дала повен глечик, тепер би во-на йому дулю зсукала. Сьогодні Дмитро забігав спитати, де Яленка, і про Миклика згадав. Так тітка Санюха ска-зала: «Ряжанки йому дала б тепер? А юшки із бібок».

Та що вже тепер казати, коли Микликові на плече гвинтівку повісили. Дід Печиборщ, мабуть, теж лікті гризе, що звільнив його із Вакулиної в'язки.

Отак тітка Санюха то про Миклика, то про Вакулу, а де поділась Яленка, і не сказала. «Я думала, що ти зна-еш. Кавалер же...»

Прийшов Дмитро додому, дивиться — очі в матері чер-воні, за Квіткою наплакалася.

— Проживемо якось, мамо. А може, нашої ще й не візьмуть.

— Ой, Митю. Та якби тільки Квітку, і все. А вони ж, анцихристи, й до людей доберуться. Чув же, в Германію молодих забирають.

— Та ще видно буде.

— У мене аж серце стало, як почали згонити до церк-ви. Ну, думаю, це вже все.

— Я б утік од них.

— А ще, бачу, майнула Яленка через місток до лісу. Мабуть, думаю, прочула Санюха біду, що спровадила її з села.

— До лісу, кажеш?

— Та то ж давнєнько було. Ще вранці.

Ліс дрімав під легенький шумок дощу, і навіть Дмит-рів голос не міг його розбудити — не котився луною, а то-нув у густому мороці.

— Яленко-о-о!

Чого ж це тітка Санюха не сказала йому, щоб іагував із лісу Яленку? Німці ж поїхали. А молодець, що доду-малася одіслати її з села. Яленку як не запинай низенько, то видно, що гарнішої за неї нема. Замаж лицє сажею, а очі... Синітимуть, дурненські, як і синіли. Вони й жалів-ським хлощям не давали спокою (сестринчани ходили пе-

ред війною до школи в Жалівку, бо своєї десятирічки не було). «Індикі», — так дражнили сусідів, а ті прозивали сестринчан «совами», — не минали нагоди, щоб не смикнути Яленку за пухнасту біляву кіску. Вони й Дмитра недолюблювали за те, що ходив із нею щодня через ліс до школи, що горнулась до нього Яленка мовби до брата рідного. Дмитро теж дивився за нею як за сестрою, радів тихенько, що хлопці казяться через Яленку, нехай, думав. А то якось підходить до Дмитра на великий перерві Борис Карпінський — рудий, пика здорова, як не репне, — обіймає за шию наче по-дружньому, коли глянути збоку, а насправді здавив Дмитра з усіх сил та на вухо: «Слухай, сова, сьогодні ти не підеш із нею додому, пойняв?» — «Чого це?» — «Того, що не підеш». — «Це мое діло». — «Пожалкуеш, сова».

Дмитро тоді на уроці пише записку Яленці: «Чого це Карпінський каже, щоб я не йшов з тобою додому?» Яленка в одвіт: «А ти вже й злякався?» І знову пошта пішла по партах: «Чого б то я лякався?» — «Ну, то й не слухай його, придурка рябого».

І от знову ідуть вони вдвох додому, про те, про се гомонять, сміються собі аж до лісу. А вже у лісі притихли раптом, бо з-за купців Карпінський виходить з дрючиком у руках, а за пим — ватага ціла (видно, втекли з останнього уроку, щоб перестріти їх тут).

«Хіба я не казав тобі, сова, що пожалкуеш?» — підступає Карпінський, опираючись на дровиняку. А дружки його стоять позаду, шкірять зуби, моргають один до одного.

«Не смій і пальцем його зачепити! — вискочила наперед Яленка. — Я тобі очі видряпаю, опудало ти горохове!»

А Карпінському цього й треба — вхопив її обіруч: «Хлопці, я поддержу, а ви...»

І тільки-по Дмитро кинувся до Яленки, як хтось махнув дрючиком йому під коліна, і він упав, не відчуваючи болю, не чуючи злорадного хекання над собою і безжалъ-

лих ударів, бо все заглушив Яленчин крик. Мабуть, Карпінський злякався, що хтось почусє її, а може, вжахнувся самого голосу, що аж згоряв од розпуки, аж розривався на мільйон дрібних голосочків.

«Чого ти, дурненька,— сопів Яленці в лиці.— Ми ж до тебе нічого не маємо. Це він заробив. Киньте його, хлопці. Дістав своє».

«Індикі» пішли, а Яленка схилилася над Дмитром, тулила йому хусточку до обличчя. «Це все я, я винна»,— примовляла, і сині краплини падали з її очей на Дмитрове чоло, щоки, губи. Він мовчки дивився на Яленку, так сумно якось дивився, аж страшно їй стало. «Ну, облай мене, Митю, кажи, що хочеш, тільки не мовчи». А він і далі не обзвивався, лише гладив її очима, і тоді вперше відчув, що любить її. Не так, як ліс, не так, як матір, не так, як сестру...

Того дня вони ще довго не йшли додому, сиділи над річкою, Яленка робила йому примочки до синців, а Дмитро мучився згадкою, як притискав її до себе Карпінський, мучився, бо думав, що Яленка його любить лише так, як і цю їхню річку, як своїх козенят біленьких, як брата рідного...

— Яленко!

Де ж вона? Дерева вже піч обсновує, а Яленки не чути. Мабуть, розминулися, хіба не розмишевся в такому морозі — ліс почорнів, не світить більше жовтогарячим листом. Біля шахт Дмитро повернув додому — Яленка, либонь, на печі обсихає, а його носить чортій-де. Побіг Дмитро. За лісом було видніше, то відразу помітив на містку якусь жінку, напнуту поверх голови плащем. Блісъ-блісъ голими литочками. Та це ж Яленка.

— Аго-о-ов!

Озирнулася, впізнала Дмитра, але не видно — зраділа чи ні.

— Чого це ти мокнеш, Митю?

— Та ятір поставив он там. Риба ж гуляє дощем.

- Хоч би накинув щось на себе. Ховайся під плащ.
 - Не хочу мокрий тулитись до тебе.
 - Нічого.
 - Та хай, все 'дно вже як хлющ.
 - Мерщій додому біжи, бо застудишся.
 - А ти? Он голими літками світиш.
- Вдома Дмитро наговорив матері сім мішків гречаної вовни про те, де він був, а тоді:
- «Ма, а в чому Яленка до лісу бігла?»
«Як у чому?»
«Ну, вдягнута».«Як повсігда, хіба що?..»
«Не в плащі?»
«Ні, який там плащ, тоді ще й дощу не було. А тебе вже, бачу, кольки колять. Сам он зуб на зуб не попадеш. Роздягайся та лізь на лежанку».
- Дмитро довго не міг вивільнити гудзика з петельки. Збігся піджачок на дощі, то й петельки поменшали.

V

Сестринчани раділи холодному осінньому дощеві, сподівалися на дорогу, колись кляту-перекляту, яка в него-ду так розгасала, що село опинялося відірваним од усього світу. Не пройдеш і трактором, не те що машиною. Може, тепер у пригоді ім стане та болотяка? Ні, не помогло.

Ще не розтанули ранкові сутінки, ще дід Печиборщ не встиг добілувати свою первістку Маньку (голосіння баби Борщихи розбудило усе село, хоча дід і замкнув її у хатині, бо хапала за руки, не давала різати корову), ще густій мжичці не видко було кінця-краю, як у Сестринці в'їхала підвіда з поліцаями і двома німцями в чорних накидках, з-під яких визирали холодні цівки автоматів.

Заметушився, забігав перед ними Пилип Миклик,— його маленькі чобітки глибоко вгрузали в грязоку, насили висмикував їх,— і насамперед показав пальчиком на Вакулине подвір'я, мабуть, згадавши, як замерзав у в'язці. Поліцаї відразу рушили до хліва, вигнали звідти корову нетутешньої масті — круторогу, білу, в чорних латках, Вакула пішки привів її з такого далекого базару, що худобина була аж підбилася, і тепер Миклик дивувався: чого це німий не вискачує з хати, не хапається за віла? І здригнувся, углядівши Вакулине лице у вікні. Бач, який гордий! І Мотю, жінку свою, не випустив за поріг попрощатись з коровою. Не любить, коли не його бере.

Подвір'я, де жив дід Печиборщ, може, Миклик і проминув би (той же його врятував був), та зачуволосіння баби Борщихи і звернув у хвіртку: чи не дід віддав богові душу? Але ні, Печиборщ, видно, ще не поспішав помирати, бо саме розбирав на широкій лаві коров'ячу тушу і навіть не глянув на Миклика, продовжував чикрижити пісне ялове стегно.

— Нічогенъко живете, діду, якщо маєте стільки солі, щоб засолити цілу корову.

— А чо'? Теперетки така властъ, що й без солі смашно.

— Дивіться, щоб вам не було гірко...

— Он мила теж немає,— не слухав його старий,— а дехто без нього ліз...

— Не дуже, не дуже! — випнув Миклик пташині груди.— То ви раніше могли язика розпускати, а тепер вам його швидко вкоротять.

— Чого ти, Пилище? Думаєш, як удягнув чорне сукно, то вже й пан? А забув, як...

— Ні, не забув. Хотів пожаліти вас, так хвоста задираєте.

— Спершу свого опусти! — Печиборщ відбатував і друге стегно.— А тоді й приходь, побалакаємо.

— Я вам цього не подарую.

Та якби Миклик і подарував дідові те зухвальство, все одно його б уже не питали. Поліцай тим часом зайшли у хлівець, корови там не побачили, але свіжий кізяк підказав їм, що тут щось нечисте, видно з усього, хлів цей не пустував, то посунули в хату. Німці й собі, щоб не мокнути на дощі, рушили до Печиборщевої господи в надії погрітися — можливо, навіть не хатнім теплом.

Баба Борщиха, сидячи замкнutoю в хатині, почула чужинські голоси, перестала стогнати й припала вухом до дверей, що вели у сіни. Пришельці здійняли в хаті галас, щось вигукували, реготали, і врешті Борщиха почула таке, від чого підкосилися її немічні ноги.

— Шукай мотузки!

— Та ні, довшого давай.

— Де в тебе мотузки? — верещав Миклик.

Борщиха щосили загупала сухими кулаками у двері, але в хаті стояв такий гарміддер, що хіба почусп.

— Прив'язуй! Отако-о.

— Голову давай.

— Ще прив'язуй.

— Вішай, тепер вішай!

Та що ж вони коять, гаспиди? За що?

— Відчиніть! — заволала Борщиха.

У хаті знову зареготали, а старий — ні пари з вуст. Хоча б обізвався, окаянний, подав би хоч голос. І молила ж його, благала не різати корівчину, чуло її серце біду, ой чуло... Ось рипнули двері — виходять у сіни. Не чути старого.

— Відчиніть! — застогнала Борщиха і вдарилася всім тілом об двері.

— Зараз, бабо, зараз, — весело защебетав Миклик. — Тре' ж і вам глянути на свого діда, який він герой.

Заскреготав засув, Борщиха вискочila в сіни і першої миті зраділа, углядівші діда живим, а потім заломила на грудях руки й заголосила ще дужче:

— Та що ж вони, Петре, з тобою зробили, та за які ж гріхи отако старого...

Дід Печиборщ з усіх боків був обвішаний шматками м'яса, на грудях звисала велика коров'яча голова, на спіні вим'я, ратиці.

— Куди ж ви його, куди?

— Не репетуйте, бабо. Нічого ми з ним не зробимо,— сказав Миклик.— Тіки людям покажемо, щоб усім наука була. Так що скажіть спасибі, вернетесь ваш дід.

— Не плач, Текле,— обізвався нарешті Печиборщ.— Корову шкода. А це все ярунда німецька. Вона їм не перед добром.— І першим пішов до воріт, а за ним уже німці з поліцаями — сміються, тикають на діда пальцями: гиг-ги, га-га-га...

Так і водили його по селу, заходячи на ті обійстя, де худобу тримали, поки не зібрали в табун десять корів. А тоді відпустили діда. М'ясо забрали на підводу, Печиборщеві лишили голову, вим'я та ратиці.

Не дійшла цього разу черга до Дмитрової Квітки. А Яленці і тітці Санюсі біда. Як проїжджала підвода повз церкву, помітив пімець на вигоні кіз, замахав руками й погами: «О, козъол карош, козъол гут!» Зайняли і їх; правда, Миклик зглянувся на тітчині Санюшині слози, упросив німців, щоб зоставили їй одне козеня. Мабуть, боявся, що коли-небудь йому знов попадеться поганий гриб і не буде козиної ряжанки.

VI

— А що ти робила тоді у лісі?

— Коли?

— Як німці приїжджали.

— Хovalася...

— Так довго?

— А що?

- Ти якась не така.
 - Як завжди.
 - Ні, ти мені нічого не розказуєш.
 - Не видумуй чого не треба.
 - Ти не віріш мені?
 - Вірю.
 - Чого ж мовчиш?
 - А що казати?..
 - Ти бачила там Семена Момота?
 - ...?
 - Ну от, бачила, значить.
 - Звідкіля ти все знаєш?
 - Ти дівчина, а я хлопець. Мені соромно...
 - Чого тобі соромно?
 - Що ти з ними, а я ні.
 - Ми всі з ними.
 - Хто — ви?
 - Ми, сестринчани.
 - І Миклик?
 - Не злися.
 - Поведи мене до них.
 - Ще рано.
 - Чому?
 - Всюму свій час. Так Макар каже.
 - Який Макар?
 - Потім, потім... Потерпи трохи.
 - Ну, то знай же, що я і без твого Макара обійдуся.
- Він ще почуте про мене.
- Не сердсься. Ти ж знаєш, як я до тебе...
 - Ти не віріш мені,
 - Ой, що мені робити з тобою, дурненьким.
 - Скажи: тоді, як ми збирали опеньки, ти бачилася з Момотом? Ти ради п'яного туди ходила?
 - Ти теж його бачив. А не сказав мені.
 - Таки я справді дурпий.
 - Митю...

- Що?
- Ти ж не сердишся на мене?
- Ти козеня.
- Авжеж, нерозторопне козеня. А ти цапок. Тільки без бороди.
- Зате твій Момот з бородою.
- Митю...
- Та я і йому докажу ще своє.
- Ну, точнісінський цапок — буц, буц!..

VII

Дмитро здогадувався, що Макар — птиця не проста, але уявляв його чомусь таким собі згорбленим чоловічком, як сестринський Макар, що завжди ходив зігнутий, по-клавши руку на поперек. То Макар притримував грілку, яку сам склеїв із старої камери, і вічно носив її на хворих крижах. А втім, дехто підозрював, що не така вже й страшна недуга причаїлася у Макаровому попереку, просто Макар — несусвітне ледащо і маскує цей свій вроджений гандж саморобною грілкою. Взагалі він був особою занадто таємничую, до війни понад усе любив читати газети й слухати навушники, набрався звідти премудрих словечок і повсякчас присмачував ними мову. Скаже, при-міром, жінка його, Фрося: «Макаре, сьогодні на вечерю каша буде без хліба», а Макар: «Що ж, значиця, юстимемо самостійну кашу». Або: «Макаре, сьогодні на сніданок галушки будуть без сала», а Макар: «Значиця, юстимемо галушки мінус сало».

І хоч який плохенький чоловік був із виду цей Макар, а жди від нього чого завгодно. Якось лежить на тапчані, читає газетку (пережовку від старості), а тут вбігає у хату Фрося та як нападеться: «То ти, проклята душа, вилежуєшся, а мені не поможеш нічо' й на мізинець? Біжки он подивись на Микиту — од ранку цілий город скопав».

Макар поволенъки звівся з ліжка, вступив у просторі калоші, склесні з тієї ж таки камери, що й грілка, і почовгав надвір — глянути на Микиту (де сусіда їхній, далеко Макар не пішов би). Дивиться — й справді Микита город докопує. Макар тоді дібає до безового куща, вилає замашненько дубчака і простує через город до сусіда. На межі зупиняється, ховає дубчика за спину, наче за поперек тримається.

«Микито!»

«Що?» — підвів сусід голову.

«А иди, я тобі щось скажу!»

«Та я й тут почую», — Микита не хоче відриватися од роботи.

«Е ні, я по секрету скажу».

Микита кидає лопату, проворненько, по-жіночому дроботить до Макара.

«Який там секрет?»

«А такий, а такий! — шмагає Макар його дубчиком. — То тобі чортова кров, не сидиться на місці, а я маю терпіти через тебе бабині балачки?»

Однак хоч які гріхи не водилися за Макаром, хоч не брався він і за холодну воду, а голова таки добре варила у чоловіка. Казав дід Печиборщ: «Якби Макарову голову та комусь розумному, то був би міністр». І якщо б уже вийшов із нього міністр, то, напевно, — торгівлі. По цій лінії Макар у тридцять восьмому так себе показав, такий подвиг зробив, що за те йому можна було простити (і прощали!) не лише ледарство, а й отакі-от витівки, як із тим безовим дубчиком. Того року добре вродило збіжжя, а колгосп був бідний на таку абицію, як мішки. «Виписуйте, — каже Макар до голови, — мені документ, та й поїду аж у столінний град виручати рідну артіль». Начальство порадилося і дійшло думки, що, може, справді легше вибити мішечки хитрому, хай і ледачому, аніж простодушному трудязі. Понавписували папірців усіяких, Макар запив їх у підкладку піджачка, щоб вурки не витяг-

ли, і вирушив аж до Києва. І так небагато й днів минуло, як уже дзвонить з району: «Присилайте підводу, бо вкраудуть товар на вокзалі». Пойхали — є! Новенькі мішечки, аж пахнуть, чорними цифрами проштамповані. От не знали раніше, де Макарову голову використати!

Але це ще не все. Послав колгосп своїх людей до того ж столичного града продати цибулю (звісно, у тих же таки мішках, що Макар дістав), а там їх цап! Ідіть сюди, хлопці, признавайтесь, де мішки купували. Так і так, мовляв, цей товар було спродано «наліво» — ось і печаті наші, — то треба знайти винуватців. Та це, кажуть хлопці, Макарова робота, ми не знаємо, де він їх узяв.

«Якого Макара?»

«Є такий. У Сестринцях».

«Це в якій області?»

Не на жарт взялися вони за ті мішки, і от одного дня приїжджає в Жалівку представник із Києва — чорненький такий, вуса шнурочком, — заходить до голови в контору та: «Ану, подавайте мені того дядька, що мішки купував». Послав голова у Сестринці власну бричку по Макара, привезли його, як пана, а от у конторі поставили коло порога, мов кучера. «Покладіть руку на серце, дядечку, — лагідненько почав представник, — і скажіть мені чесно, у кого ви ті мішки купували. Ми вас карати не будемо, якщо скажете правду».

Макар поклав руку не на серце, а на поперек, бо грілька сповзала все нижче і нижче (у бричці підкидало, то одв'язалася), потім примружив очі і, зігнувшись ще більше звичайного, рушив до представника: «А я думаю, де то мені ці вусики зустрічалися. Хіба не впізнаєте мене? У вас же я купував ті мішки, — тицьнув Макар пальцем у представника. — Невже забули?»

Того як вітром здуло. Вискочив отетерілій із контори, не попрощався навіть з головою, не те що з Макаром.

«Повезло тобі, — усміхнувся голова. — А якби іншого прислали?»

«Кого іншого?» — не второпав Макар.

«Ну, не цього, в якого ти купував...»

«Та бог з вами! — здивувався.— Нічого я в нього не купував. Оде вперше побачив цього чоловічка».

«Як? — здивувався і голова.— А вусики?»

«Ta й вусики ці мені навіть не снилися».

«Тоді я нічого не пойму».

«А що ж тут понімати? Раз чоловік з мішками має діло, то й так ясно, що він їх комусь продавав. А кому — всіх не згадаеш...»

...У Сестринці Макар також повертається бричкою.

Але не цей Макар, певна річ, господарював нині в лісі.

VIII

Той Макар був із далекого Закавказзя, про яке Макар сестринський лише чував по навушниках та читав у газетах; можливо, якби покопався у своїй геніальній голові, то навіть згадав би прізвище Мкртчян, що його носив знатний бакинський нафтовик Акоп, який приїздив до Борислава обмінюватися досвідом з тамтешнім трестом озокеритових шахт і де його перехрестили для зручності на Макартичяна. Коли Червона Армія відходила із західноукраїнських областей, робітники тресту, а з ними й Макартичян, влилися в артилерійський полк. Незабаром полк потрапив в оточення, і після тяжких боїв Макартичян з групою вцілілих бійців спробував перейти фронт. Але й тут їм не пощастило, довелося повернутися в тил. Удвох із політруком Яременком Макартичян прибився аж до Бужанки, де влаштувався теплотехніком на цукровому заводі. Яременко був із цих місць, то невдовзі налагодив зв'язок із підпіллям, до якого увійшов і симпатичний теплотехнік на прізвисько «Макар». Гарячий на руку цей майстер цукроваріння вибрав слушну годину і перекрив вентиль продуктової комунікації, від якого жом потрап-

пив не в яму, а в заводські водяні баки, забив сорочку павлових машин, і врешті-решт завод так стрельнув, що Макар опинився аж у Губському лісі, а німці надовго втратили надію пити каву із бужанським цукром.

У лісі Макара вже виглядав Яременко, та й не сам, а з кількома вірними хлопцями, які розбройли бужанський поліцейський стан і припаслися всім необхідним для того, щоб вирити землянку та почуватися в ній більш-менш затишно.

Тоді ж таки Яременко вручив Макарові «ТТ» й оголосив його командиром партизанського загону, на що колишній теплотехнік зауважив, що командиром годилося б призначити когось із місцевих, а саме Яременка. Той у свою чергу делікатно натякнув, що це не колгоспні збори, де можна голосувати, вони — військовий підрозділ; отже, командувати мусить старший за званням. Тоді Макар заховав пістолет у кипеню пропахлої жомом діжурки і віддав перший наказ: поки суха погода, вирити ще пару землянок.

«А за те, хто в них оселиться, відповідатимеш ти, комісаре», — так Макар сказав Яременкові, і раптом йому здається, що він колись уже був у цьому лісі, стояв ось на оціому місці — чи то від бентежного запаху осені, чи, може, від того, що мішаний Губський ліс, розкинутий на горbach, нагадував йому рідний Цахкадзор; та й хіба не буває так, що, потрапивши у ніколи не бачений край, знехацька ловиш себе на думці, що ти тут не вперше, і тоді ввижастися, ніби ти колись уже жив на цьому світі, ніби ти й сам вічний, мов світ.

Яременко помітив, як почервонів рубець біля Макарового ока (дивно, від того шраму його обличчя не суворішало, а якось печально посміхалося), зрозумів те по-своєму і мовив тихо: «Я трохи знаю наших людей, командре».

Як тільки стемніло, Яременко пішов у Жалівку, а перед досвітком устиг заглянути і в Сестринці — одвідав

сестру Санюху. Коли повернувся в табір, пригостив хлопців козиним молоком і свіжим, ще теплим підпалком, який Макарові пах лавашем,— і йому знову здалося, що цей ліс — Цахкадзорський; так, мабуть, завжди мариться людині рідна домівка перед великою і небезпечною роботою.

IX

Мучило Дмитра те, що в Яленки з'явилася таємниця від нього, бо як же це так: він тільки й думав про неї, а Яленка, бач, мала свої клопоти, про які їй не велено говорити. Аж злість розбирала Дмитра до тих людей, що ховаються од своїх,— до Макара, про якого лиш обмовилася Яленка, до Семена Момота («Не раджу,— каже,— далеко в ліс заходити»). Яленці можна, а Дмитрові ні? Яленка своя, а Дмитро ворог? Ні, тут щось не те. Якщо той Макар такий хитрий, то краще б сам вийшов із лісу поспипати у німців, чого це вони тут розперезалися. А якщо боїться, хай так і скаже, — розпалював себе Дмитро, хоч і знов, що злість його дурна, так він лютився колись на Йосипа Павловича, молодого вчителя фізики, котрий щодня викликав Яленку до дошки і ставив їй п'ятірки, дарма що дівчина знала ту його фізику не краще за інших, але вчитель — Дмитро переконаний в цьому — не слухав її відповідей, а поїдав Яленку очима. То, може, і цей Макар такий?

— Ти, Митю,— каже мати,— хоч би один вечір у хаті всидів. І охота ото тобі місити болото аж до церкви?

Дмитро круть — і вже за порогом. Теж сказали — охота. Тут така нетерплячка, що насилу доживаєш до того вечора, пішов би не те що до їхньої церкви, а й до лаври Київської. Добре, що лишилися татові гумові чоботи — тепер вони на Дмитра якраз, не треба й носаки замощувати. Ідеш у них розкислим шляхом — чвак, чвак, а ногам сухо.

Загусають вологі сутінки, на вулиці піде пі душі. То колись було весело, а ще як погода, дивися, й «індики» навідаються до сестринських дівчат. Тепер люди по хатах сидять. Навіть світло лиш де-не-де блимає у віконцях. Он і Вакула вже спить, не прийшов до нього дід Печиборщ на карти; після того, як поглумилися над ним німці, не показується старий, не чути його веселої балачки, мовби і він онімів.

І коло церкви порожньо, тихо. Миші, і ті не гуляють. Пахне розмоклим деревом і холодною землею. Яленки ще немає. Видно, зарані прийшов Дмитро. А в Миклика світиться. Не спиться чоловікові. Хіба спатиметься після того, як зодягнувся в німецьке? Гвинтівку ту почепить на плече, а приклад мало не по землі волочиться,— воша нещасна. Це б підійти до його хати, черкнути сірником, хай знає. Правда, стріха намокла, не спалахне одразу, а гасу нема. Ні, крапще б гвинтівку його попупити — тоді вже можна й за шахти податися. «Стій! Хто йде?» — «Свої, хлопці. Ану, показуйте, де тут ваш Макар прічайвся».

— Це ти, Митю? — Яленчин голос.

— Я.

Вона підходить до Дмитра і легенько торкається його руки.

— Змерз?

— Ні, я тільки прийшов,— каже Дмитро і відчуває, що йому й справді зводить підборіддя, ось-ось зацокотить зубами. Але то, мабуть, не від холоду. То від того, що Яленка взяла його за руку, і Дмитра трусить якийсь незбагнений страх — отак з ним завжди буває, коли вони вдвох та ще в темноті.

— Я ж чую — руки мов крига.

— То ж лише руки.

— Ходімо до нас у повітку. Там тепло.— Зараз її очі не сині, а темні, як осінні річкові плеса.

Вони йдуть до Яленчиного двору, коло хати Дмитро

майже не дихас, щоб не почула тітка Санюха. Яленка ти-хенько прочиняє двері в повітку.

— Бач, он гороховиння? Сідай зігрієшся.

Дмитро нічого не бачить. Темно, хоч око виколи.

— Он там, під стіною.— Яленка знову знаходить його руку і веде кудись у темряву, поки вони не натикаються на купу бадилля. Сідають. Тут сухо й затишно, як у вусі, але Дмитро не може вгамувати в собі дрібну дрож. Аби хоч не ця шільма. Щось ворухнулось у кутку, він лише тепер помітив біленьку пляму і здогадався, що то козеня.

— Базь-базь-базь,— покликав його тихенько. То так — аби не мовчати. Щоб не чутно було, як двигтить серце.

Козеня й справді — мабуть, впізнало Яленку — підійшло до них, простягло довгеньку мордочку, дихнуло теплом.

— Сирітка моя,— погладила його Яленка.

Дмитро й собі провів рукою по м'якенькій шерсті і торкнувся Яленчиних пальців. Так вони й пестили козеня, ловлячи гарячі дотики одне одного, а те покірно стояло біля них, мовби заворожене якимось дивом, якоюсь таїною, що єднала зараз цих двох людей.

— Хороше мое, хороше,— шепотіла Яленка і все міцніше тулилася до Дмитра, він чув на собі її дихання — так дихає лише чиста ріка о вранішній порі,— і йому ввижалося, ніби стойт над рікою, дивиться на швидку течію, і від того закрутилася голова, все попливло перед очима.— Хороше мое, хорош... ший.

Дмитро обійняв її, і вони вдвох попливли за тією течією на сріблому човнику, попливли далеко-далеко, аж у той світ, де тільки їм двом було місце.

X

Вдарив морозець, обпалив останнє ріденьке листя на деревах, скував розгаслу дорогу, і знов у Сестринці вналися поліцаї — не добрали першого разу худобу. Як пе-

ред безголов'ям, ревлій коровій, виведені на мороз, ляща-ли свині, кудкудахкали наполохані кури.

Дійшла черга і до Дмитрової Квітки, та й самого Дмитра не забув Миклик.

— Збирайся,— каже,— поможеш гнати корів у Жалівку.

— Пилише! — хапала його мати за рукав.— У хлопця ї одежини путньої немає в дорогу. Корову бери, а його не руш.

— Багато вас таких голодранців. А мені діло треба робити.

— Не впираїтесь, тітко, то краще буде,— весело сказав чужий поліцай, розчервонілий од самогону.— Один впирається, то впирачку одрізали,— і його пузо-діжка загуло, затряслось від сміху.

Що вдієш, погнав Дмитро з ними худобу. Поліцай торктається на возі по мерзлих грудках, а він попереду йде за чередою з вишневим пужалном. Ті сміються, горланять, на ходу розливають горілку. Якби ж оде у Дмитра замість пужална автомат, а так — мусиш підгейкувати на корів, наче й сам найнявся до німців. Побачила б зараз його Яленка, мабуть, крізь землю провалився б.

Поминули місток, дорога закривуляла лісом, і тут Дмитрові вперше спало на думку: тікати. Але куди? Миклик приведе поліцаїв додому, і тоді не минути лиха. За шахти? А куди ж іще! Там він будь-що відшукав...

Дмитро озирнувся на підвodu й зіткнувся очима з пузатим поліцаем, що витрішив посоловілі баньки, ніби вгадав його думки. Пузань поплескав долонею по прикладу гвинтівки, показав Дмитрові загнутого назад великого пальця і знову зареготав. Юрідивий, чи що?

Дмитро відвернувся, кинув поглядом поміж дерев. Безлистий ліс просвічувався далеченько, і якщо зараз побігти, ці собаки підстрелять його мов зайця. Стало страшно. Не смерті боявся, не болю, а страшно було подумати, що більше ніколи не бачитиме цього лісу, і неба, і річки...

Але віп мусить тікати. Хай отам далі, де почпеться сосняк, він приховає його від куль. Так, молоденька сосна густа, бігти між нею важко, зате вони не встигнуть і вистрілити, як його вже і слід розтане.

Дмитро знов озирнувся. Пузань перекинувся набік і вислуховував п'яні теревені. Ні, мабуть, він ні про що не здогадувався, то Дмитрові здалося.

«А вона мені кає, хіба ви, дядьку, ще той... А після того кає, чуеш, Пилипе, уже після того кає...» — плів язиком тонкошій, мов гусак, поліцай, і його час від часу пе-ребивало то пискляве хіхікання Миклика, то басовите пу-запевне «ги-ги».

Смійтесь, смійтесь, там ще воно покаже, кому буде смішніше. Сліпи залили, то й у Жалівку не втраплять самі, — заспокоював себе Дмитро, бо що не кажи, а чим близче підходив до сосон, відчував, як холодний клубочок страху дедалі настирливіше ворушиться біля серця і ноги аж підгинаються в колінах.

Лишилося зовсім мало. Ось дорога поверне ліворуч, а там і сосна. Вже навіть чути запах жвиці. Не озирайся, іди спокійно, щоб вони нічого не зашідозрили. Швидше б уже та сосна. Ні, не треба швидше, нехай він заспокоїться, нехай збереться із силами.

За поворотом показався зелений кучерявий сосняк — густий, непроглядний, і Дмитро зійшов на узбіччя дороги, вдаючи, що завертає корову. Зараз він ще раз, востаннє, на них оглянеться і — ноги на плечі. Але оглядається не поспішав; якщо він знову наштовхнеться на олов'яний погляд пузаня, тоді доведеться ще трохи підождати, а там і сосняк скінчиться. Проте й зволікати не було коли. Пора...

— Стій! — ляскнув луною голос позаду, і Дмитро обімлів. Він же наче ще й не біжить, а вже зупиняють. Озирнувся і все зрозумів — біля підводи стояло двоє людей з автоматами напоготові, а поліцай так і застигли напівлеж-

ма, вирячиваючи перелякані червоні очі. Той, що правив підводою, шарпонув віжки, аж заточилися коні.

— Злазьте, приїхали,— сказав низенький коротконо-гий партизан у рудому бушлаті.

Поліцаї висипали з воза, покидавши на п'ому гвинтівки.

— Гей, хлопче! Завертай назад корови,— гукнув партизан Дмитрові.— І не стидно тобі ото в їхніх погоничах ходити? А ви,— гримнув на поліцаїв,— станьте всі в ряд. Живо!

Ті вишикувалися в шеренгу, вайлувато переминаючись з ноги на ногу.

— Що робити з ними? — спитав низенький у свого товариша, чорного циганчука, який уже випрягав копей.

— Та що? Як воли з людьми, так і ми з ними,— спрекволя одказав той.— Розстріляти.

— Я нікого не вбивав! — верескнув Миклик.

— За що? — прогув пузань.

— Чуєш, які вони святі? — сказав низенький.

— Авежеж, пряма дорога в рай.

— Відпустіть нас, — просився Миклик.

— Ти диви,— здивувався низенький,— вони в рай не хочуть. Видно, з німцями їм краще. Ану, скидайте штани, ангели! Все скидайте до нитки. Ангели мусять бути голінськими.

Поліцаї опустили голови і, ховаючи одне від одного очі, поволі стали роздягатися.

— Живо! Жевжики сливяви,— низенький автоматом штурхнув гладкого у пузо, і «жевжики» заворушилися. Коли зосталися в спідньому й босі, партизан гидливо зморглив носа:

— Хто це вже кальсони спортив? Теж мені герої.

— Жорко, годі з них,— сказав чорнявий.— Бо засмердята у весь ліс.

— Ану, марш додому підштаники прати! Нехай хазяї помилуються на своїх вояк.

Поліцаї, зіщулившись, тупцяли босоніж на мерзлій землі, однак розбігатися не наважувались — не вірили, що ім не стрілятимуть у спину.

— Я кому сказав, марш додому! — тупнув ногою низенський. — Чи вам позакладало?

— А ви не?..

— Біgom!

Першим кинувся тікати Миклик — мабуть, після того, як пролежав у Вакулиній в'язці, не міг терпіти морозу; за ним потрусили сідницями решта, спершу підтюпцем, а потім прожогом — у сосну.

Низенський тільки свиснув ім услід.

А корови й собі, зачувши волю, майже бігли назад до села, Дмитро — за ними, і радісно йому було, що все так скінчилось, і гірко від того, що низенський назвав його по-гоничем, але не біда — при першій нагоді Дмитро спокутає цей гріх.

XI

Воно, звісно, людям утіха, що корови поприбігали додому, з розгону стукали рогами у ворота, гукаючи хазяїв, але ж і спокою мало, бо ще не вгадано, як там далі буде, — де це видано, щоб німці таке простили?

— Тепер добра не жди, — хитав свою мудрою головою сестринський Макар. — Тепер конхіскують не тіки худобу, е ні. Вони порядок люблять.

— Та ім там такого страху нагнали, що ой, — розказував Дмитро. — Поблизу мали голими п'ятами.

— Буде і нам «ой», — Макар мацав на попереку грілку й кректав заклопотано. — Я їх знаю.

— Партизани заступляться.

— Я тобі скажу ще й таке: тут теж хитрості треба. Бо спершу добре, а там, дивись, і погано.

— А вам, діду, бачу, не вгодили.

— Та пі, вводили, але ж одібрati скот — це ж не горілку.

— Яку горілку?

— Ну, Микита, сусіда мій, на що вже геть непитуцій чоловік, а чув, що вчворив?

— Що?

— Та гнав саме солоденьку, коли поліцаї нагодилися. Глядь у вікно — а воши йдуть до хати. Микита тоді за банку, що робити? Сюди, туди, розтирявся, не зна, куди заховати її. А набігло небагато, так із півбаночки, може. Тіки Микита і цього пошкодував їм.

— Розбив?

— Боже збав! Випив! Я ж кажу, непитуцій зовсім, а всушив ото стіки, що й досі спить.

— Молодець.

— Еге, я ж кажу, тут хитрості треба. Бо ото корів силою забрали, а воно так не минеться. Тут політики треба. Геройство теж добра штука, але без політики й до лиха недалеко.

— То й робили б самі що-небудь, як такі хитрі...

— Старий уже. Якби мені твої годі.

— А то тільки стогнете.

— Я ж кажу, аби мені...

— Аби, аби!

Макар стогнав, стогнав, а таки казав правду. Уже й до вечора недалечко було, Дмитро спокійненько поравсяколо хати, як раптом од лісу долинуло туркотіння. Спершу глухе, так наче пілорама гула десь далеко, а потім гучніше, дзвінкіше, і вже — матінко ти моя! — йдуть селом мотоцикли з колясками: один, другий, третій, четвертий... мабуть, не менше десяти, і на кожному по три німці у касках. Автомати стирчати на всі боки, цівками людям у вікна дивляться, а мотори ревуть, аж земля дрижить. Люди причайлися у хатах, уже й не про корів думка, аби село цілим лишилося. А ті диркотять мотоциклами по всіх кутках, у кожну вуличку заглядають, ніби шукають ко-

гось, видивляються; потім з'їдуться на вигоні, перекурять, пошкабарчать — і знов гасають через усе село, розвертаються вп'яте і вдесяте, нічого ні кому, лише диркотінням жах наганяють.

І тоді, саме тоді, коли вже несила було витримати їзданину німецьку, щось підхопило Дмитра і понесло в комірчину, ні, не ховатись, там у темному закутку він навпомацьки відшукав скручений дріт (тато дістав його у радистів на кліті для кролів), і якийсь голос закричав йому в скроні: «До лісу! До лісу!». Хтозна, що то за голос був, може, він вродився з багатьох голосів, що озивались у Дмитрові, мучили, не давали спокою («Не раджу тобі далеко в ліс заходити»; «Всьому свій час. Так Макар каже»; «І пе стидно тобі ото в іхніх погонічах ходити?»; «Старий уже. Якби мені твої года»), важко сказати, що то за голос був, але він владно, немов узяв за руку, вивів Дмитра із хати й сказав: «Пора!»

Якийсь час Дмитро стояв біла порога (дріт аж прімерзав до його долоні) і прислухався до гуркоту моторів, поки ті знову не з'їхалися коло церкви.

Дмитро ступив крок, другий і раптом зірвався й городом помчав у бік лісу. Від хати аж до річки був схил, і йому біглося легко і дихалось легко, Дмитро навіть завважив, що повітря пахне снігом — на нього повіяло кавунами, он і хмари вгорі такі, як на сніг — може, випаде уночі?

Він подумав, що це ж йому треба брати ліворуч, ліво-руч, щоб вискочити на місток, і зупинився, прислухався знову, чи не гуркотять сюди мотоцикли; наче ні, не чути, але наївшо йому бігти через місток; якщо річка замерзла, то можна і так її перейти. Вранці, коли гнав худобу, помітив же, що вода взялася молоденьким збрижистим льодом, а тепер, бач, і забув про те. Чи то йому тільки привиділось? Ні, справді, он темно-зелена стрічечка, що виходила з-поміж верб і рябіла хвилькою, тепер застигла, мовби стомилася бігти й лягла відпочити. Чи витримає

Дмитра, це ж по ній ще й не бігав ніхто, відкоми примерзла, та скільки там тої річки — раз-другий стрибнути.

«Пінь-пінь», — забринів тонкий лід під його ногами, аж луна озвалася в лісі: «інь-інь». Перший лід завжди отак з тьоханням вигинається — і не встигне провалитися, як ти уже далі біжиш: «пінь-пінь».

За річкою бігти поважчало: берег вкривала м'яка сіра трава, Дмитро грузнув у ній, мов у ваті, і ноги пекло вогнем. А далі, уже під гору, лежала смужка мерзлої ріллі, він стрибав із грудки на грудку, спотикався, падав і ніг не чув — біль перекотився у груди, підпирав горло. У роті стало солено, аж занудило від присмаку крові, і, добігши до лісу, Дмитро обхопив руками найперше дерево, припав грудьми до холодного стовбура, намагаючись виступити жар у тілі. Навіть дріт у його руці, здавалося, так розігрівся, що пік долоню.

Дмитро прислухався. За річкою було тихо, мовби й не вдерлися німці в село; чи то він уже нічого не чув, окрім шуму у скронях, окрім власного дихання.

І дерева не скрипнуть, і вітер припав до землі, не грає у дуплах, і ніяка пташка тобі не писне, так якось німо довкола, піби Дмитро сам лишився у цілому світі.

І тоді він гостро — до болю, до дива, до страху! — відчув усього себе, таїну свого існування: ось він стоїть під безмежним небом, обіймає холодне дерево, жадібно ковтає повітря — чому саме він відчуває усе це, а не хтось інший, чому? Море думок пронизали його свідомість, випереджуючи одна одну, перед очима зарябіло жовтогаряче пінисте мереживо, і Дмитро стріпнув головою: що це?

Він знову побіг. Мчав, обминаючи дерева, і вітер та кож підвісся з землі й полетів йому назустріч, і не тільки вітер — чорні тіні насувались на нього із глибини лісу — то вечір підкрадався до села.

XII

Хіба Макар не зінав, що рапо чи пізно, а їх це жде? Зінав, і все-таки звістка застала його зненацька, бо мав надію хоча б до снігів перебути у Губському лісі — тут він почувався, як у себе вдома, тут їм щастливо, немов цей український Цахкадзор прихильяв до них небо.

А сьогодні затемна прийшов зв'язковий Яшка Слинько, меткий, щуilenський хлопчина, — про таких кажуть: де не посій, там і вродить, — і, захлинаючись словами, повідомив, що польова жандармерія викликала в Бужанку есесівців: німці готують облаву.

— Ці проч-чешпуть кожен к-кущик, — запинається од хвилювання Яшка. — Це вам не п-полювання н-на зайц-ців.

Яшка охідав, зітхав, скуб на собі чуба, а Макар чомусь слухав його спокійно, не метушився, не хапався за голову, наче аж посміхався на те — чи то через рубець під оком здавалося, що його лице посміхається?

Насправді ж Макар таки радів тихенько: якщо німці заворушилися, то, видно, партизани стали їм поперек горла, виходить, він недаремно розпрощався з бужанським заводом.

— Це наполохали тих шмаркачів, — говорив простудженим голосом Семен Момот і покашлював у чорну бороду, аж вогник здригався на каганці, — так наполохали, що...

— Поліцаї — то таке... — втрутівся Яшка, дрібненько моргаючи поросячими віями (у землянці так накурили, що йому від незвички різalo очі). — На поліцаїв німci плювати хотіли.

— Ну, ще ж і корів одібрали.

— Та й корови — пусте.

— Воно, бач, одне до одного...

— То через те, що ви їхнього вкокошили, такий шум підняли, гади, — пояснив Яшка.

— Хіба ми одного?..

- Та я про цього, що сьогодні.
- Якого?
- Ну, цього ж... Як тільки привезли задушеного, то зразу...
- Божди. — Яременко підняв руку долонею до Яшки. — Ти про кого?
- Що про кого? — Яшка вперся маленькими очицями в комісара і перестав кліпати. Наче здивувався, що той дозволив собі його перебити.
- Кого задушили?
- А хіба я знаю, як там його? Самі ж...
- Толком розказуй! — не втерпів Яременко. — А то: цей, той, цього, того. Не розбереш ні чорта.
- Я ж розказую, — підвіщив голос і Яшка. — Про мотоцикліста. То ж тре' було так вгадати, щоб якраз по горлянці. Чик — і нема! — Яшка черкнув себе пальцями по гостренському борлакові і вдоволепо кавкнув. — Молодця!
- Хто? — Яременко глянув на Макара, на хлопців, але ті лиш перезирнулися і знизали плечима.
- А хіба це не ви? — знов закліпав Яшка. — Дорогу перетяли дротом. Під Сестринцями.
- Коли?
- Та сьогодні ж, під вечір. Німці їздили туди після того, як ви худобу забрали у поліцая.
- Яременко знов подивився на Макара, і всі, хто був у землянці, повернули голови до командира.
- Той довго мовчав, погляд його був далеко-далеко.
- Ми, — нарешті сказав Макар, і слово те пролунало як постріл. — Наші люди. Всюди єсть наші люди.
- А я про що? — зрадів Яшка, не зрозумівши коман-дира. — В самісіньке горло чики-чики-па-музики, зарізали качку...
- Однак ніхто з партизанів не засміявся, хоча іншим разом могли б реготнути і над пріснішим слівцем. Яшка при-тих ображений, бо на нього вже не звертали уваги: нови-

чи розказано, то можна, бач, і рукою махнути па зв'язкового.

Макар поволі підвівся з нетесаної лавиці, пройшов до дверей і відчинив їх, щоб вивітрявся дим. В землянку клубами пари покотив холод, однак Макар уже знов, що сьогодні йому не спати у цій оселі, ні съогоні, ні завтра, і хтозна, чи й доведеться ще коли-небудь сюди повернутися.

— Рушимо,— сказав чи, може, запитав Яременко.

Макар замислено примружив повіки, кивнув.

— І так, і так — пора,— хріпко обізвався Семен Момот. — Не сьогодні-завтра випаде спіг. То краще уже без сліду...

XIII

Дмитро прокинувся серед ночі. Прокинувся, чи й не спав? Снилося чи вважалося, що начебто біжить він, біжить — і все на одному місці, слизькається на тонкому молоденькому льоду, а той бринить, витьохкує і раптом провалюється; Дмитро летить у холодну безодню, кричить скільки духу, але не чує власного голосу, його судомить жах, і раптом десь із dna відчая зринає сонна солодка думочка: «Ти є, ти є. Не бійся, це сон».

Він розплющив очі, різко так, аби хутчій втекти від того видіння, і відчув, що його трусить. Мабуть, метався уві сні, бо ковдра лежала на долівці; не підводячись з ліжка, Дмитро намацав її рукою, вкрився, однак не міг погамувати дрижаки у тілі.

І він став думати про Яленку. Уявляв її худеньку поставу, гострі плечики, що вилиналися з-під синього ситцевого платтячка, а ще... два біленських голубочки з рожевими дзьобиками, голубочки її грудей. І бачилася вона Дмитрові серед літа, у сонячній повені, й від того йому ставало тепліше, ніби й сам купався у тому літі.

Купався, але недовго, бо раптом хтось загомонів попід

вікнами. Дмитро принишк, вслухаючись у темряву, вдивляючись у сизу пляму вікна, й помітив, як на пеї напливла тінь.

Хтось рівненько затарабавав пальцями в шибку, і серце Дмитрове завмерло: точнісінько так стукав тато, коли пізно повертається з ферми. Але де він тепер, його батько? Сто літ, як воює на фронті...

У вікно знову постукали, цього разу гучніше, і Дмитро почув, як зі сну кинулася мати, скочилася з лежанки й зашурхотіла босими ногами об долівку. Підійшла до вікна, припала до нього чолом, затуляючи лице з боків долонями.

- Хто там?
- Свої, відчиніть, — долинуло знадвору.
- Хто свої?
- Партизани.
- Які партизани? — мати хукала в шибку і протирала її долонею.
- Заступники ваші. З лісу.
- Хіба ж я вас знаю? — бурмотіла мати сама до себе кволим зі сну голосом. І в шибку: — Не знаю я вас!
- Відчиняйте! — гукнули уже сердитіше. — Самі поховались у теплі, а ми тут за вас...
- Ідіть собі далі, людоњки добрі. Я ж вас не знаю.
- Одкройте на мінунку. Ми руські, — роздратовано сказав той же голос.
- Ма', — звівся на лікті Дмитро. — Одчини, це ж...
- Боюся я, — не слухала його мати та все видивлялась у шибку. — Без хазяїна ми! Боюся впускати чужих.
- Які ж ми чужі? Партизани.
- Не знаю, — одне повторювала мати.
- Ну, ма', одчини.
- Не мамкай. — Вона відійшла од вікна, розгублено зупинилася посеред хати.
- Пеняйте на себе! — гукнуло знадвору й потупотіло до хвіртки.

- Це ж наші,— шепотів Дмитро.
- Якби ж то знаття. Он такі «наші», розказують, ходили в Жалівці, а тоді всіх, хто їх впустив, забрали. Попілців перевдягають.
- А якщо це справді партизани?
- Ні, сину. — Мати похитала головою. Сумно так похитала. — Я ж бачу... Я їх тепер і через стіну бачу. Спи.
- Щось не спиться мені.
- Не думай нічого.
- Та я й не думаю.
- А надворі, — чуєш, Митю? — тихенько шелестіла мати губами, — надворі спіжок пролітає. А я дивлюся на них, злякалася, та й не туди, що це ж перший сніжок цього року. Бач, як усе перемішалося в голові. Сніжок, гм..

XIV

А вранці як вийшов Дмитро із хати, то вдарив той сніг ув очі, аж слози набігли, вдарив дзвінкою білизною, свіжістю, чистотою і такою вільгістю, що подих перехопило. Куди пе глянь — усе не те: і вулиця ширшою стала, і хати у шухнастих шапках зловищали, і дерева звеселіли у білих лъолях. Забіліло до самого неба, не видно ні обрію, ні темного лісу, так просторо стало довкола, хоч бери та лети.

Он у діда Печиборща і дим над комином кучерявиться білим; видно, топить бадиллям або соломою, бо якби дровами — диміло б синеньким.

Дмитро постояв, помружився на лоскітливий сніг, зліпив кулю і кинув нею на горобців, що низочкою приліпилися на тину. Ті раденько цвірінькнули й полетіли на другий бік вулиці рівним рядочком, наче й справді були назизані на нитку.

Він схопив відерце з кукурудзою і теж полетів собі на білий дим — мався змолоти ту кукурудзу на Печиборщевих жорнах,— біг, весело горнучи ногами сніг, і тільки легенъєкій біль у літках і в плечах пагадував йому про вчорашиє.

Перед порогом обтупав сніг із чобіт, а в сінях ще й віником їх обмахав і зайшов до хати.

Так і є: дід Печиборщ примостиився на купці соломи біля грубки, висмикував з-під себе віхтиki і кидав їх у вогонь. І хоч сидів він коло тепла, був у старому червонистому кожусі, в побитій міллю смушевій шапці з одкоченими вухами — через ті вуха, мабуть, не почув, як Дмитро дверима рипнув.

— Драстуйте, діду.

Старий обернувся і глянув на Дмитра пригаслими, припорощеними смутком очима. Його лице було темним і зближенім, як висушеній опеньок. Буркнув собі щось під ніс і знов обернувся до вогню.

— Прийшов оце, щоб на жорнах вапших...

— Жорна в повітці,— сказав Печиборщ.

— А я вам дров за це принесу. Хіба соломою натопиш? Раз-два — й вихукалась.

— Мені аби вогонь. Глянеш на нього — й тепліше стає. Старому багато не треба.

— Я все одно принесу. Змелю ось кукурудзу і в ліс піду.— Дмитро дивився на худу Печиборщеву потилицю, порізану навхрест тонкими глибокими зморшками, наче дратвою перетяту, і жаль його брав до діда. То ж, було, все сміється, блимаючи жовтими, як оця кукурудза, пеньочками зубів — того кусне, тому остючка підкине, поки хтось із гордовитіших не огризнеться: «Ви б ото, діду, лучче зуби вставили замість ляси точити. Чи грошей шкода?» — «Шкодую грошей? — Печиборщ сміявся ще дужче, показуючи вже кутні.— Та в мене їх, кхе-хе-хе, щоб не збрехати, пудів zo три буде. Хватить і на золоті, й на сріблні». — «Це часом не від батечка зосталися?» — «Ні, ті цигани вкра-

ли». Мова була іще за того Печиборца, Гараська, який пажив собі слави найбіднішого багаття. Потрапив, розказували, він іще за царя на каторгу (видно, був такий гострий на язик, як і син його) і повернувся звідти з драпельним клуночком. А в тому клуночку так ніби кулик який оддимався, і лиши пізніше дізналися, що то був — господи милостивий! — сувій грошей новеньких, ще й не порізаних на купюри окремі, тільки-но «відпечатаних» на великих, мов рядна, хрустких паперах. Гарасько, звісно, про те ні слова ні кому, чі півслова, але баба Борщиха проговорилася комусь, що свекор її, як тільки наставали жнива і всі люди виходили в поле, виносив із льоху («Хай мене грім поб'є!») рулон грошей і йшов крадъкома у жито — там розстеляв їх, сушив, щоб тлінь не взяла. І де ті гроші поділися, хто зна, може, й справді цигани вкрали, однак і досі про них балакали: хто просто з цікавості, а хто й злоство підсміювався, що Гарасько ж, мовляв, як помер, то й ховати не було в чому, і син його — уже цей Печиборщ — не ох ти бо' із яких панів. Отож і пішали діда ще тими грошима, а йому від того ні холодно ні жарко не робилося, сміявся собі, а зубів не вставляв.

Тепер ні, тепер не сміється. Склепив підківкою губи і на вогонь дивиться.

- Ну, то я пішов, діду.
- Куди?
- Та молоти ж.
- А-а-а...

Дмитро кидав жменями зерна в жорнове дупло, розгонив важкий камінь і дивився на жовтий струмочок круглого, як дерть, борошна, що спадав у відро. Швидко крутилися жорна, від них сходив тугий хлібний дух і солодкою цівочкою лоскотав Дмитрові груди — так, наче він проковтнув волосинку. Щоб не так хотілося їсти, Дмитро став намутикувати що на думку спадало, і жорновий камінь, пережовуючи кукурудзу, також підтягував йому глухим басом.

Тече річенька невеличенък-а-а,
Скоту — переско-о-очу-у-у,
Відай же мене-е-е, моя матінко-о-о,
За кого я схо-о-о-чу-у-у.

Співав, і йому здавалося, що все це колись було з ним: сходив місяць, — Дмитро наче побачив цей місяць, чомусь молоденецький і блідий, як скибка недостиглого кавуна,— його ждала дівчина (Яленка), ждала над річкою, а біля берега гойдався на хвилях срібний човник... Коли те було?

Нараз йому знову привидівся вchorашній вечір, і щось рибиною тріпнулося в серці, черконуло по живому. Він подумав про смерть. Ота гостра болюча мисль, що дрімає в кожній людині і ні-ні та й нагадає про себе, прокинулася й у ньому: «Прийде мить, і тебе не стане. Міната-муть роки, століття, вічність, а ти не відчуєш себе в собі, не відчуєш не те що радості, а навіть болю. Ніколи-ніколи...» І проганяєш від себе цю думку, бо не в силі її защеречити, а тим більше виправдати.

І рантом дві прохолодні долоні лягли йому на очі, воши пахли сніgom і якимось несусвітним зіллям, що ним пахнуть лише дівочі руки, а може, тільки Яленчині,— не почув за гуркотом жорен, як підійшла вона, як пролетіли в повітрі дві пташки-долоні й сіли йому на обличчя.

— Як ти знайшла мене?

— А вгадай! — І сяє до нього очима, аж голубіс усе довкола. З-під картатої хустини, зав'язаної по-жіночому назад вузликом, випручався на чоло пучечок золотих кульбаб — отакі в неї коси.

— Мати сказала?

— А от і ні!

— Баба Борщиха?

— Ну який з тебе, Митю, вгадько?

— А хто ж?

— Сніг.

— Тобі все смішки.

— Таж сніг, справді. Слід твій сосонкою сюди тяг-
неться.

— Ти ба', яка хитруха. І тут знайшла.

— І не хитруха я, і зовсім тебе не шукала. Потрібний
ти мені...

— А то ні?

— Просто слід побачила.

— Вигадуй.

— Шукала! Шукала, ну ѿ що? — раптом скрикнула
Яленка і, немов зламана стеблина, схилилась набік, при-
пала обличчям до Дмитрового плеча.

— Чого ти?

Вона похитала головою.

— Тебе хтось обидив?

— Ні.

— А що?

— Я хотіла тебе побачити. Це все сніг... Згадала, як
нам добре було.

Яленка підвела очі, і щось кольнуло Дмитра у сер-
це — її погляд тремтів'ю болю, і не було в ньому й близь-
ко смішнки, і спокою не було ні краплі. Щось незнайоме
прокинулось в її очах, доросле, жіноче, печальне, таке,
від чого йому захотілося крикнути: «Ти моя, моя!» Але
він тільки силувано всміхнувся і мовив:

— Козенятко мое...

— А ти цапок!

— Ну, то ѿ гайда молоти. Насипай кукурудзу.

Дмитро взявся за ручку жорен та ѿ ну їх розкручу-
вати на всю, ще ѿ заспівав:

Цап меле, цап меле,
Коза насипає,
А маленьке козенятко
На скрипочці грає.

І від того, що співав так голосно і ѿ що жорна гули-гур-
котили, не почули Дмитро з Яленкою, як уїхали пімці в
село, як з тріскотом запалала крайня сестринська хата...

Вони спершу й не розібрали, що то було — крик, плач, сміх, стогн? Заклекотав чийсь голос падворі, нелюдський такий, мовби впав десь із неба, од ключа журавлиногого відірвався.

— Чуєш, Митю?

— Що це?

Вискочили з повітки... а на краю села сичать вогняні гребені, спалахнули білі снігові шапки на хатах, засліпили очі. І ні плачі звідти не долинають, ні голосіння, ніхто не кричить ні «гвалт», ні «рятуйте», видно, нема вже спасу від цього пекла.

Глянув Дмитро у кінець вулиці — тіло взялося сиротами: не люди, а якісь потвори з залишними головами метались від двору до двору, вимахували вогняними квачами, згонили в купу чоловіків, Дмитро помітив — тільки чоловіків і хлопчиків, а жінки бігали збоку, не давали дітей, і тоді ті створіння з чорними залишними касками замість голів штурхали їх у груди, валили на сніг.

— Ховайся, Петре, ховайся у погріб! — почув Дмитро дикий невізнаний голос — баба Борщиха, як підстрелена ворона, бігала подвір'ям, затуливши кулаками вуха.

— Це кінець світу,— сказав Печиборщ.— Од нього не сковаєшся.— І не було переляку на дідовому лиці, а тільки холодне здивування висіклося у ньому, немов у камені. Стояв біля хвіртки, дивився, як виводять чоловіків із палаючих дворів, і ждав.

А чия ж то жінка впала на своє дитя, затулила його руками-крилами — не можуть її одірати? Гамседить її залишноголовий межи плечі, а жінка й не ворухлеться, застигла, захолола, як пташка на морозі. Мотя то, Мотя! Бо он вискочив з гурту Вакула,— упізнав свого друга дід Печиборщ, хоч і туман впав на очі,— вискочив простоволосий та дужий, та красивий же чорт, на дві голови од німців вищий, ще й кучері оп які — вітер заплутався в них.

Підскочив до німця, до того, що жінку його мордував, та як здійняв свої наліті самою силою руки, то таким тільки й бачив його Печиборц: сухо застукотів автомат, здригнувся Вакула й завмер, і здалося дідові, що німий щось сказав йому на прощання, а от що — не дізнатися вже ніколи.

— Тікай хоч ти, дитино! — курликала баба Борщиха.— Тікай, бо це смерть, чуеш?

Дмитро озирнувся на її голос й побачив Яленку. Дівчина зіщулилась, такою маленькою була, беззахисною, а в погляді яріли відблиски пожежі. Стрепенулася раптом, підігнала до Дмитра, вхопила його за руку.

— Сюди. Мерщій!

Вона майже втягла його в повітку і щільно причинила за собою двері. Тут було тьмяно, лише смужка світла косо падала на стіну крізь маленьке вмазане віконце.

— Тут... хіба тут...— Голос його кришився, Дмитро не міг зрозуміти, що Яленка надумала.— Вони ж... повітку... запалаєть.

— Митю, за шахти! Тре' бігти.

— За шахти?

— До Макара, до наших,

— Пізно.

— Ти встигнеш. Скажеш...

— А ти?

— Вони жінок не чіпають. А якщо ти встигнеш... Це ж близько, Митю. Ти прудкий.

— А де?..

— За шахтами бери вправо, до Вовчого яру.

— Якби ж це раніше.

— У них є коні.

— То я побіг?

— Ні, підожди.

— Німці вже ось-ось...

— Підожди, Митю. На! — Яленка зірвала з себе хустину.— Запинайся.

— Навіщо?

— Швиденько. Якщо побачать, подумають, що дівчина.— Вона одійшла в куток, розстебнула пальто. — Не гайся, Митю. Роби як я. — Сіра спідничка ковзнула по її білих стегнах, вони тъмяво засвітилися й згасли під поглядами пальта.

А за хвилину Дмитро вже був Яленкою, а Яленка Дмитрим, і так щемко стало від того, і солодко так, ніби злились вони воєдино, і тепер їх ніколи нікому не роз'єднати.

Обійми її, пригорни, обцілуй усю до граминочки!

Потім... Зараз піколи.

Візьми хоч за руку!

Потім.

Потім він цілуватиме її все життя.

XVI

І знову городами, городами — до річки; правда, вчора все було голим, а сьогодні під снігом, та тіло йому пече ще дужче — позаду палає село, а в селі... Краще не думати про це, бо де ж тоді тої сили взяти, щоб добігти до Вовчого яру, про все розказати...

Біг — і наче бачив себе ізбоку, в хустинці Яленчиній, і — сміх, та й годі — в спідничці Яленчиній, але замість сміху схлипування виривалося з грудей, сухе, давке схлипування, а сліз не було...

Може, й даремно вони перевдягалися, Дмитро блискавицею вимайнув із села, ніхто його не побачив, ось він уже перебіг річку,— і льодок заховався під сніг — не витяхкує,— ось уже рушив під гору, ось уже на горі, коло лісу... озирнувся — і кров зачервоніла йому в очах: горіло всенікє село, та де ж те село, як його немає, немає Сестринців, а тільки вогонь язикатий.

За шахти, за шахти! Де ви, Макаре, де ви, дядьку Момоте? Хіба вам не видно із Вовчого яру полум'я цього, що

село ковтає разом із небом, хіба ви не чули, як пімці стріляли у Вакулу, а тепер ось стріляти будуть... І за що, за що?

Зненацька його ріzonула страшна, пекуча думка: «Це я, я винен. Це... дріт».

І від того болю якось ураз проясіло їому в голові, і він побачив, що сніг у лісі сходжений чужинськими чобітьми, і здогадався, що якби тут були партизани, то пімці в село не зайшли б. І здалося Дмитрові, що він біжить зовсім не до партизанів, що він утікає від кари, пакоїв ліха, накликав біду, а сам утікає... А ще здалося Дмитрові, що Ялепка навмисне послала його до лісу, аби врятувати, бо які ж партизани поможуть, коли село вже горить, а людей женуть десь до церкви. Також один він, Дмитро, міг зарадити горю, сказати, хто дротом дорогу перегородив, сказати, що люди не винні. Один же він про те знав, а більше ніхто. Чого ж він опинився так далеко?

В село, в село!

І раптом до нього долинули постріли. Глухі, немов із дитячої пухкашки: один, другий, третій... Ще, ще, ще... Ні, не дитячі то постріли, нечко моя, то поодинокі автоматні постріли.

— Стійте! Пождіть! — заволав Дмитро і кинувся до села, і біг, немов сліпий, патикаючись на дерева, роздряпуючи лице об голе кострубате гілля — нічого не бачив перед собою, а біг на глухе (чи то він сам оглух?) пахкапня.

— Стійте, це я! Я!!!

Кому він кричав? До кого?

Заплутувався у Яленчицій спідниці (а хустка зосталася десь на гілках), падав, черпав губами сніг, тулив його до очей, знову щідводився й біг.

— Це я... я...

Уже й постріли втихли, а Дмитро не збивався з дороги, біг прямо на село, маючи силу в єдиній думці: встигне.

Розступися, лісе, розступися, рідненський. Бо як же він житиме, якщо не встигне.

Не біг, а котився Дмитро з гори, котився до річки, до річки. І коли застиг на її березі, увіткнувшись обличчям у сніг, щоб не бачити чорного згарища, почув, як через місток гуркотять мотоцикли. Він підвів голову і вгледів горбату машину, побачив на мотоциклах чорних потвор з залізними головами...

Куди це вони? Він же ще не сказав...

— Стійте! — Дмитро підвівся і, похитуючись, пішов прямо на німців.— Це я!

Хтось помітив його, але мотоциклістам зупинятися перед горою було не з руки, котрийсь на ходу випустив чергу з автомата, і Дмитро лиш устиг почути хрускіт в коліші, а болю — ніякого. Легко так упав у сніг, немов у соп.

XVII

Біль він почув пізніше, той біль заповзяв у самісіньке серце й приводив Дмитра до тями; десь краєчком свідомості він ще хапався за думку, що виборсується з тяжкого сну, зараз він прокинеться в хаті — і прийде полегкість, і живчиком радість заб'ється у грудях: «Це сон!»

Авжеж, він у себе вдома, ось і голос мамин чується десь з-за стіни:

«Спасибі вам, Хросю, у вас таке горе, а ви зі мною оде».

«У всіх горе. Тепер за живих думка».

Це ж Макарова Фрося до них зайшла, видно, нерано вже, а Дмитро й досі вилежується. Хотів розплющти очі, але не зміг. Наче хто свинцеві кулі поклав на повіки.

«А я прибігла до церкви, дивлюсь-видивляюсь — нема моого Миті. Печиборщ стойть ні живий ні мертвий, Макар ваш, Микита, хлопчики баби Казійки,— дітки ще зовсім, не розберуть навіть, що воно койтися, — а Миті нема».

«Ой горечко-горе,— тоненько плакала Фрося, — де ж

такі тварюки вилупилися, що оце стільки люду вибили. Жодного ж не помилували, у голівоньку кожному стріляли».

«Спершу ж хотіли живцем їх у церкві спалити, а тоді отої, що в машині приїхав, передумав. Церкви, каже, пісюда».

«А Макар дивиться на мене, так, бідненький, дивиться, наче вбирає очима, то я не видержала та як кинуся поміж німців до нього, отако-о по чубові, по лиці його провела рукою та: «Прощай же, Макарцю любесенький, бо я ж тебе більше не побачу».

«Та й мені ж тоді сердце обірвалося, як вони потягли вас за коси од нього, а Макар... випростався отак у поперецю та як заспіває: «Зашумілі, загуделі провода, ми такого не відалі нікогда».

«Ой, мовчи, Оксаночко, мовчи...» — заголосила тітка, страшно так захлинулась плачем, що Дмитро зрозумів: це не сон. Він розплющив повіки і не стелю побачив, а запорожене зорями небо — біле, аж сиве од тих зірок. І лежав він на санях — положки скрипіли по снігу, мати з тіткою везли його.

«Ма», — хотів гукнути Дмитро. Не подужав. Ледь ворухнув губами. Та й на той порух витратив сили останні. Зчорніло сиве небо — опустились повіки.

«А я ж тебе, Макарцю, дурна, ще й лаяла вранці, ледащом обзивала, а ти ж трудяга був, що такого тільки пошукати, та ти ж мені слова лихого не сказав, та ти ж мені й «брешеш» не сказав ні разочку».

«Гукаю до Печиборща: «Ви не бачили Митю? Він же до вас ішпов кукурудзу молоти!» Мовчить».

«А тепер же, Макарцю, лежиш ти з усіма у ямі холодній, бадиллям прикритий, не було ж як і поховати вас до ладу, щоб не мерзли там».

«Аж дивлюся — Яленку Санюшину ведуть у шапці Митиній, обімліла я вся, хочу про Митю спитати — не моя. А Санюха упала ницьма, сніг на голову греbe та: «Ме-

не, мене! — кричить.— Мене убийте, то я той дріт почепила».

«Це ж одну її, дівчину... За те, що в чоловічому зловили».

«І в останню мить знайшла вона мене очима та: «Передайте Миті!..» І тут стрельнули, і голівонька її тріпнулась набік...»

«А я кинулася до Макара та отак рукою по чубові його, по лиці провела...»

«Це ж ти спасла його, невісточко моя срібна, це ж ти вирятувала його, золотенька моя».

«Та: «Прощай же, Макарцю, бо я ж тебе більше не побачу».

«А що вже вродливиця, а що вже розумниця...»

«Чуєш, Оксано, як горілим несе?»

«Тепер ми довіку його чутимемо».

«Вмирати пора. Не страшне після цього й пекло».

«Сили нема ні на страх, ні на що».

«Нема».

«Синічка б виходити».

«Один же він у нас всіх зостався».

«А Санюха: «Дайте, дайте мені мою дівчинку! Я її на городі поховаю, негоже її з чоловіками одну ховати, дівчинку мою, голубоньку сизокрилу».

І знову почув Дмитро голоси, а про що мова — не разбере. Біль і гострий запах горілого змішалися в ньому, шарцали всенікє тіло і на якусь мить пробуджували з не-притоми, то знову тягли десь у важку, гливку темряву, в забуття.

«Поглянь, Оксано, одна церковка стримить, а хати — жодної. То на біса ж нам оця церква, як бога немає, хто ж тепер повіритъ у нього?»

«Он Санюха на городі... Могилу копає. А земля ж меразла».

«І козеня коло неї. Мекає бідне».

«Бач, тварина, а й та чує...»

Застогнав Дмитро. Крізь в'язку, круту темряву долило й до п'яного кволе мекання козепяти, пробилося наче промінчик, і на далекому темному обрії зблиснула біла цяточка — чи не срібний човник то плыв десь далеко-далеко?..

* * *

Тихими літніми вечорами, коли вже сонце опускається на спочинок у свої золоті палати, Митро Концедайло жене з лісу додому табунець білих, мов хмариночки, кіз.

Насилу переставляє ноги услід за козами, хоч ті й поволеньки дивають — напаслися вже. Лише за лісом, помітивши згори синю смужечку річки, веселіше перебирають копитцями, до води поспішають.

І поки п'ють кози воду, Митро стоїть на містку і слухає білу тищу, що залягла над світом і гострим окрайцем у сердце йому запливла, зазирнула на хвильку.

Так тихо, так тихо, що чути, як річка тече, зачіпаючись срібними боками за береги.

І скільки вона ще тектиме — ніхто не знає.

Як поживаєш, Баранчику?

I

Цю розповідь треба почати з весни 41-го...

Якось Галинка ні сіло ні впало зателефонувала тому чоловікові. Вона його ніколи не бачила і знати не знала. Можливо, комусь такий пустотливий дзвінок видається аж надто безглаздим, та для мене... Хто б міг подумати, чим обернеться для мене ота витівка?

Навесні 41-го ми саме закінчували Ленінградський медичний інститут. Заклопотані випускними іспитами, але за неписаними законами молодості безтурботні, все частіше стали збиратися суботніми вечорами в Євгена.

Женя мешкав удвох із батьком, котрий подовгу бував у геологічних мандрах; отож, коли розпалювалися студентські дебати, чи якщо ми просто собі веселилися, ніхто не ціткав на нас і не квапився гамувати молодечі пристрасті.

Женя, Мартірос, Поля, Семен... Галинка,— за останній рік навчання ми здружились найдужче. Ще б пак — не-взабарі з легкої руки комісії по розподілу юні спадкоємці Гіппократових турбот мали розлетітися навсібіч, і хтозна, коли там ще випаде нагода зустрітися. Тоді нікому й на гадку не спадало, що рознесе нас по світу війна і далеко не всім поталанить побачитись. Ні, ми ще не думали про те жахіття і були щасливими у своїх клопотах і розвагах. Війна не входила в наші плани. Мріяли ми... Втім, я не люблю цього слова. Ні, воно зовсім непогане, навіть мило-звукучне, ю особливо гарне, коли мрія твоя збувається. А коли ці — тоді ѹ слово це видається химерним, як мрево — ніби й бачиш його вдалині, а близьче підійдеш — щезас.

ІІ

Асфальтом прошелестів теплий квітневий дощ. Як ли-
нув несподівано, так і вищух. Лишив по собі в повітрі сві-
жий запах весни. Ніби ті краплі, зронені хмарами, були
настояні на польових травах.

Здавалося, від того й волосся її, підмочене дощем, пах-
ло травою далекого степу.

— Галинко...
— Чому ти мене так називаеш?
— У нас так кажуть. Тобі не подобається?
— Гарно. Я люблю вашу землю.
— Ти ж ніколи там не була.
— Мій улюблений письменник — Гоголь. Зараз у вас
цвітуть вишні?

— Так.
— Я б хотіла побачити.
— Приїзди.
— Неодмінно.
— Галинко...

Як божевільно хочеться торкнутись губами цих світ-
лих і запашних пасом волосся. Але бажання мої тонуть у
її зелених очах, зволожених, мовби вони теж омиті дощем,
як два круглих березових листочки.

— Галинко, я давно хотів сказати тобі...
— Потім, Сергію. Потім.
— Ну чому? Чому ти така?
— Я звичайна.
— Ти смієшся наді мною?
— Зрозумієш усе пізніше.
— Коли?
— Поглянь, хмарки як і не було. Це сліпий дощ?
— Авжеж, курячий дощ.
— Чому раптом курячий?
— Бо його навіть кури не бояться.
— А чому сліпий?

— Сонце...

Вона вдивляється десь угору, а я не зводжу очей з її брів, з маленького, чарівного посика і силкуюся прочитати на обличчі її думки.

— Пригадуєш, Сергію, ще на початку першого курсу професор Селіванов запитував кожного з нас, чому ми обрали саме фах хірурга. Всі говорили про високе покликання, про благородну мету продовжити людині життя. А я... тоді я не спромоглася на жодне слово.

Хіба міг я забути той день, коли, власне, й полонився уперше березовими листочками її очей, коли так запраглося відчути в собі силу, яка б оберігала цю дівчину від усіх прикроців і кривд.

«То невже ж отак і подалися в медичний без будь-якого покликання? — стояв на своєму професор. — Дивно, дуже дивно. У вашому віці, знаете, треба серйозніше дивитися на життя».

Пополотніло лице, стало білітм, як і її волосся. Тільки очі темніли, темніли, і раптом з них закапали слізози, покотилися двома борозенками, схожими на печальні зморшки.

— Тоді я не сказала професорові, що пішла в медичний через хворобу тата. Та й навіщо? Однак я нічим не змогла йому допомогти. І ніхто не зможе.

Ми мовчки поминули Ісаакіївський собор. Неподалік од нього жила Галинка. Я давно її збиралася сказати, як добре, що живе вона поблизу найвищої споруди Ленінграда. Верхівку собору я міг побачити із будь-якого кінця міста. І тієї хвилини згадував Галинку, і мені здавалося, що вона десь поруч, майже на відстані руки.

- Коли ми зустрінемось?
- Не знаю.
- Все буде добре. Не тужи.
- До побачення.
- До побачення, Галинко.

Тоненька постать щезас в під'їзді, а я ще довго не можу зрушити з місця.

В повітрі — запах далекого степу.

III

За кілька днів помер її батько.

Я пе мав права займати Галинку своїми почуттями, хоча в мені уже тепліли слова, які міг сказати лиш їй. Я навіть не говорив, як гостро защеміло серце, коли побачив її в чорній хустинці, що облягала білі коси. Сповідь свою переносив на потім.

Зацвів травень, погарячішли дні, і всі ми стали якимись гарячковитішими. Не вельми охоче сиділи на консультаціях, спокійніше вислуховували погрози викладачів («Зарізяки з вас вийдуть, а не хірурги», — дорікав Селіванов), зате на дозвіллі завзяття з нас хлюпало аж через верх.

Той вечір я добре запам'ятив. Саме святкували Мартіросів день народження. Як завше, зібралися в Жені. Випили за товаришеве здоров'я, а Галинки все не було. Після кількох тостів одсунули вбік стола і власпітували танці.

Мені було не до веселощів, мовчки сів у кутку на шкіряному диванчику, смалив цигарку, втупившись очима в телефон. А потім узяв довідник абонентів і знічев'я став машинально перечитувати прізвища. Може, для того, щоб приховати своє хвилювання.

Чому вона пе прийшла? Годину прочекав біля Ісаакіївського. Краще б сказала уже відразу: пе туди топчем штежку, хлопче.

У дверях пролунав дзвінок. Женя вийшов у коридор, а за хвилю товариство збудженими вигуками вітало Галинку.

За Мартіросів день — звичайно, штрафпу. І перший танець — з іменинником.

Я запалив пову цигарку. О, павіть погляд у мій бік.
Мерси.

Не ображайся, старий, ти ще нічого не знаєш. Може, вона й не винна, що не прийшла до тебе на побачення. І взагалі, хто ти такий, що вона мусила йти сюди саме з тобою? Май нарешті характер. Не гнівайся і читай свій довідник... Арканов, Аркасов, Аркахін...

— Вибач, Сергію.

— Що? А, пусте.

— Я справді не змогла, віриш?

Бабаков, Бабенко, Баринов...

— Ха-ха, дивися, яке смішне прізвище.

— Ти образився?

— Баранчик! Ну ѿ прізвище в бідолахи. Сміхота!

— Нічого смішного.

І я знову сам. Роздратовано відкидаю довідник, заплющую очі й уявляю розквітле дерево. Це вишня, облита піною білого цвіту. Сліпучо-світлі пелюстки, аж різь під по-віками. Враз вони червоніють і перетворюються на ягоди. Мине місяць-другий, і ми стрінемося з нею в достиглому вишняку. Назавжди. Навіки. А поки що дерева квітнуть, біло-біло, аж боляче очам.

— Не будь таким. Я люблю, коли ти жартуєш.

— Ти ніколи не відповідала на мої жарти.

— Дурниці, тобі так здається.

— Галинко...

— Де довідник? Баранчик — то справді смішне прізвище.

— Не вигадуй, воно звичайне.

— А от і ні.

Вона взяла телефонний довідник, перегорнула сторінки до літери «б».

— Ось воно.

І тоді ні сіло ні впало почала набирати номер.

— Що ти намислила?

Галинка тільки махнула рукою. В слухавці потяглися довгі гудки. А потім: «Алло!»

— Це Баранчик? — спітала.

— Так.

— Та невже таки справжній Баранчик?

— У вас що — не всі дома?

— Баранчик, бе-е-е-е...

Потім вона засміялася й поклала трубку.

— Що він тобі сказав?

— Послав під три чорти, що ж іще.

— Тебе? — бозна-чому здивувався я. І швидко набрав той же номер.

— Алло!

— Слухай, Баранчику, не смій грубіянити моїй коханій, — випалив я. — Бе-е-е, — і кинув трубку.

— Що ти сказав?

— Сама чула, щоб він тобі не грубіянив.

— Ні, не те.

Підійшов Мартірос. Вуглинами полискують чорні очі, хоч зайчики ними цускай, дрібно закучерявленій чуб, ніби ніколи його не торкався гребінець. Мартірос одним оком пасе Галинку, другим підморгує до мене і свариться пальцем. Потім поважно схиляється перед Галинкою, шляхетно припрошує її до танцю, а мене мордують безглузді ревнощі. Знаю, що вони дурні, а от щігого не можу з собою вдіяти. Втім, і ці ревнощі приносять мені якусь незображенну щемливу втіху.

— Сергію! Давайте до столу! — весело співчуває мені Поля.

Вперто хитаю головою. Почуття самоти теж солодке.

— Погляньте на нього, він зараз викличе Мартіроса на дуель.

Сміх.

Запалюю чергову цигарку. Приплющаю очі. Ми з нею в достиглому вишняку. Червоні ягоди рясними гронами спадають до її худеньких оголених пліч. Я ловлю губами

вишні і пепароком торкаюся ніжного тіла, губ, які так схожі на вигріті сонцем ягоди.

Перегодом біля мене сідають Галинка й Мартірос.

— Поглянь, Сергію, він схожий на баранчика,— киває дівчина на кучеряву чуприну іменинника.

— Невже? — Мартірос вдає ображеного, але це в нього зовсім не виходить. Не вміє він ображатися.— Ти ще не бачила справжнього баранчика. От приїзди влітку до Вірменії. Шашлик зробимо. Приїдеш?

— А Сергій?

— Усі приїжджаєте.

— Тоді згода. Спершу поїду на Україну, а потім до Вірменії.

Я ловлю її ніжний і трохи лукавий погляд.

Мартірос «образився» знову і, кумедно спохмурнівши, справді якось по-овечому, відійшой до столу.

— Галинко...

— Хочеш,— веселіє вона,— подзвонимо до Баранчика?

— Тобі дозволено все. Я люблю тебе.

Її рука з телефонною трубкою зависає в повітрі.

— Скажи що-небудь. Не мовчи,— прошу пересохлим голосом так тихо, що й сам себе не чую.

— Ти хороший хлопчик,— усміхається Галинка, але я помічаю, що її очі не сміються. Я знаю їх, ці очі, зараз вона дивиться в себе. А потім, ніби щось пригадавши, Галинка починає набирати номер. Це — телефон Баранчика. Я беру її руку в свою і зупиняю дик.

— Не треба,— кажу.— Баранчик має ріжки, будне.

— Хіба ти мене не захистиш?

— Захищу, звичайно. Але...

— Ти боїшся його?

— Ні, не те.

— А що?

— Я ревную тебе.

— До Баранчика?

— Так.

— Мені це подобається. Це ж просто чудово, що ти ревнуєш мене до такого милого чоловіка. Я скучила за ним.

Галинка швидко набирає номер, і здається, то вона не в трубку говорить, а до мене:

— Як поживаєш, Баранчику?

IV

Почалися екзамени. Ми засіли за конспекти і мусили «гратися» в інші довідники: баротал, баротравма, батил... А про Баранчика, звісно, забули. Не до розваг було і не до вечорниць. Правда, у Жені ще зустрічалися, інколи гуртом і зрубрилося краще, однак Галинка готувалася вдома. Тепер ми бачилися вряди-годи, та й то поміж іншим — під час екзамену, в коридорі.

Що мені тих коротких хвилин? Я хотів бути з нею щомиті. Дивитися, як вона читає, сидить, йде, їсть, спить, дихає... Та коли підходив до неї — і в ті скупі хвилини голос пересихав у горлі, і я ненавидів себе за хлопчаці вагання.

— Галинко...

— А, привіт! Ну, як там у тебе?

— Все гаразд.

— А правда ж, Селіванов не такий страшний, як удавав із себе. Зовсім не ставить двійок.

— То він тільки лякає, щоб ми готувалися.

— Авжеж, лякає. А тут майже і не питает. Ще й жартівник такий. Каже, мені дуже пасує білий халат.

— Біле тобі до лиця. Тоді ти схожа на снігову дівчинку.

— Справді?

— Тільки я хотів би, щоб у снігових дівчаток було ще й серце. Гаряче-гаряче.

Потім я проводжаю Галинку додому. Біля її під'їзду ми зупиняємося і якийсь час дивимось одне на одного. Га-

линка ледь-ледь усміхається — лиши кутиками губів, але очі її серйозні. Здається, вона трохи підсміюється наді мною, тільки не подає виду. Жаліє?

— До побачення,— каже Галинка.

— Постривай... — Мені дерев'яні язик, здається, я забув усі до одного слова.

І тут вона раптом першою розриваєтишу:

— Ти справді кохася мене?

Я відважуюсь і беру її руку в свою. Вона холодна.

— Сама знаєш.

— Ні, я нічого не знаю. За що ти мене кохася?

Хочу сказати їй щось дуже гарне-гарне, але слова так і не піддаються. І ніби аж зозла кажу:

— Ні за що.

— Ні за що? — березові листочки очей стають ще кругліші.

— Так, ні за що.

— Як де?

— Хіба можна любити за щось? Коли любиш за щось одне, то виходить чогось і не любиш? Так не буває.

— А як?

— Я люблю тебе всю. Очі, коси, руки, голос... Ти віриш?

Вона сумно дивиться на мене. І мовчить.

— Чусь, люблю усю до краплини?

— Сергію...

— Що?

— Мені страшно.

— Чому?

— Не знаю... Все це так... що мені аж страшно.

— Ти так нічого й не скажеш?

— Я... не знаю.

— Не любиш...

— Я люблю... Люблю Гоголя, люблю вишні і сліпий курячий дощ.

— Галинко... — Як хочеться, щоб зелене світло її

очай перелилося в мої. Хочеться на мить стати маленькою мурашкою і знемагати в зітханні її губ, як у нічних пахощах матіоли.

— Я чекатиму тебе, Сергію, завтра біля собору, ввечері. Добре?

— Ти ще питаеться.

— До побачення.

— До побачення, Галинко...

Якби ж я знов, що станеться потім. Коли б я знов, яке над нами нависало лихо. Либо, що розлучає людей, забирає в них мрії і розбиває долі. Якби я усе це знов, хіба ж було б наше прощання таким!

Я так і не тримав Галинку в своїх обіймах, не ціливав її губи, очі, маленького, як у пташини, носика. Наша зустріч не відбулася.

Тисячі побачень, призначених на 22 червня 41-го, не відбулося.

Тисячі людей розминулися у тому страшному вихорі. І серед них — нас двоє.

Залишаючи Ленінград, я дивився на верхівку Ісаакіївського собору і раптом відчув, як шалено зростає між нами відстань. Відстань довжиною у вічність.

V

Я не розповідатиму зараз про свої воєнні дороги, про невтішні пошуки протягом божевільних років і безперервні марення тими словами, які мріяв почути від неї 22 червня. І найболіснішим було те, що я так і не знов, що хотіла вона сказати мені того вечора. Аби знов — може, було б і легше, важко сказати.

А так — лишалося тільки сподіватися на диво. А раптом отримаю листа! А раптом зустріну десять! У світі всяке буває. Буває. Але що мені з того. Тільки й лишалося, що жити надією. Все-таки й надія не одну душу вберегла на цьому світі...

Ні, либонь, не варто розповідати про те, як обдавало мене вогнем, коли в медсанбатських розмовах із чиїхось вуст зринало ім'я Галина. Та й кому потрібні тепер оті мої переживання і той біль, що осів на дні серця попелом і ятрить душу. Людям і свого вистачає. Набачились.

Я розкажу вам про несподівану зустріч з моїм коханням, хоча й зовсім не таку, як мріялось...

А було те вже по війні.

Наближалася річниця шеремоги.

Я працював у одній з лікарень Києва, що містилася на околиці міста. Власне, для нас, лікарів, війна ще продовжувалася в осколках снарядів, які діставали ми з людських тіл, тривала війна у зойках і стогонах колишніх бійців...

Довкола нашої лікарні ріс сад, а в ньому — вишні. Ко-ли від запаху ліків дурманіла голова, я виходив надвір подихати їхнім цвітом. Дивився на тендітні пелюстки, що висвічували біле сяйво, аж різalo під повіками. Тоді я ловив себе на думці, що ми не вміємо тішитися маленькими дивами цього світу, багато чого навіть не помічаємо за щоденною метушшею. От і дерева зацвітають якось непомітно для нас, ніби розпускають квіт уночі, а потім так само несподівано обсилаються, і тільки тоді жалкуєш за тим, що жодного разу так і не прихилив білу запашну гілку до свого обличчя.

Війна розірвала наше життя на дві частини. Щоб якось їх посннати, щоб перекинути містки через глибоке провалля лиха, я не припиняв писати листи. Писав друзям, знайомим — у всі кінці. Я відправляв стільки конвертів, що дехто мене, мабуть, уже мав за дивака. У всякому разі, наш листоноша Оксентій, запримітивши мене здалеку, завжди поспішав крутнути десь убік. Втомувся чоловік казати: «Нема». А коли ненароком стикалися лицем до лиця, Оксентій винувато кліпав очима й казав: «Пишуть. Поки що пишуть, синку, жди».

І я ждав.

Сивий сад. Я сам. Там, у палатах, стогони, ремствування, вмовляння, різкий запах ліків, а тут тихо-тихо. Безгучно, як у сні, опадають додолу білі пелюстки.

Проходжу вузькою стежкою поміж дерев. На них уже де-не-де зеленіють дрібненькі крапельки вишеньок.

Сідаю на лаву і розгортую томик Гоголя.

— Вам ли-и-ист! — прорізує тишу хрипкий голос.

Лист? Мені? Мабуть, з управління,— міркую спокійно, а серце вже лунко відлічує секунди.

До мене незgrabно накульгує старий Оксентій. Однією рукою притримує величезну дерматинову сумку, що аж хилить його набік, а в другій високо над головою підняв сірий конверт. Радіс старий, догодив-таки. Аж біжить. Права Оксентієва нога, яку він за кожним кроком викидає вбік, ніяк не втрапляє на стежку. Нарешті, засапаний, він зупиняється переді мною, а тоді, ніби спам'ятавшись, уже зовсім неквапно, навіть боязко простягає конверт.

Кидаю погляд на зворотну адресу.

Ленінград!.. Жепя. Живий.

Старий з надією зазирає мені в очі — що він приніс? Чи те, чого я так довго сподівався?

Тремтячими пальцями розриваю конверт. Дрібненькі літери стрибають в очах. Не витримую — погляд блискавично ковзає аркушем, шукаючи дорогое ім'я. І нарешті знаходить...

Аркуш вислизав із рук і, як біла пелюстка, падає долі.

Сліпучо-білі квітки червоніють і перетворюються на ягоди, схожі на великі краплі крові.

* * *

Женя запрошує до себе. З Вірменії обізвався Мартірос, приїдуть Поля, Семен... Ми знову мали зібратися в ленінградського товариша.

Женю-Женю, ти ще вмовляєш. Хіба можу я не приїхати в місто своєї юності, де минули мої найкращі роки, в місто, над яким височить маківка Ісаакіївського собору? Я так і не знаю, що хотіла тоді сказати мені Галинка. І вже не дізнаюсь ніколи...

VII

- Женя!
- Поля!
- Семен!!!

Нас четверо сплітається в одних обіймах. Ми не знаходимо слів. Тільки розчулено повторюємо імена. Потім я довго стискаю їм руки.

Семен подає ліву. На правій — чорна рукавичка.

Такі дорогі обличчя. Близькі і рідні. Вони дуже змінилися, однак в них лишилося щось і таке, чого не змінити ніколи.

Я роззираюся довкола, нічому не хочу вірити ѹ шукаю ще одне обличчя. І досі сподіваюся на диво.

— Мартіроса ще немає,— дивиться на мене Женя.— Але він обов'язково буде.

Я опускаю погляд. Лице, яке шукав,— тільки в моєму пам'ятку. Зоріс двома березовими листочками зволожених очей. Даруйте, друзі, за мою зніченість. Даруйте, що не можу сміятися в ці щасливі хвилини зустрічі. Чомусь саме зараз, біля вас, так забило подих.

— Йому ж найдалі їхати. Аж із Еревана,— додає Семен.

— Так,— кажу я,— Мартірос ніколи не підводив. Він буде. Хіба що каміння з неба.

— Ну як ти? Розкажуй.

— Та як? Живий, як бачите.

— А працюєш де? «Зарізякою», звичайно? — сміється Женя.

— А ким же іще? Ріжку. Та й ви ж, мабуть, не краці.
— Ну ні,— не погоджується Женя.— Ми не ріжемо, ми оперуємо, зрозумів?

— А-а-а... Он ми які.

— Хто оперує, а хто сидить та виписує пірамідон,— сказав Семен, опустивши погляд на чорну рукавичку своєї правиці.

На мить запала мовчанка.

— Семене... — обізвалася Поля.— Навіщо ти?

— Так, до слова прийшлося. Пробачте.

— А в тебе, Женю, майже нічого не змінилося в кімнаті. Той же диван, стіл, телефон,— кажу я.

— І навіть номер телефону той самий,— додав Семен.

— Та що з вами? — не витримує Поля.— Невже вам немає про що розповісти?

Було, нам було про що розповісти. Тільки в перші хвилини ми ще не звиклися одне до одного. Ми боялися неoberежних слів.

...А потім з'явився Мартірос із посивілыми кучерями, з незгасним блиском в очах. Під рукою — пузатий бурдюк вірменського вина.

І точилися довгі розмови, сплетені з туги і радості. Згадувалися безтурботні студентські роки, війна, пилося терпке червоне вино.

— Вип'ємо за те, щоб ми завжди трималися одне одного,— сказав Мартірос.— Нехай у нашій дружбі знайдуть своє продовження ті, хто був із нами раніше, кого ми ніколи не забудемо.

Почулося Полине склипування. Затремтіли її плечі.

— Не треба, Полю,— мовив Мартірос.— Не треба сьогодні думати про смерть. — А по хвилі мовчання додав:— Між іншим, сьогодні мій день народження.

Ми забули. Забули, що саме цього дня шість років тому святкували отут же Мартіросові іменини. Де нам будло згадати про день народження після того, як ми побачили стільки смертей.

— Женю! — вигукнув Семен.— Заводь патефон, чорт забирай. І наповніть келихи. За Мартіроса! — стукнув він по столі твердою правицею.

— Многая літа.

Зашипіла стара платівка, залунала мелодія.

— Женю! — командував далі Семен.— Бери Полю до танцю. А я — з Мартіросом. Отак! Убік стола!

Незgrabно й кумедно танцюють двоє чоловіків. Важко сказати, чого більше у тому танці — радощів чи печалі. А мені не було пари.

Сів на диванчику. Як і шість років тому. Тільки тоді біля мене сиділа й вона. Біле волосся, запахдалекого степу.

І враз мій погляд натрапляє на телефонний довідник. Той самий. Лиш постарів, як і людина. Миттю майнула в голові якась невиразна думка. Перегорнув сторінку, другу. «А», «б», ага, ось. Бабенко, Бакланов... Баранчик. Яке дороже прізвище. Яке гарне та любе прізвище!

Швидко набираю номер, і коли в трубці почулися довгі гудки, серце мое зайшлося од хвилювання. Чи живий Баранчик? Адже він теж був однією з тих ниточок, що єдинали мене з... Як довго тягнуться ці гудки.

Будь же, Баранчику, живий, чуси? Будь живим.

— Алло!

Це він! Голос трохи змінився, але в ньому щось є таке, чого не змінити ніколи.

— Це Баранчик?

— Так.

Я не знов, що сказати йому. Хотів було крикнути, як добре, Баранчику, що ти живий, але натомість у мене виправалося несподіване:

— Баранчик, бе-е-е...

— Бе! бе! — почув у відповідь. — Зажди, мій любий. Не кидай трубку. Пропшу, вислухай мене.

— Я вас слухаю,— відказав здивовано.— Хочете вилаятись?

- Ні, що ти!.. Не кидай трубку!
- Та я ж не кидаю.
- Звідкіля ти дзвониш?
- З квартири.
- Адреса яка, питаю?
- А в чому річ? Ви що, хочете відрізати бешкетним кам телефон?
- Також ні. Я серйозно!
- Називаю Женевину вулицю.
- Отже, зовсім недалеко. Чудово, за півгодини ти будеш у мене. Чернішевська, двадцять шість, тридцять один.
- Я щось нічого не розумію.
- Потім зрозуміш. Ти мені конче потрібний.
- Та знаєте... я тут не сам. У гості приїхав. Зараз якось...
- Ні-ні, негайно. З ними ти ще встигнеш.
- Я міг би сприйняти його прохання за глупість у відповідь на моє нечесне звертання, але в голосі того чоловіка брініла така бентега, ніби він кликав на сполох.
- Гаражд. Я приїду.
- Не барися.
- Ні,— сказав я і поклав трубку.
- З ким це ти розмовляєв? — запитав Женя.
- З Баранчиком.
- Яким іще Баранчиком?
- Це мій давній друг. Я мушу зараз до нього поїхати.
- Вперше чую про цього друга.
- Я вам ніколи не казав про нього.
- Не вигадуй, ніхто тебе не відпустить. Нехай він їде сюди.
- Ні, хлопці. Мушу. Він уже жде. Мені треба йти. Потім усе поясню.

VIII

Східцями підіймаюся вгору. Навіть не знаю, що й думати. А може, він дав чужу адресу? Ото ще комедія буде.

Зупиняюся біля дверей із номером 31. Якийсь час віддихуюся, зволікаю, перш ніж подзвонити.

Натискую кнопку. А може, поки не пізно, вернутися? До чого оцей візит?

— Зайдіть! Там відчинено,— десь іздалеку долинає приглушений голос.

Штовхаю двері й переступаю поріг. Невловиме передчуття вовтузиться в грудях.

Хтось із кімнати ступає мені назустріч. Чується пронизливий скрип, важке гупання об підлогу. Знайомі звуки. Протез.

У квадраті кімнатних дверей виріс чоловік. Застиг, обіпершись на ковінку, наче похилений телеграфний стовп. Пильно вдивляється в мене. Сірі колючі очі, давно не голена щетина чорною тінню лежить на загострених щоках і підборідді. Витяглась його довга худа шия, вся постать подалася вперед.

— Ну, здоров,— подав суху кістляву руку.

Від цієї загадковості мене вже бере нетерплячка.

— Здрастуйте.

— Будьмо знайомі, Сергію.— Щось колънуло мені у грудях.— Іван Іванович... Баранчик.

— Звідки ви мене знаєте?

— Зараз, зараз, не поспішай.

— Ви що — ворожбіт?

— Ну що це ми в коридорі? — він жестом припрошує до кімнати.— Проходь, проходь, Сергію.

З усього видно, що тут живе самотній чоловік. Ніякої вишуканості, немає отого ладу, до якого приводить оселю тільки жіноча рука. Стіл, накритий старенькою клейонкою, два стільці, залізне ліжко. Біля вікна величезне стаєре крісло.

— Я щось пічого не можу збегнути. Скажіть нарешті...

— Зараз. Чекай, зараз усе скажу. Багато скажу. Ти сідай. Он туди, поближче до світла, — показав на крісло.

Я машинально роблю все, як велить Баранчик. Його слова для мене магічні. Ніби загіпнотизований, зараз я вволив би будь-яку його волю.

— Ну як ти живеш? — він підсував поближче до мене стільця, повагом сідає. Складає долоні на ковіньці і пильно дивиться мені в очі, ніби читає думки.

— Добре, — одказую звично.

— Все добре, значить?

— Так, щоб усе — ніколи не буває.

— Не буває, — погоджується він, а я не можу зрозуміти, чому так довго Баранчик зволікає з тим, що хоче мені сказати.

— Одружений? — глипнув з-під брів, наче мав конче завважити мою реакцію на ті слова.

— Неваже ви мене покликали, аби дізнатися — одружений я чи ні?

— А що, може, навіть і це...

— Тоді ні.

— Чому?

— На те є свої причини.

— Про них я й питую.

— Не треба.

Він опускає голову, замислюється. І коли знову зводить на мене погляд, я помічаю, що очі у нього блакитні. Десять на дні тих колючих очей відсвічує ніжністю чи то якийсь спогад, чи думка.

— Скажи, ти... — й запнувся. Збріжкками взялося чоло. — Ти любив її?

— Ви знали Галю? — Гарячий вітер ударив мені в лицце. — Що з нею?

— Це добре, — сказав він. — Це добре, що ти згадав саме її. — І він знову примовк, і очі його ще дужче пого-

лубіли, стали чистими, як у дитини.— Але ти не відповів на моє запитання,— мовив по хвилі мовчання.— Це для мене багато важить. Не дивуйся старому.

На старого Баранчик скидався хіба що через колючу щетину. Дрібненькі мережки зморшок, що залягли під очима, тільки здобрювали вираз обличчя цього літнього чоловіка.

— Я люблю її. Якщо ви справді знали Галю, то вам неважко повірити в це.

— Авжеж. Та хотілося почути від тебе ці слова. Певно, я видамся тобі трохи той... Ну, та не про це мова. Ти не уявляєш, як я зрадів, коли почув у трубці оте «бе-е-е». Потім потерпав, що, може, це й не ти. Може, хтось інший захотів поглузувати з моого прізвища. Та коли побачив тебе, розвіялись усі сумніви. Впізнав.

— Як ви могли мене впізнати?

— Як? Навіть сам не знаю. Галя ніколи не розповідала, який ти зовні... Вона говорила про інше. Однак я впізнав тебе відразу. Певно, через те, що часто думав про тебе. Більше того, я довго чекав нашої зустрічі. Я вірив у неї. І весь час почувався у великому боргу перед тобою, Галею... Можливо, й перед самим собою. Потім геть утратив сподіванку знайти тебе. Бо знов тільки ім'я. Ім'я та ще... І тут цей давній.

— Розкажіть. Розкажіть усе.

— Для того й сподівався знайти тебе. То я сказав дурницю, що втратив надію. Мусив знайти...

— Де ви зустріли її?

Він довго мовчав.

Потім скрипнув протез — Баранчик підвівся. Загупав ковінкою до шафи. Нагнувся до нижньої шухляди. Холод настороги пройшов по мені сиротами. Я напруженостежив за кожним рухом цього чоловіка.

Ось він дістав із шухляди якийсь зшит. Вочевидь, це був давній зшиток, охайнно стулений з неоднакових аркушів.

Скрип-скрип — він підійшов до мене. І подав зпиток, од якого я вже не міг відірвати очей. Щось ворухнулося в серці і розплывлося терпкістю.

— Спершу ці записи я робив лише для себе. Пізніше зрозумів, що вони потрібні й тобі... І Галі. Нам усім. Тим, хто... Я залишу тебе на часинку. Хочу, щоб ти побув із мене на самоті.

І він пішов, спираючись на ковітку, трохи згорбивши спину, наче під тягарем тяжких спогадів.

Я перегорнув побляклі сторінки. Вони були списані невправним, нерівним почерком і до того — чорнилами різного кольору. Либонь, усе це писалося за різних часів і обставин. Багато аркушів було вирвано, деякі сторінки перекреслені. Дати не проставлені.

ІЗ ЩОДЕННИКА ІВАНА ІВАНОВИЧА БАРАНЧИКА

Написане чорним чорнилом

Вибух підкинув наш човен, коли до берега було вже рукою подати. А на березі починається ліс, і він міг нам стати рятунком, приховав би від проклятущого «юнкерса». З шаленим свистом проносився над нами літак, схожий на величезного хреста, і довкола човна пінилася од куль вода. Горіли долоні, ніби стискав я в руках не дере-в'яні весла, а розжарене залізо.

Ну, хлощі, ще раз!

Нам зосталося раз-другий махнути веслами, і дерева б сковали нас. Мабуть, це зрозумів і ворог. Бо на кількох людей не пошкодував цілої бомби...

Якийсь час мене з близькавичною швидкістю несло в чорну безодню.

Опам'ятахся в холодній воді.

І не було «юнкера» вгорі, та не було й моїх хлощів, і не було човна.

Вода засмоктувала мене в глибину, а я безпорадно борсався усім тілом і, хоч до берега лишався якийсь десяток метрів, не міг зрушити з місця. Змахнув ногами, але права моя тільки повисла в воді, як пудова гиря, і стала тягти мене вниз.

Почервоніла вода хлюпнула мені до рота нестерпною млістю. Я бився у тій важкій, як ртуть, рідині і захлинявся нею. Захлинявся власною кров'ю, що почервонила всю річку.

Раптом тіло мое спорожніло, полегшало й гойднулось у рожевім тумані. Перед очима з'явилось обличчя дружини, а потім личко маленького сина, котрого я так і не бачив. Дивно, що привидівся він так виразно, після того, скільки не намагався, не міг його так уявити.

Коли помираєш, за коротку мить багато може зринути в пам'яті, і є в ній щось таке, заради чого ти борешся зі смертю, що пробуджує в тобі силу, якої, здавалося, вже нема. І ти знову воскресаєш.

Не знаю, що відродило натуху в мені. Чи личко лебаченого сина, чи раптова думка про те, що немає вже моїх хлопців і нікому допомісти про наслідки розвідки? Я з божевільною люттю став одштовхуватися від важкої червоної води, черпав її ротом, захлинявся нею, знемагав од солопої млості, але поволі наблизявся до берега. І яким же довгим для мене був отої десяток метрів! Лише раз махнути веслом. А руками, коли твоя ж нога каменюкою тягне тебе до дна, ти змахуєш сотні разів, і все здається, що на одному місці. І немає до кого гукнути, щоб попросити допомоги. Хлопців уже покрила вода. І саме тому ти мусиш будь-що виплисти.

Коли я дістався берега, навіть не силкувався звестись. Сяк-так перетис ногу ременем. Припав до гарячої землі й поринув у глибокий сон.

Написане синім чорнилом

І було біло-біло довкола. Стеля, стіни, простирадло і навіть волосся лікарки, що стояла наді мною, теж було білим. Тільки очі її зеленіли, як два лісових джерельця.

Я посміхнувся, але вона відвела свій погляд убік.

Тоді я ще нічого не зінав.

І тільки коли захотів вищростатися після довгого сну, відчув оту порожнечу. Жах стрепенув моїм тілом. Я спробував підхопитися — не стало сили. Захотів одкинути простирадло, переконатися, що все те мені примарилось, але раптом злякався. Злякався на себе глянути, бо вже свідомість сіконуло слово «пема».

— Що ви зробили?!? — заволав я до болю у скронях.— Що ви зробили, гади?!? — Я кричав, лаявся, ганьбив білокосу лікарку на чому світ стояв, а вона мовчала, опустивши голову, наче школлярка.

— Гляньте, що ви зробили з людини! — я рвучко звівся на лікті й відкинув убік простирадло. І тут затіпався од люті й жалю, біль пронизав усе тіло.— Вас би у бій! У пекло! А то поховались тут, людей нівечите! У бій вас, щоб побачили...—І я знову полинув у чорну безодню сну.

* * *

Кілька днів я ні з ким не хотів розмовляти. Тільки дивився у стелю.

— Іншого виходу не було,— сказала вона.— Ногу вам відтяло вибухом. А ми лише зробили свою справу. Виконали обов'язок.

— Легко сказати, обов'язок. Чому не спітали мене?

— Якби ми чекали, то не було б у кого питати. Добре, що живі зостались.

— Навіщо таке життя? Кому я тепер потрібен?

— Усім. Рідним, друзям... Не з вами одним таке трапилося. Не треба впадати у відчай. Життя ще попереду.

- Як я з'явлюся додому?
- Ну що за дурниці. Вас любитимуть ще дужче.
- А дружина?
- І дружина також, запевняю вас.
- Навіщо їй безногий?
- Ви знову говорите казна-що. Якби я любила людину, вона б мені стала тільки дорожчою.
- Тому так і кажете, що нікого не любите. Ви ще дуже молода.
- Неправда. Я люблю,— сказала вона несподівано для себе, і на білих щоках зарожевіло дві цяточки.
- Ви що, заміжня?
- Ні.
- Тоді ви ще нічого не знаєте.
- Кохання, якщо воно справжнє, у всіх однакове.
- І ви справді б не розлюбили чоловіка, якби...
- Про що ви говорите? Як вам не соромно. Викиньте це з голови. В мене тільки одна надія — знайти його.

* * *

Вологий серпанок заслав її очі, я хочу сказати цій дівчині щось пріємне.

- Вам дуже пасує білий халат.
- Спасибі. Він мені теж казав ці слова.
- От бачите, він казав правду.
- Сергій ніколи не вмів брехати. Тільки раніше я чомусь не думала про це.
- Його звали Сергієм?
- Так, звуть.
- А вас?
- Галля.
- А я Іван Іванович.
- Дуже пріємно. Але для нас мало цих даних. Треба все записати.

- Хочете завести карточку?
- Авжеж. Коли вас підібрали, в кишенях нічого не знайшли.
- Ми поверталися з розвідки...
- Розумію.
- Нас було четверо. Зостався один. І той...
- Не треба. Ви народились під щасливою зіркою.
- Щасливішої й бути не може.
- Як ваше прізвище?
- Ох, не люблю, коли про це запитують... Баранчик.
- Баранчик?! — аж скрикнула дівчина.
- Чому ви так?
- Ви часом не з Ленінграда?!
- Так, а хіба...
- Я теж,— сказала вона.
- І ви?!
- Я ще давонила вам, пригадуєте — «Баранчик, бе-е-е»?

І тоді я вперше розсміявся в тих білих стінах. І Галя теж сміялась зі мною, і сміялись ми довго, як люди, котрим рідко буває весело.

* * *

Минуло вже стільки часу, а з дому немає листа. Чому ти мовчиш, Машо? Я написав тобі всю правду, а ти — жодного слова. Ну, не вберігся, винен. Уже нічого не повернеш. Якщо не хочеш утішити, то напиши, що не ждатимеш, я не ображусь. Ти гарна жінка і знайдеш собі здорового чоловіка, нічого не маю проти. Тільки ж напиши мені хоч що-небудь, Машо, аби я знов, бо це чекання стає нестерпним. Напиши, як ти назвала нашого синочка. Я б хотів, аби Петьком. Чи він уже ходить? Напиши мені чисто все. І які в нього очі, і носик, і ротик. Якого кольору очі. Голубі чи карі, як у тебе? Бережи його, нашого ма-

ленького Баранчика. І якщо ти не проти, Машо, то назви Петъком. Товариш у мене був, Петром звали... За мною, Машо, не журися. Я тримаюся, а скоро, може, й ходити-му. Я ходитиму, Машо. Почуваюся добре, от тільки як прокинуся після сну і відразу згадаю, то моторошно. А так — нічого....

* * *

— Не побивайтесь,— сказала Галя.
— Уже б написала, аби...

— Вона написала. Тільки... Ви ж знаєте, що зараз у світі робиться. Як у нас із поштою.

— Раніше листи приходили вчасно.
— Всяке трапляється.
— Якби ви знали, як мені важко.
— А кому зараз легко?

Я дивлюся на Галю і помічаю, що шприц між її пальцями ледь-ледь тремтить. Вона закасує мій рукав вище ліктя, відчуваю, які холодні у неї руки. Наче крига. І голка теж холодна, її жало входить у синю вену там, де рясне сіточка проколів. Я намагаюся не скривитися.

— Ви набагато краще колете за сестру,— сказав я.— Зовсім не боляче. Я хочу, щоб завжди робили уколи ви.

— Ну що ви, в мене для цього діла не набита рука.
— Почекайте, не йдіть. Посидьте трохи біля мене.
— Якщо ви не будете...
— Ні, квилити я не буду.

— Гаразд, але довго я не можу.— Вона приймає з табуретки ліки та інструмент на підвіконня й сідає біля мо-го ліжка.

— Галю, розкажіть мені щось гарне-гарне.
— Що?
— Про нього.
— Сергія?

- Так.
- Про п'ого неможливо розказати.
- Чому? Він такий гарний?
- Не тільки. Його треба бачити, чути... Раніше я цим не дорожила... Коли щось утрачаш, лише тоді розумієш, що означає для тебе та втрата.
- Чому ви кажете, що втратили його?
- Мені так здається.
- Нісенітниця. Скоро все це скінчиться, і ви зустрінетесь. Все буде, як і раніше.
- Я боюся. Він не знає, як я кохаю його, і не берегтиме себе. Аби він знов, я б так не боялася.
- Як-то не знає?
- Я не встигла йому сказати. Я була безтурботним дівчиськом і думала, що життя нескінченне і все вічне. Я, Сергій, наше кохання... Я боялася сказати йому ті слова, бо здавалося, що коли їх вимовиш, то вони втратять свою таємницість. Але потім мені дуже-дуже захотілося їх сказати. Сказати якось так, як ніхто до мене ще не казав. Я мала їх мовити йому біля Ісаакіївського собору. Того дня, коли почалася війна... Сергій не прийшов, і я кричала в розpacі: «Я люблю тебе! Я люблю тебе!». Я справді, мабуть, вимовляла ті слова, як ніхто до мене, але чув їх тільки собор. Чув і мовчав...
- Ви скажете і йому ті слова.

* * *

Чому я так прикипів душою до цеї дівчини? Чому світлів в палаті, коли з'являється вона? Обличчя усміхнене, а в очах зажура.

Може, її любов не дає мені думати про...

Машо, чому ти не пишеш?

Іншим приходять довгі-довгі листи, а на них — обведені олівцем дитячі рученята. Це дуже просто, Машо,—

мами прикладають дитячі ручки до аркушів, а потім обводять їх олівцем... А ти хоч би слово...

Може, я тебе чимось прогнівив? Знаєш, Машо, якщо не хочеш, щоб він був Петъком, то назви, як тобі самій подобається. Тільки мені потім напиши, як ти назвала.

* * *

Коли до палати заходить Галя, я завжди прошу її розповідати про Сергія. І тоді мені наче розвидняється в очах, легше стає на душі. Чого воно так? Не можу зрозуміти. Наче своїми розмовами вона мені сили додає.

А як починає говорити про Сергія, обличчя її стає таким гарним, що й не сказати, і тоді всі люди видаються мені красивими. Красивими й вірними, добрими й совісними.

Тепер я розумію, чому так прив'язався до цеї дівчини, чому мені хочеться її слухати й слухати. Бо тоді я не думаю про...

* * *

Машо, рідна моя, найдорожча моя, я ж люблю тебе.
(Це було викresлено чорним чорнилом).

* * *

Це як приїду додому, то Петъко буде вже величенський. Треба буде взяти у Галі адресу, щоб у гості прийшла. Хай подивиться на маленького Баранчика.

* * *

Я вже майже видужав. Якщо можна оце назвати видужуванням.

Невдовзі мене одвезуть подалі в тил. Фронт усе більше, з кожним днем гучнішає гуркіт канонади. І як тіль-

ки долилає сюди протяжне гахкання вибуху, нестерпно
ніє відтята нога і тіло наливає нудотна млість.

— Скоро будемо прощатися, — сказала Галя.

— Шкода. Я так звик до вас.

— Я теж. Ви єдина людина, перед котрою я вислові-
далася. Повинна ж була хоч комусь сказати. Ви один про
все знаєте і тому стали для мене якимсь... немовби рід-
ним.

— Спасибі, Галю. Я часто згадуватиму...

— Ми ще зустрінемося в Ленінграді. Ви мене позна-
йомите із своєю дружиною.

— Обов'язково. Не думайте, що вона... Вона в мене та-
ка... (Далі слова були затушовані чорпим чорнилом, так
що розібрати їх неможливо). Але неодмінно приходьте із
Сергієм. Одну вас і в дім не пущу.

— Добре. Спершу ми зателефонуємо, щоб ви приго-
тувалися до зустрічі. І знаєте, що скажемо?

— Що?

— Баранчик, бе-е-е...

І ми знову засміялися, як люди, котрим рідко випада-
ло бути веселими.

* * *

Машо, мене переводять до іншого госпіталю. Але ти
не бійся. Якщо сюди надійде твій лист, Галя мені його
відразу перешле. Я тобі напишу, як тільки прибуду на
нове місце. Галя — це та лікарка, про яку я вже писав
тобі, Машо... (Далі слова затушовані).

Написане червоним чорнилом

Я страшенно хвилювався.

Все близьче підкочувався фронт. Бухкало вже зовсім
недалеко.

Ми готові були в дорогу. Машина чекала нас.
Я стояв, обішершись на милиці, і роззирався на всі бо-
ки. Від незвички дуже муляло під пахвами.

Галі не було. А я не міг поїхати, не попрощавшись із
нею. Мусив її побачити.

Важко було мені. Дуже важко.

Колись я кричав: «У бій би вас!»

Тепер вона була там. Багатьом пораненим потрібна
була негайна допомога. Їх не можна було перевозити, і
Галя оперувала їх на місці.

Тендітна білокоса дівчинка в такому пеклі.

Машина поволі рушила, і все шопливло перед очима.

Терпкій клубок затужавів у горлі, і, може, вперше за
роки війни щоками моїми потекли гарячі слізозі...

* * *

На цьому й обривався щоденник Івана Івановича Ба-
ранчика. До останньої сторінки було ще приkleено два не-
величкіх листи-цидулки. Обидва написані чорним чорни-
лом, але неоднаковим почерком і на різному папері.

Два вилинялих аркушки.

У мене темніє в очах, напружу зір, але вже нічого не
бачу. Ті кілька рядків холодним ланцетом розтинають
серце.

Кілька безжальних скупих рядків.

Слова на білому папері:

Галина Миколаївна Образцова загинула в бою від ос-
колка снаряда. Лист, про який ви запитуєте, до нашого
госпіталю не надходив.

Слова на сірому папері:

Ваню, прости мене, але я так жити не зможу. Не шукай нас. Синові скажу, що ти загинув. Прости і будь щасливим.

Masha.

IX

«Я люблю тебе! Я люблю тебе!» — чув Ісаакіївський собор.

Я теж тебе чую, Галинко.

Рясні грони червоних вишень спадають до оголених плечей. Я ловлю їх губами.

Галинко... Я люблю тебе. Чуєш?

Де це я? Де?

Переді мною стоїть якийсь чоловік. Хто б то міг бути? Хто? Звідкіля він узявся, цей незнайомець?

Та це ж Іван Іванович! Як невпізнанно змінився. Виголене обличчя, розпростані плечі, а очі голубі-голубі. І чисті, як у дитини.

Галинко...

Я чую тебе.

Стороною дощик іде

I

Ще вчора я почувався найщасливішою людиною в світі, і коли теплого вересневого вечора ми з однокурсниками сиділи довкола багаття на картоплиці (навчальний рік почався з трудового десанту в колгоспі), вдихали гіркувато-солодкий дим, що пах печеною картоплею і бабиним літом, я раптом відчув себе на сьомому небі і чи не вперше в житті отак і подумав: «Я щасливий». Той вечір запам'ятався мені кожною павутинкою, яка літала в повітрі і ясотіла у світлі призахідного сонця, пригадую ще, як десь у бур'янах пискнула пташка, тоненько так, наче миша, і хтось запитав, що це воно озвалося, а я відразу впізнав сойчин голос, це сойка, сказав я, і тоді чомусь добре так стало на душі — від того, що дим над багаттям мені такий любий і що я знаю, як зветься та пташка. Це так завжди: коли все у тебе гаразд, то здається, що ти щасливий від кожної дрібнички, насправді ж мою душевну злагоду гріли значно серйозніші обставини — я вже студент другого курсу, живу у великому красивому місті, маю щиріх друзів, а до всього ще й... Ну, та про любов потім. Словом, усе ще попереду, те все — тільки хороше, бо ж ніхто не загадув собі лиха, а якщо якась біда й нависає хмариною над тобою, то леліеш сподіванку, що пройде вона стороною, як отої дощик у стародавній пісні наших пращурів-язичників.

Хмарина нависла наді мною ясної, погожої днини, власне, сталося все увечері, але гранату ми знайшли вдень, і тоді мені й на думку на спало, що це іржаве залязко, не вибухаючи, може накоїти стільки лиха. А втім, у всьому винен я сам, бо, як сказав би мій батько, вимахав вище конопель, а в голові джмеліки, тож нічого нарікати на якусь там гранату, тим паче що й граната, коли вже

покласти руку на серце, нам трапилась така собі — проптишотна лимонка завбільшки з картоплину, чималеньку, правда, картошицу. Але ж, проклятуше, ніби для того й лежало в землі тридцять років, щоб діжджати мене в цих краях, нагло вигулькнути на більш світ і пустити все шкеберть. Все! Бо якщо мене виженуть з університету, то ді прощай і велике красиве місто, і друзі прощаєте, і ти, любове моя, прощавай назавжди. А вигнати, мабуть, таки виженуть.

Геннадій Петрович Кудрицький, викладач зарубіжної літератури, який керував нами в колгоспі, підбіг до мене відразу після тієї оказії й проказав незворушним, добре поставленим голосом: «Це вам так не минеться!» Щоправда, я не вірив у його незворушність: машини поту на передчасних залисинах Геннадія Петровича (він рік чи два тому тільки-но закінчив аспірантуру) і грудочки землі, що поналипали до його гладенько виголених щік, як черепашки до втопленого, і міцно зіплені зуби, які не розтулялися навіть тоді, коли він говорив,— усе виказувало в ньому не те що хвилювання, а якийсь несамовитий страх, і той страх передався й мені — раптом я зрозумів, що сталося щось непоправне.

«Вам не місце в університеті»,— сказав Геннадій Петрович, повернувшись й пішов геть, даючи знати втягнутою межі плечі потилицею, що на цьому суді другу сторону не буде й вислухано.

Я розгублено дивився на співчутливо-зухвалі обличчя однокурсників (декому з них та витівка теж нагнала доброго ляку), і мені себе не було жаль анітрішечки, перш за все я подумав про маму, яка не поминала жодної людини, щоб не похвалитися мною, і про батька, котрий віднедавна почав учащати до буфету, щоб встремити у чоловічу балачку: «А от мій Андрюша», хоча сільські дядьки й не люблять, коли хтось вихваляється своїми дітьми (тоді так ненароком виходить, ніби їхні гірші, а хто ж би таке терпів).

Ну, та не знаю, як там в інших, а для моїх батька-матері, певен, більшого горя й не вигадаєш, як оце виключити мене з університету. Та й не тільки вони, від цього постраждав би увесь наш рід, бо не знаю, чи є ще де в світі така рідня, як наша,— кожне готове одне за одного виколоти собі око.

Оце, приміром, впадуться моїй мамі пухенькі вареники, то вона обходить з макітрою усіх своїх сестер і братів, а хіба не було такого, що батько заколов на великий день кабанчика й на вишкварки зійшлося стільки родичів, що довелося ще й прикупити м'ясця у сусіди. Чи взяти хоча б дядька Гордія, чоловіка тітки Марії — материної сестри: він же як знайшов був у райцентрівській чайній окуляри в позолоченій оправі, то не начепив одразу на себе, а зібрав усіх родичів, щоб по черзі приміряли й гуртом вирішили, кому вони найбільше личать. Окуляри були таки славненькі, хоча й з товстуватими лінзами, і всякий тоді казав, що в них і голку б знайшов у копиці сіна, ну й видно ж, ну й ви-и-ид-но! І щоб нікого не брали завидки, вирішили миром послати їх дядькові Якову, маминому братові, який жив у місті,— воно ж городському найдужче пасує, «а нам, сільським, як корові сідло»,— казала тітка Марія, змереживши на лиці кисленьку, винувату посмішку.

Дядько Яків споконвіку мав стопроцентний зір, але ревно дякував усім за такий інтелігентний дарунок й у відповідь надіслав кожному по банці оселедців.

Я не випадково згадав дядька Якова у ту нещасну хвилину, адже йому, як нікому, завдячував своїм вступом до університету. Приїхав я до міста з велетенським «чамайданом», у якому ще мій дід возив на Урал сушку, а тепер ця скриня була напхана всякими підручниками, починаючи від п'ятого класу, оскільки я ще не знов, у яку науку податися. Тобто я мав на прикметі одну професію, проте чутки доходили й до нашої Больбівки, що там такий конкурс — не проб'єшся. Конкурс, щоправда,

навряд чи мене зупинив би, але розраяв дядько Яків. Тут, забігаючи наперед, скажу, що він на час моїх вступних іспитів узяв відпустку і пізніше, коли матуся обережненько запитала у нього: «Ти ж, Якове, мабуть, чимало там розтринькав на Андррюшу, кажи, не соромся, у нас гроші є», — то дядько лише хитро всміхнувся й сказав: «Ta нічого, Катю, я не розтринькав, ото лиш відпустку та ще, правда, зносив за місяць новенькі модельні туфлі, бо по-побігати таки довелось». Справді, усі ті дні дядько майже не присідав, од нього вечорами тоненько пахло коньяком, і я лише дивувався, як це тітка Шура, жінка його, терпить отаке; видно, дядько і їй прищепив благодатне почуття любові до свого роду, у всякому разі, моя мама і тітка Марія і досі не можуть нахвалитися невісткою: і як вона чистенько пере, і як їсти варить, і блощиць у хаті немає, і як... А сама ж городська, а бач, бач? Я ж собі нищечком здогадуюся, що головне і не в тому, як тітка Шура пере чи там їсти варить, головне те, що вона не пуратиметься нашого роду.

Так от, розраяв мене дядько Яків. Ми сиділи у скверику перед університетом і вирішували, куди мені подавати документи. Дядько сказав, що з такими плюсами, як у його племінника — срібна медаль, селянське походження — зелена вулиця куди завгодно. Тоді я й натякнув, що непогано було б вступити на юридичний, все-таки це... Я не міг до пуття пояснити, чому хочу на юридичний, і завів мову про конкурс.

- А по скільки там? — спитав дядько.
- Та вже десь по вісімнадцять душ.
- Як по вісімнадцять?
- На кожне місце.

— Ох розтуди його корінь! — Руді волохаті дядькові брови (у нашому роду в усіх руді й волохаті брови) ураз пастовбурчались — от-от вкусять.

— Та ну його,— сказав я, гадаючи, що такий шалений конкурс перелякав дядька Якова.— Он на мехмат по

півтори душі. А я ж на районній олімпіаді з математики...

Але дядько мене не слухав.

— Бач, стерво,— тихо сказав сам до себе.— Ще молоко на губах не обсохло, а вже зібралося судить. Подавай йому хоч і батька рідного, аби лиш судить. Діла-а-а... Тьху! — він плюнув сухими губами і так крутнув головою, що аж у шкірі хруснуло.

— Та ну його,— сказав я ще раз, уже й не радий, що заїкнувся про юридичний.— Он...

— Е ні, не «ну»,— дядько скочився з лави і посварився на мене пальцем.— Не «ну»! Ти тіки подумай, Андрюшо, що їх виходить: людей, які хочуть судить, уже більше за вурків?

— Чого там... — Я зиркнув по боках і відчув, як зацвітають щоки, бо абітурієнти, що сиділи на сусідніх лавах, повідривалися од книжок і витріщилися на нас. Та дядько, здавалося, навмисне вигукував ще голосніше, щоб усі чули і мотали на вус, поки не пізно:

— Як чого? Якщо вас там треба по одному на місце, а злізлося по вісімнадцять штук,— він уже перейшов на штуки, — то виходить, мусимо розводити вурків, щоб усім хватило, га? Чи як по-твоєму? Мусимо занести їх у червону книгу, бо вам, бач, немає кого ловить, судить, садити?

— Та дя... Не хо' я ні на який юридичний.

— А хіба я що кажу? — здивувався дядько.— Ясно, що ти не хочеш, так то ж ти, ти ж нашого роду! А з іншими що робити, питаетесь? Та моя б воля, то взяв би лозину...— Він сіконув «лозиною» повітря і, підсмикнувши на колінах холоші, сів. Довго мовчав і лиш посапував так, мовби оце не говорив, а почастував березовою кашею вісімнадцять «штук».

Я притих і собі, боявся вже й натякати про якусь іншу професію, хтозна, якої думки про неї мій дорогий дядеч-

ко (може, знов попре таку арифметику, що хай йому тряс-
ця), але зрештою він почав сам:

— Мехмат не для тебе,— загнув на руці палець.—
Там посидючості треба. А в тебе в голові...

— Джмеліки,— підказав я батьковим словом, щоб
трохи розвеселити дядька Якова.

— Що? Які джмеліки? Та в нашому роду нікого не
було ні з якими джмеліками. Боже збав! Просто ти той...
Ну, як би тобі сказати... Словом, біологічний теж не для
тебе, бо це для дівчат, пойняв? А ти ж таки козак.

Отак він позагинав усі пальці на обох руках, і вихо-
дило, що нічого путного для мене й не вибереш — такий
розумний удався.

— Я знаю, що тобі треба, Андрюшо,— врешті проказ-
ав дядько замислено.— Недавно попався мені на очі лист,
отої, що ти прислав його, ще як був маленький, і пойняв,
хто з тебе вийде.— Він значуше притих і задивився на
білочку, що причаїлася на гілці над нашими головами і,
здавалось, дослухалася дядькової балачки.— Авжеж, там
з тебе зроблять людину. А тим більше... — і тут дядько
Яків сказав таке, що я відразу збагнув, чому він так при-
сікувався до всіх факультетів, аж поки не дійшов до цьо-
го.— Тим більше, що нас там підстрахують.— Він так і
сказав — нас, наче вступали ми вдвох.

— Як підстрахують?

— Є один чоловік. Доцент. Я йому «Жигуля» рихту-
вав, то ми так зійшлися, знаєш, що куди там. Ти, каже,
Яшо, не «викай» мені, бо ми одногодки.

— А на якому він...— Я аж похлинувся, враз так ра-
дісно стало — не за себе, а за дядька, що він душа в душу
з живим доцентом (тоді я ще не знат, що це таке, але
чув, ніби бабі Костисі зір повернув доцент — а вона ж не
бачила років із шістдесят, після того як брат ще в дитин-
стві попав їй ув око вишневою кісточкою), і от виходить,
що мій дядько з доцентом запанібрата, виходить, і він тут
у місті не п'яте колесо до воза. Аж не вірилося, що це той

самий дядько Яків, з яким ми колись гасали бричкою по селі, і якби не та бричка, то хтозна, чи й спізнявся б він з отим-о доцентом.

Я тоді ще тільки-но перейшов до другого класу, а дядько Яків саме прийшов з армії і ще не надумав, до чого докласти рук, хоча свербіли вони йому дуже. Ми подружились одразу, та й до армії дядько не поминав мене уважою («А пам'ятаеш, Андрюшо, як мати твоя попросила, щоб я тебе поглядів, а я вкинув тебе до кролів у яму, аби ніде не дівся, а сам пішов на ставок купатися, а кролі підмочили тобі шапку — і чого ти у шапці влітку ходив?»), скрізь бували разом, і всі дівчата, щоб підлизатись до дядька, казали: ой який гарюсінський племінник у тебе, Яшо! Хоча який там у біса гарюсінський — мале, руде, а ластовиння — як зірок у небі.

Може, солдатик був би й оженився відразу, але сестра, тітка ж Марія, привела до хати приймака, дядька Гордія, що агрономував у колгоспі, однак ще не встиг побувуватися. То куди там ще і Якову було вести жінку. Тільки й того, що моргав до дівчат, а особливої надії не подавав ні кому. Я можу лише здогадуватися, що дядько пакинув був оком на бібліотекарку Люду, бо одного разу... Одного разу агроном приїхав додому на обід бричкою і після борщу та пампушок з часником приліг, щоб сало зав'язалося, а дядько Яків тим часом ухопив державний транспорт, посадив і мене коло себе й так замахнувся батогом на жеребця Дицибала, що наша бричка полетіла над селом десь аж у хмарах. Мені забило дух, боявся й рота розкрити і нишком, завмерши од захвату, дивився на свого всемогутнього дядька Якова, і мені рідна була кожна цяточка на його лиці, мабуть, тоді я вперше відчув, що таке рідний дядько, авжеж, не тоді, коли кролі підмочили мою шапку-вшанку. Бричка не вміщалася на бульбівських кривих вуличках, ми трохи не полетіли з греблі в ставок, але й тієї миті я не знову страху і пишався дядьком, пишався тим, як цупко тримає він віжки, як голос-

но вітається з усіма зустрічними дівчатами «по-городсько-му», навіть не дивлячись на дорогу. А біля школи ми зустріли бібліотекарку Люду, і дядько низько опустив голову, почервонів і щось промимрив під ніс, навіть я не розчув, але здогадався, що бібліотекарка для нього не така, як усі.

Однак, як сказав потім дядько Яків, «не довго музика іграла», бо, коли ми повернулися додому, наш коник во-роненький у воротях спіtkнувся, а спіtkнувся тому, що біля двору стояв дядько Гордій, його червоне, підпухле зі сну лице застушило всю хату — через нас він запізнювався на «совіщаніс», і тоді й вибухнула ота чоловіча лайка, після якої дядько Яків зібрал свої речі в солдатську валізу й подався до міста. То була чи не перша тріщинка в пепробивній цитаделі нашого роду, оскільки після того випадку довгенько не вгавали голосні розмови серед наших родичів, та всі заспокоїлися, коли від дядька Якова надійшов лист, у якому він любенько повідомляв, що влаштувався на завод слюсарем, отримав гуртожиток, словом, живий-здоровий, чого й усім нам бажає. «Ти, Гордію, на мене не сердься,— писав дядько,— за те, що мені таке дурне в голову стукнуло. Чогось було ні сіло ні впа-ло подумав, що отак вік міне, умру, а ні разу в житті й на бричці не покатаюся по-панському».

І дядько Гордій, як читав ті рядки, то ніжненько так, всепрощаюче сміявся, закинувши пазд голову, і всі смія-лися, лише мені було сумно, що дядько Яків поїхав далеко, десь аж на край світу, і тепер мені немає до кого прихили-тися, бо їм усім смішно. Так гірко стало, так гірко, що я вирішив присвятити дядькові Якову поему. Заховався із зошитом у кущі безу і... мабуть, то було натхнення, я ледь устигав слинити хімічного олівця — так швидко народжу-валися рядки:

Йшов солдат додому три дні,
Йшов четвертий день,
Радів, аж співав пісні,

Бо був хороший, красівий день.
Та раптом почув шарудіння в кущах
І за дерева сковався,
Тоді й запримітив: якийсь чоловік
Навশиньки кудися прокрадався.
Бачив на війні солдат не раз
Фашиста лютого, як сатана,

(Тут я і справді повірив, що дядько повертається не зі служби в армії, а з війни, і на очі навернулися слізози. Я тихенько заплакав, і так солодко стало у грудях від того плачу, що я аж заскиглив, але рука натхненно виводила далі).

Але й тут не злякався якраз
Підохрілого шпигуна.
Він швидко дістав нагана,
І зразу
Шпигун під конвоєм пішов по наказу.

Особливо бездоганною видалася мені кінцівка, і я тут же вирішив уклсти поему в конверт і відправити тому, кому вона була присвячена.

Мабуть, дядькові недавно потрапив на очі саме цей лист, пізніше я писав йому лише під диктовку мами: «Карточля цього року вродила, сливок теж ряснецько, так що приїжджаї, Яшо, бо там у вас купувати все треба, а дуже багацько не накупуєшся...» — то з таких листів навряд чи вгадаєш, до чого лежить моя душа. Однак куди слід вступати з поемою, я теж не міг допетрати і зайшов з іншого боку:

— А на якому він факультеті, той доцент?

— Яке це мас значення? Головне те, що з тебе вийде путній літератор,— нарешті розкрив усі карти дядько.— Думаєш, аби в тебе не варило в голові, то хтось хоч пальцем кивнув би? Чорта лисого! Запам'ятай, Андрюшо, підстраховка потрібна тіки розумним людям, дурному вона не поможе... Екзамен — це таке... Тут і найсвітліша голова може розхвилювання чи розтиряцця, пойняв? Доцент,— дядько перешов на шепіт,— доцент так і сказав,

що коли він, себто ти, ні бум-бум, то немає чого й рипатися, а якщо ось тут варить,— дядько постукав зігнутим пальцем себе по лобі,— якщо до всього ще й має іскру божку, то гріх не допомогти.

Матінко ти моя! Іскру божку... Це ж він побачив її в отій «поемі». Мені зробилося ніяково, щоки защеміли від сорому, і дядько, помітивши, як я малюю на очах, спітав:

— Хіба ти не напишеш твір на п'ятірку? Тобі ж тільки один екзамен тре' пройти, медалістику мій срібненький...

— Напишу,— сказав я.— Звичайно, напишу.— І тієї ж миті заприсягнувся собі, що ніколи в світі не підведуєного дядечка, о, з шкури вилізу, а пе підкачаю.

Де ж мені було знати, що коли другий курс ми розпочнемо з виїзду на роботу в колгосп, з-під землі вистроримть свого паскудного носа граната, щоб занапастити стільки надій.

ІІ

Якось по-дурному все воно вийшло. Не думав і не гадав, що граюся з вогнем, та й сталося це так близкавично, що де там було раздумувати.

Цілісінський день я поглядав на сонце — наче якого благословення, ждав сьомої години — о сьомій мав зустрітися з Юлькою. Геннадій Петрович, який потім охрестить мене несусвітним ледащом, звичайно ж, не здогадувався, що кошки з картоплею (її ми зносили в кагати) здавалися мені пір'їнками, а монотонне гудіння сортувальні, що спершу бухкало в скроні, тепер скидалося на лоскітливє стрекотання коника-стрибунця.

Ми цілий день не розгинали спини, ото лише по обіді зробили вимушенну невеличку перерву, коли мій приятель Петя Стоножко зненацька вигукнув:

— Бомба!

Всі подивилися на Петю, подивилися без найменшого остраху, так якби він крикнув: «Миша!» (яка іще бомба? — теж мені жарти). А Петя показував припорошеним коротеньким пальцем на конвеєр, де серед сухих грудомах і бараболі просувалася круглењка металева штукенція — просувалася до барабана, така не схожа на скелет із косою, що ніхто не встиг і злякатися, як Петя підскочив до двигуна і зупинив конвеєр.

Лишє тоді холодок пробіг за нашими спинами, ми нарешті подумали, що б воно сталося, аби граната потрапила в барабан, але про це ніхто не обмовився й словом — просто стали віночком довкола конвеєра і дивувалися, звідки воно взялося.

— Комбайн вирив... разом з картоплею, — пояснив Петя.

- Як же воно не двигнуло?
- Не зачепив гострим.
- Це ж треба...
- Що з ним робити?
- Тре' покликати...

— Спокійно, спокійно, — проказав Геннадій Петрович незворушним, як у мінера, голосом. — Зараз ми її приберемо, зараз.

Він помацав лимонку твердими зіницями, потім звелів:

— Покличте-но Кирила Гнатовича.

Дід Кирило, який сторожував кагати і запускав мотора, жив тут-таки, в полі, у хатці на курячих лапках. За хвилину старий уже стояв біля конвеєра і почухував налисо обстрижену голову (він мало не щодня совав комусь із нас машинку-нулівку й просив: «Підправ-но, синапшу, бо вже за комір лізе»).

- Го! — сказав дід Кирило. — Оде так рапуба, го.
- Куди б його прибрати? — спитав Геннадій Петрович.
- Го! — сказав дід Кирило. — Оде так чортовиня, го.

- Нам же працювати треба.
- Протипіхотна, го.
- До вечора ще далеко. Робота ж стойть.
- А ми її отако-го, сучку,— сказав дід Кирило, на-гнувшись і спокійненько взяв лимонку.— Нехай у мене в шопі полежить.— Він говорив так раденько, тільки й того, що не дбав: «Пригодиться».
- Обережно,— сказав Геннадій Петрович, примрживши очі.

— А чого з нею панькатається, я ж її не у вогонь, а в шопу, го.

Дід поплентав до своєї сторожки такий задоволений, що я був певен: витягне з неї запал і ще десь прилаштує до діла, дивись, чого доброго, зробить гирку до годинника, бо старий механізм виробився і дід причепив до лєгенької гирки залізне коліщатко.

— До роботи, до роботи ставаймо! — скомандував Геннадій Петрович.

«Ставаймо». А сам не дуже розганяється, новенькі штани так облягають, що, як нахилиться, тріснутъ.

— Запустіть мотор. Хто це там вимкнув мотор? — Він відштовхнув очима Петю Стоножка, наче той був ще й винен, що зупинив конвеєр.

Схоже було, Геннадій Петрович злився: чи від того, що не здогадався першим вимкнути мотор, чи що побоявся сам узяти гранату — і це всі помітили, але настрій його підупав, шкіра на лиці напнулася, як на бубоні, губи витяглися тоненським шнурочком і злегка поспіувалися. А може, мені просто так здавалося, через те що я, по правді сказати, не злюбив Геннадія Петровича ще з першої лекції.

Учорашній аспірант, він зайшов до нас в аудиторію наче з обкладинки журналу «Мода», недбало зняв шкіряне пальто (видно, боявся його заставляти в гардеробі, щоб не вкрали) і недбало кинув на підвіконня — недбало, але так спритно, як це можна зробити лише після копітного

тренування десь поза людським оком, потім, походжаючи по аудиторії, щоб хтось, бува, не подумав, що він зазирає в шпаргалку, став говорити холодним, мов крига, карбованим словом — ті мерзлі слова аж хрустіли у нього на зубах. Я нічого не маю проти шкіряного пальта, бога ради, і сам би таке носив, і мене зовсім не дратує, коли чоловік красиво говорить, однак доймало інше: я водночас бачив двох Геннадіїв Петровичів. Один походжав по аудиторії, недбало склавши на грудях руки, і розповідав про Мопассана («Слід вимовляти Гю де Мопассан, а не Гі,— зауважив Геннадій Петрович.— У нас прижилася неправильна форма, але ж ми з вами філологи»), а другий, його «альтер его», стояв біля підвіконня, дивився на першого, схвально киваючи головою, і танув од втіхи. Він, цей другий Геннадій Петрович,— подумки я вже називав його Гю,— просто не зводив закоханих очей з першого,— цей нехай буде Гі,— і лише зрідка жрадькома косував на шкіряне пальто.

— Він зайдов до кав'яrnі,— переповідав Гі сюжет Мопассанового оповідання,— підклікав гарсона...

На мить Гі замовк і прислухався до тиші, що повисла в аудиторії, мов хрустке простирадло на морозі. Тиша була така непорушна, що Гю, який стояв біля підвіконня, мало не заплескав у долоні, але вчасно спохопився. Гі облизав тонкі губи й повів далі:

...— підклікав гарсона, замовив склянку пива...

І тут сталося несподіване.

— Кухоль! — пролунало з «камчатки». То подав свій голосочок Семен Ковба, здоровенний гладкий хлопчина, схожий на доброго лева.

Гі тут же прімовк од такого зухвальства. А Гю, так той взагалі отетерів.

— Що ви сказали? — перепитав Гі, обводячи очима «камчатку», щоб розгледіти, хто це там обізвався.

— М-мені здається, що в М-м-мопассана,— Ковба од

хвилювання завжди затинався, — в оп-повіданні...
к-к-к-ухоль...

— Ну, це вам так здається через ваш апетит,— посміхнувся Гі, блимаючи чистими, аж синіми зубами. Він вочевидь натякав на Ковбину кругленьку пичку, мовляв, такому склянки замало.

По аудиторії прокотився легенький смішок, Гю тим часом задоволено потирав долоні, а Гі вже прибрав серйозного вигляду, щоб розповідати далі, як тут і мене чорт смикнув за язик.

— У Мопассана все-таки кухоль,— сказав я.

— Не зпаю, яким виданням ви користувалися, молодий чоловіче,— Гі пильно вдивлявся в мое лице, щоб не забути його принаймні до сесії,— я особисто читав цей твір в оригіналі.

Гю захоплено моргав йому, мовляв, давай, давай, брешіши далі, і Гі, підбадьорений тим, що так вдало викрутівся із пастиці цих сисунців, які тільки й норовлять піймати тебе на слові, додав:

— Перекладач має право на вільний переклад. Так що прошу не перебивати.— Гі знову черкнув язиком по губах й продовжив: —....Підклікав гарсон, замовив склянку пива,—він так натиснув на ту бідну склянку, що вона замалим не тріснула.

Гі мене більше не помічав, зате я весь час відчував на собі примуржені очі Гю, який на кожній лекції із зарубіжної літератури зирив на мене з кутка і сварився пальцем: ну, постривай, ми ще перевіримо, хто більше знає, я тобі покажу кухля, я тебе носом у нього втовкмачу.

Не хочу брехати, Гі таки добре знав зарубіжку (до круглих дат великих письменників навіть друкував статті у товстих журналах), дехто від нього був ще й у захваті, особливо коли Гі вдавався в позапрограмові подробиці біографій геніальних людей. Дуже славно це в нього виходило — невимушенено, наче він ще вчора сидів із Віктором Гюго за кухлем пива, чи то б пак, за склянкою, і бідола-

ха Гюго скаржився йому на свою дружину, що от, мовляв, сяка-така, накинула оком на Сент-Бева, цього рудого страшка (ні, мені не дошкуляло те, що я теж рудий), ну, та біс із нею, казав Гюго, я її теж уже не люблю, але мені просто прикро, ти мене розумієш, Гю?

А коли, приміром, Гі «доводив до нашого відома», що Поль Верлеп загубив себе у абсенті, то Гю при цьому так сяяв, що я готовий поклястися, віл би дуже шкодував, аби виявилося, що Верлеп не пив.

Однак річ не в цьому, хай собі чоловік розказує, як уміє, може, я просто несправедливий, тому що в одному був певен: на екзамені доведеться сутужно. Отож я просто чманив над зарубіжними авторами, перечитував отакені монографії, конспектував що треба й не треба, і Петя Стоножко, який здогадувався про мою біду, одного разу сказав:

- Дурний ти, Андрію, думаш, воно поможе?
- Що?
- Оте твоє зубріння.

Мене вколою «зубріння». «Зубрів» — це тих, що не вилазять з читальні,— у нас не любили, ну, точнісінько так, як у селі не люблять тих, хто найперший посадить город навесні, а потім ще й викопас найпершим: виходить же так, піби йому найбільше треба. «Грошій наклало на книжку, а й ще метушиться,— скаже хто в'їдливіший.— Ну та метушись, метушись, все 'дно вмреш».

Отож мене так вкусило те «зубріння», що ледве втримав язика за зубами, аби не спитати Петі, хто його підстраховував на вступних — у першому ж диктанті на практичних з мови Петя зробив сорок сім помилок; Тимофій Степанович, мовник наш, почухав нігтем за вухом та каже: «Багате-е-енько для філолога». Втім, я несправедливий і до Петі (це мене тоді злість уязла, що так подумав про нього), диктант — одне діло, а твір — зовсім інше, тут викручуйся як хочеш: пе знаєш, де кому поставити, переставляй слова і так і сяк — хіба важко? До то-

то ж у творі головне зміст; хай і вкрадеться якась там зайва рисочка, то по-перше, її можуть і не помітити, а по-друге, якщо написано аж-аж-аж, то й так п'ять поставлять. Я он теж був перелякався. Писав на вступному твір на тему «Труд переростає у красу», і так воно мені гладенько тулилося слово до слова, що дай, думаю, ще й епіграфа зверху доточу — це вже як на чистовик переписував. Чого боятися, думаю, я ж того вірша Рильського назубок знаю. Взяв і доточив епіграфа:

Ми працю любимо, що в творчість перейшла,
І музичку палку, що серце тисне.
У щастя людського два рівних є крила —
Троянди й виноград, красиве і корисне.

Написав і аж язиком прикладнув: крашого ѹ не придумаеш, троянди й виноград — це ж тобі ѹ є труд і краса. Тішуся не натішуся, і раптом: стоп! Щось як обірвалося всередині — а може, після «крила» не тире треба, а дві крапки, голова твоя ѹ два вуха! Казали ж тобі на консультації: з цитатами обережно, бо як щось перекрутите, то це груба помилка. Так ні, не послухався, турок, а тепер же не витреш у чистовику. Такий твір зіпсував!

Отак повісив я голову та ѹ кляну себе на чому світ стоїть, коли чую над вухом:

— Ви чого не переписуєте начисто? Час іде.

Звів я налякані очі, бачу — жіночка білява стоїть на діною, та, що теми творів на дошці писала. Лице таке добре, ласкаве, як у нашої вчительки української мови Килини Гнатівни. Ну, думаю, у цеї можна спитати, не вижене.

— Та,— кажу,— не знаю, чи тут осьо тире треба чи дві крапки.— І кінчиком ручки на «крило» показую.

Глянула вона пильненько на мій епіграф, пробігла очима й усміхнулася.

— Правильно, — каже, — правильно. Переписуйте швидше, бо не встигнете.

Тоді в мене одлягло від серця, переписав готовеньке, перевірив раз і вдруге — те що треба.

Приходжу до дядька Якова (я ж у нього жив під час іспитів), цвіту і пахну — порядок, мовляв.

А дядько:

- Легке попалося? Написав?
- Пхе... одною лівою.
- Ой, Андрюшо, не кажи гоп...

І враз мене щось як обухом по голові: а що, коли та жіночка неправильно мені підказала? Навмисне. Це ж якби всім підказували, то що з того вийшло б. От взяла і збрехала, хай знає, думає, як випитувати. А ще ж бувають такі, казали в нашому селі, що й наропнє зрізають. Отаке собі думаю, а ноги, чую, мліють, мліють, в очах застрибали зайчики.

— Да? — питаю тихенько, ледь ворушу губами.— У вас Рильський є?

- Нашо тобі? — дивується дядько.
- Треба,— кажу.
- Так він же і в тебе є. Он там у чамайдані, в хрестоматії.
- Де чамайдан? — питаю.
- Під ліжком, де ж іще, хіба ти забув?

Я стаю навколошки, дістаю з чемодана хрестоматію і — шелесь-шелесь сторінками. Ось він, той вірш. Знайшов, а сам боюся й глянути на те місце, де «У щастя людського два рівних є крила» — що, коли там не тире? Врешті не втерпів, затамував віддих і — глип!

— Що з тобою? — почув я дядьків стривожений голос. Почув крізь туман, бо там таки стояло дві крапки.

- Та от цитату звіряю,— сказав я.

І розповів що й до чого.

— Хе! Знайшов, за чим побиваця, — весело сказав дядько.— Що, в них ума там немає пі в кого, щоб оце через якусь рисочку людиші біографію портить! Ти моли бога, щоб там чогось хужого не накрутів.

Сяк і так дядько якось мене заспокоїв, та коли наступного дня я переступив поріг кімнати, де сиділа приймальна комісія, відчув, як усередині все холоне. Я враз огух, осліп, стерп і взагалі здурів, а підійшовши до методистки, ще й опімів.

— Як прізвище? — щось питало.— Прізвище як?

— Голод.

— Отак би й зразу... Так, де ж вopo?.. А, ось... Ай-яй-яй, двійка. Ну, не переживайте, на другий рік... Екзаменаційний лист лишається в пас.

Але двійка раптом привела мене до тями, я ожив — здивувався, обурився, спаленів, засміявся — зрізали, гади, от дають: що-що, а двійкою там і не пахло. Що я, вже геть дурний?

— А де забирають документи? — запитав навмисле весело, щоб усі бачили, що мені з їхньої двійки просто смішно.

— Вам їх пришлють по пошті,— відповіло за столиком.

— Ну, то бувайте здоровенькі,— сказав я ще веселіше. і, здається, перестарався, бо «здоровенькі» аж склипнули.

І тут до столика підійшла вона. Підійшла тихенько, немов кунічка; світле, як стигле яблуко, лице,rudенько золотисті вії, очі невеличкі, але такі, що втопилися в них, нема їм берегів, тим очам, і сині — не сині, й зелені — не зелені, й карі — не карі... Золоті очі.

— Холод,— назвала вона своє прізвище. Саме таким я й уявляв її голос, як осінь — тихий і золотий.

— Холод? — перепитало за столиком здивовано.— Стривайте, молодий чоловіче, як, ви казали, вас?

— Голод.

— Чи це я вже очамріла з вами, чи ви щось не той... Наче ж сказали «Холод».

— «Ги», «ги», — сказав я.— Голод... «Ги», а не «хи».

— Так ми ж з вами не туди дивилися.

Теж мені, «ми з вами»... Я нікуди не дивився.

— Голод — п'ять! — раденько випукинуло за столицю.
— Вам же п'ятірка, а ви за документи зразу.

— Це ж ви кажете: по пошті... — Кров у моїх жилах зупинилася й поволі потекла в інший бік. То так поволеніки підступала до мене радість, спершу тихо, тихо, а там як хлюпне у груди!.. Я й не дібрав одразу, що це ж те дівча з золотими очима забрало двійку собі. Голод, Холод... Ну й прізвища уділила доля нашим предкам-сіромахам.

А дядько Яків таки як у воду дивився: не «спортили» мені біографію через якусь там рисочку. Воно, мабуть, можна так і так — і тире, і дві крапки. Бо через рік я побачив свій твір на стенді для абітурієнтів — зразковий твір! — то там так і лишилося тире.

Рисочка біографію не зіпсувала, так чорти гранату підсунули. Спробуй тепер поясни, що ти не винен.

III

А воно як до того і йшлося.

Ми перебрали цілу гору картоплі, мабуть, дали з півтори порми, бо й дід Кирило, котрий оцінював студентську поміч як «мокре горить», сказав, що сьогодні ми чесно заробили свою вечерю («Та ви, з якого боку не глянь, то хороші хлопці, тіки стригтися треба, го. Бо за комір ліз»).

Однак Геннадій Петрович, видно, вирішив поставити рекорд, щоб випередити факультети, які працювали на інших відділках, не інакше, як так, бо хвилин за п'ятнадцять до шостої, коли вже й по роботі, коли навіть сонце (холодне стомлене сонце) підказує, що пора на спочинок, він раптом зажадав, аби ми перебрали ще одну «гірку». Воно, звісно, можна було б і перебрати, хіба пам що, але, як на те, я терпіти не міг, коли хтось заробляє грамоти чужими руками (у нашему селі як дадуть комусь на свя-

та грамоту не дуже по правді, то мій дядько по батьковій лінії, дядько Павло, відразу на трибуну й: «Товариш! Тут щось нечисте, товаришочки!» — та кулаком себе в груди, у груди себе кулаком, аж луна йде. А хитріші, ті мовчать). До того ж, як я вже казав, о сьомій мав зустрітися з Юлькою.

Я лише уявив собі: стоїть моя Юлька біля широкого провалля, порослого кущами шипшини, що аж горить червоними разками, жаринки шипшини золотять їй очі й руденькі вії, десь із нори на неї зирить зеленими світляками вогнистий лис, у прижухлих бур'янах попискує сойка, жалібно так, бо Юлька жде мене не діждеться, а я тим часом гну спину на авторитет Геннадія Петровича.

Та це ж чорти батька зна що! I тут мене розбирає злість, хутенько нишпорю по закапелках пам'яті — там, десь на денці, уже ворухнувся лукавий черв'ячок — і завяляю з абсолютною переконливістю:

— Існує закон, який забороняє проводити роботи на ділянках, де є вибухові речовини.

Геннадій Петрович зиркнув на мене через плече і, здається, на хвильку розгубився, однак тут же зібрав коло очей дрібненькі зморщечки, так щоб вродилася поблажливо-в'їдлива посмішка (виходило ж, пібто я знаю закони, а він — ні), і несподівано зачепив мою стару вавку:

— Вам би вчитися на юридичному, товаришу Голод,— сказав він.— З такими глибокими знаннями законів можна піти далеко.

Оте його «піти далеко» аж кричало, що насправді йти мені нікуди, що я людина страх яка дрібненька, ну, крихітна мураха, котру можна задавити нігтиком, і якщо й можу десь себе показати, то хіба що в старанному перевиранні картоплі та в танці під дудку Геннадія Петровича.

— Я знаю, можна піти дуже й дуже далеко,— сказав я на зло.

— А коли ви, товаришу Голод,— йому, видно, приєм-

но було наголошувати на мосму прізвищі,— боїтесь смерті, то можете йти собі геть, тут і без вас обійдуться. Хтозна, може, ваше життя, товаришу Голод (мені вже хотілося крикнути, що я йому не товариш), так багато важить для історії, що слід подалі триматися од тієї пухкалки.

Він переможно обвів очима студентів, шукаючи на їхніх обличчях захвату своїм дотепом, і дехто справді підлабузницьки заусміхався, найдужче ж мене зачепило за живе те, що й Семен Ковба, цей Гарантюа з дрібненькими зубами, раптом силувано захихиков, хоча Гі (чи Гю?) і йому насолив на екзамені. (Я давно помітив, що гладезні люди, у яких на ший можна гнути обіддя, часто виявляються страхопудами).

Гі великудушно прийняв цей дорогий Ковбин дарунок легеньким кивком голови, і я зрозумів, що моя карта бита. Зостався, сказала б моя бабуся, при бубнових інтересах. Сивецький туман заслав очі, і крізь нього я побачив, як на поле брані в'їхав на білому коні Гю.

Це мене так допекло (доконало!), що негайно ж вирішив перевірити, хто з нас дужче боїться смерті. Зараз побачимо, де описанеться той білий кінь. А заодно помшується й за екзамен. Ви не заперечуєте, товаришу Гі? Так-так, ви проти, але згадайте, товаришу Гі, як ви приймали у мене екзамен.

Петя Стоножко таки правду казав — я перетворився на «зубра».

Жер книжки зарубіжних авторів і справді, як той Гарантюа, виписував дати, цитати, крилаті слова і всяку всячину... Та чи треба розповідати, як я готовувався до екзамену з зарубіжки? Го,— сказав би дід Кирило.— Не треба, синашу, тут і козі ясно.

Так от, діду Кириле, я так завчився у другому семестрі, що — ви не повірите — не було коли навіть листа написати матусі. Хлопці ходили на танці, щодня строчили вірші, попіхкували цигарками, перепитуючи, як воно пи-

шеться, вони просто замучили один одного тими віршами про жовте листя і сині роси, на що вже наш декан Іван Мокійович Коритко, чоловік плохий, як віл, і той розкричався після першої сесії: «Ви що! Думаете, ми вас тут на письменників учимо? Оде, думаете, візьмите дипломи та й підете з ними в Спілку письменників? Дзуськи! В село, в село, учителями! Дев'яносто дев'ять процентів поїде в село!»

Звичайно ж, хлопці й надалі одверто писали вірші (дівчата, ті потайки), тому що кожен був певен: один-єдиний відсоток — це він.

А я так і лишався автором отої однісінької поеми «Йшов солдат додому три дні», бо мені було не до віршів, я гриз науку — і догризся до того, що забув писати додому.

Схаменувся лиш тоді, як сам отримав листа:

«Ти Андрюшо мовчиш,— писала мама, як завжди, без ком і крапок (модерніст моя мама!),— мовчиш а я сушуся що може заслаб застудився не дай бог бо ти ж пе вдягаїся як тебе просиш і їсти мабуть пе їси нічо тре їсти Андрюшо наука добре а здоров'я головне як пе буде його ти нікому пе пужен і тобі нічо не нужне я переживаю сильно чо ти не писнеш і словечка всохнеш там над тими книжками думаю а батько смієця каже Андрюша влюбився тепер йому пе до пас батькові все шуточки а в мене й серця немає як ти там думаю прокинуся вночі й думаю а це ще сон такий снівся що хай бог милує а тоді дурна догадалася що ж ти мати обидився за того рецептта що ти просив а я пе прислава (Мама, коли я їхав із дому після зимових канікул, спекла мені в дорогу пиріг з яблуками; всі в гуртожитку так прихваливали його, а дівчата рецепт випитували — як пекті, і я написав про це мамі, хай зрадіє, думав) забула як заорало бідна головонька пе обижайся Андрюшо скажи дівчатам що пирога цього тре пекті на черепі бо на дещі буде пе такий оце береш мисочку борошина петльовки лучче вбиваєш туди троє

яєць можна її більше тільки жовтєшкіх од галаганочки
тоді її тісто буде жовтеньке і пиріг добрішнський...»

Далі мама мережила на семи сторінках, як довести до ладу той пиріг, щоб і виріс, і не пригорів, а мене пропікав сором. Знав, що ніхто не візьметься пекті скрутеника, то дівчата так випитували, задля компліменту, на знак по-дяки за ласі шматочки, проте мама списала пів учнівського зошита — то був рецепт любові до свого сина.

І коли син зрозумів це, коли вчув у тих рядочках тихий плач, в очах йому попливла жовтогаряча каламуть, як колись у дитинстві... Він тоді захворів жовтухою; прокинувся уранці, а світ потопас в жовтій потерусі, земля пливе під ногами, і в тілі перекочується липка млість. Мама як глянула на нього, то зойкнула пташкою і притулилася щокою до гарячого чола, щоб увібрати в себе жар...

Потім вона несла його на руках аж до поштового шляху, яким ходили автобуси до райцентру,— а в райцентрі була лікарня,— несла п'ять кілометрів дванадцятирічного хлопця — дванадцять років йому було, майже дорослий чоловік! — і він крізь жовту каламуту просився: «Мамо, ну ма', пустіть, я сам, я зможу». — «Ще трошки, ще трішечки — і ти підеш сам,— казала мама.— Ну пожди, он до того стовпчика донесу, і підеш». — Мама показувала червоними очима на телеграфний стовп, хустинка сповзла їй на плечі, коси розтріпались, і він думав, чого ж це у мами хустинка така жовта, коли вона має бути білою, білою в чорну крапочку,— думав так, і очі йому злипалися, він розплющував їх з останніх сил і знову просився: «Мамо, ну ма', пустіть, я сам»,— і мама сміялася (як важко вона сміялася) й казала: «Дурненький, хіба ти не бачиш, ми ж іще не дійшли до стовпчика, зараз, пожди, я ж не втомилася, ну ні на крапельку не втомилася». А то був уже десятий чи й п'ятнадцятий стовп — хіба ж він один був на п'ятикілометровій дорозі,— і перед кожним мама повторювала: «Зараз, синку, вже близько... ось він... по-жди».

Усе це я бачив, читаючи матусип лист, а потім зібрав найкращі слова й написав, що спасибі, мамо, за рецепт, хоч я й забув про нього, а не озивався довго тому, що справді піколи вгору глянути — конспекти, лекції і т. д.— але як же добре, мамо, що Ви написали рецепт, тут одна дівчина прочитала його і спекла такого пирога, що слинка котиться, такого пирога, що... (І тут я водночас побачив, як дівчина з легенькими золотими віями місить білими кулачками тісто, смішна така — кінчик носа у борошні, а мама моя ходить з листом по селі, розказує всім, який у неї Андрюша розумний і яка вродлива у нього дівчина, така вже гарлюсінька, що люди не ймуть тому віри, — та хай, мама ж розкаже і пе їм, а собі).

Після того я ще заповзятіше накинувся на книжки («Ти з ними воюеш, як Дон-Кіхот з вітряками», — жартував Петя Стоножко грамотними словами; у нас на філфакці усі намагалися говорити дуже грамотно; якщо, при-міром, ти кажеш замість «переважає» — «превалює», кажеш не «пересадження», а «трансплантація», то, вихо-дить, ти чоловік освіченіший; я ж на лихо не міг одвик-нути навіть од нашого больбівського «протфель», — мабуть, мене з цим «протфелем» і в домовину покладуть, — через те ходив у середнічках, і всі здивувалися, коли першу сесію склав на відмінно), я вгризався в науку не тому, що мене так уже тішили п'ятірки чи підвищена стипендія — подумаєш, якийсь там червінець, його можна зекономити і в їдалальні, якщо брати самі гарніри; ні, найсоліднішими були хвилини, коли показував мамі й батькові залікову книжку, і вони схилялися над нею — скроня до скроні — й читали по складах: від-мін-но, від-мін-но. «А бач, бач, а ми думали, що з нього нічо не вийде».

У другій сесії в моїй заліковці уже стояло аж чотири «відмінно», та ще лишався один екзамен — зарубіжна лі-тература. То я завжди заходив на іспит першим, а тут ноги зробилися ватяними, туцяяв біля дверей і в кожного,

хто виходив з аудиторії, перепитував: «Ну, скільки? А що попалося?»

П'ятірок було негусто, та це й не дивно: ми ще на першій сесії помітили, що старі мудрі професори завжди поблажливі, ніколи не ставлять двійок — вони знають, що цим вчитися не примусиш, а молоденькі викладачі, вчораши ні аспіранти, ті доскіпуються за найменші дрібнички, аби показати, що більше знають за тебе — о, вони все знають! — і страшенно люблять, щоб до них приходили ще раз.

З аудиторії виринув Семен Ковба, виринув з «хвостом», жалібно підібгав його і почимчикував довгим коридором, не сказавши нікому й слова.

Тоді я зрозумів, що мою долю вирішено наперед, зрозумів це — і перестав боятися, і спокійненько зайшов, і взяв білет, не дивлячись на Геннадія Петровича. Питання були простенькі — лусканчики, а не питання, і я набрався нахабства й сказав:

— Можна без обдумування?

— Будь ласка,— посміхнувся Гі, розгортаючи мою залікову книжку. Він удав, що не помічає одіночок, однак я побачив, як Гю, котрий стояв у кутку, підбіг до Гі, заглянув через плече, і погляд його загорівся, наче в заліковці замість «відмінно» стояло «дурень», «дурень», «дурень»...

Я засточчив як з кулемета прямо в лоб Гю, я скосив його наповал своїми знаннями про епоху романтизму, на віть сам зачудувався тією відповіддю, і коли сказав, що в символіці романтиків превалують (!) похмурі образи, які модифікуються (!)... О, тут я раптом відчув, як із моого сєства вишилає ще один Андрій, але не Голод, а Ситий, він намагався одірватися від мене, щоб стати збоку й помилуватися тим красномовством, однак я сказав йому, Андрію Ситому: не смій, умри,— сказав я йому, і він умер. Андрій Голод знову набрав повні груди повітря,

щоб випустити нову чергу в порапеного Гю, але Гі підняв руку й сказав:

— Досить, досить. А в чиєму перекладі ви читали Гофмана?

Цього я не ждав. Знав, що будуть запитання хитрі, але щоб такі... Він же ніколи й не заживувся, що це треба знати.

— Не пам'ятаю,— сказав я, і рані Гю загоїлися.

— Жаль, перекладач — це майже співавтор. Від нього залежить дух інтерпретації.

Я трохи не випалив, що читав Гофмана в оригіналі, однак стримався.

— Гаразд, давайте друге питання.

Про Голсуорсі я говорив трохи млявіше, зате багато.

— Що ж,— сказав Гі,— видно, що ви непогано готувалися, та, розумієте, товаришу Голод, я не бачу у вас власного аналізу... Все це якось завчено... — Він глянув у заліковку і вдав, ніби лише тепер помітив п'ятірки.— О, та у вас тут... Мовознавство, історія... ну, це таке, що можна й зазубрити, а література, знаєте...

Мені хотілося встати й піти.

— Шкода вам урізати підвищенню стипендію,— лив крокодилячі сльози Гі.— Знання на слабеньку четвірку, але й ставити її рука не піdnімається. У вас батьки є? — Він піdbивав мене на брехню.

— Є,— сказав я.

— Де живуть? У селі, мабуть? Город є, садочок?..

— Є все,— мене почали підводити нерви. «І корова є, отелилася цього року, славного такого бичка привела, я назвав його Гю»,— додав подумки.

— Да, воно тепер і в колгоспі живуть непогано... Та коли вам дуже треба відмінно...

— Не треба,— сказав я.

— Дивіться.— Гі до останньої миті ждав, що я почну проситися, але не діждав і задовольнився маленською вті-

хю — величезними карлючками намалював «добре» й подав мені заликову.

Я пішов до дверей, та вже на порозі зупинився, на хвилю пристояв й сказав:

— І все-таки у Мопассана кухоль. Я звіряв з оригіналом.— І гrimнув дверима.

Пізніше, коли розповів цю історію батькові (маму не хотів лякати), старенький заусміхався, поворушив рудими бровами, потім порадив: «Ти там, Андрюшо, обережніше з ними. Воно ж не всяк попімає шуточки, візьмуть і ззідять. Ще й оближуться».

Ох, ці батьки. Бачать за сто кілометрів.

IV

Я перечекав якусь часину, поки все втихомириться, потім непомітно відірвався од гурту і рушив до дідової хатки. Діда Кирила поблизу не було, може, ліг прикунати, бо куфайка його висіла надворі. На кілочку.

Я крадъкома прошмігнув до шопи. Промінчик світла, який теж прошмігнув разом зі мною у прочинені двері, вихопив у темному кутку те, що я шукав. Круглењка граната лежала зовсім безневинно, тепер вона здалася мені навіть красивою, узяв її без найменшого острahu — важкенька — і вислизнув надвір.

Нікому до мене не було ніякого діла, ніхто в цей бік не повів і бровою, однокурсники метушилися біля сортувальні, щідіймаючи авторитет Генцадія Петровича, а Семен Ковба, так той один хапав обіруч кошки і пер попереду себе, наче велетенські чавуни.

Я розширнувся по боках, і в око знову впала дідова куфайка, що теліпалася на кілочку. Дув легенъкій вітерець, і куфайка, наче жива, кумедно помахувала рукавами; мені зробилося смішно, і, не довго думаючи, я підійшов до опудала (дід наче навмисне повісив тут куфайку, щоб

вона стерегла нашу західку), підійшов, значить, до того опудала й опустив йому в кишенью гранату.

Тоді відбіг подалі у поле, швиденько назбирав сухого бадилля, змостиив копичку й черкнув сірником.

Уже сиві кучерики диму возносилися у небеса, а мене й досі ніхто не помічав, ніхто навіть не здогадувався про мое існування, окрім Юльки, яка десь далеко, на іншому відділку, нарешті закінчила збирати помідори і тепер чепурилася, щоб прийти до шишчинового провалля вродливою, як осіння ягода, щоб навіть лис виглянув із нори й не зводив з неї очей, а що вже казати про мене. Це, маєтъ, щось у крові, я просто сам не свій роблюся, коли побачу дівчину зrudим, золотавим волоссям та ще з такими-от очима...

Тоді, в кімнаті приймальної комісії, як уже схаменувся трохи од радощів, знову вздрів її. І так недобре стало, що, якби міг, помінявся б із нею оцінками: я засоромився тієї п'ятірки.

Дівчина плакала. Стояла посеред кімнати, довкола снovingали люди, а вона навіть не затуляла обличчя, по якому скочувалися золоті слізини, така чиста й наївна, вона нікуди не йшла, ніби ще сподівалася, як та школлярка, впросити когось, щоб їй не ставили двійки.

Дехто вже роззвив рота й з цікавістю зирив на неї, і тоді я підійшов, легенько узяв її за лікоть й сказав: «Ходімо звідси».

Вона на диво покірно пішла до виходу, мовби я був її братом і ми прийшли сюди разом (збоку інакше й не подумаєш — брат веде сестричку); ми проштовхалися крізь гомінкій мурашиник абітурієнтів на вулицю, інколи з того шарварку вихоплювалися вигуки: «Скільки?» — «П'ять!» — і я думав: мовчало б отам, ще невідомо, що далі буде.

Лише на вулиці дівчина спохопилася, що її ведуть по-під руку, випруchalася і глянула на мене, як на дідька лисого. Сльози висохли на її очах, личко набубнявіло

гнівом, і ця золота бджілка притьмом перекинулася в осу.

— Хто ви такий? — задзижчала оса і виставила жало. — Що вам од мене треба?!

— Не плач, — сказав я. — Все це пусте.

— А хто вам сказав, що я плачу?

— Мені здалося...

— На себе подивітесь. Здалося йому.

Біля нас уже знову збиралися гаволови, тепер вони не думали, що ми брат і сестра, а, мабуть, підозрювали, що якийсь рудий вурка хоче відібрати у дівчиська мамині гропі.

— Заспокойся, ходімо, — сказав я і хотів було взяти її за лікоть, проте оса знову блиснула жалом.

— Не чіпайте мене.

Вона повернулась і пішла тротуаром куди очі бачать, хоча, видно, нічого не бачила — так ходять із зав'язаними очима.

Я назирі і рушив услід.

Дівчина дійшла до переходу і попростувала на червоне світло, засвистів міліціонер, молоденький сержант у білих рукавичках, підійшов до неї (а не вона до нього), і довелось трохи почекати, поки він, користуючись службовим становищем, загравав до порушиці правил вуличного руху.

Зрештою ефрейтор доп'яв, що дівчині непереливки, і відпустив з богом, вона пішла в скверик і сіла — треба ж таке! — на ту лаву, що на ній ми з дядьком Яковом вирішували мою долю. Цій лаві треба поставити пам'ятник, вона була добрим знаком, через те я набрався духу, підійшов і сів там скраечку.

Переждав хвилину-другу, поки мене помітять, але вона вперто не хотіла нічого помічати, і тоді я сказав:

— Знайшла за чим побиватися. От артистка.

— Ви що, псих? Не бачите, що мені не до вас?

— Бачу.

— Ну, то ѿї ідіть собі своєю дорогою.

— Це ж не ваша лава,— сказав я ображено — так ображаються діти у дитсадочку, коли їх одлучають від купи піску.

Вона змизала плечима (розправила золоті крильця), встала і пішла геть. Перебирала ніжками швидко й сердито. Потім, угледівши на зупинці автобус, побігла.

Я скопився із щасливої лавиці й кинув ноги на плечі. В останню мить ускочив до автобуса, але відчув, як щось ухопило мене за спину — чи не той ефрейтор у білих руканичках? Ні, це двері прищипнули за сорочку, яка лежала на мені парашутом.

Дівчина помітила, що її переслідувач у пастці, і раптом... усміхнулася. Вона всміхнулася не мені, а так, сама до себе, однак уже й цього було багато. І тут сталася взагалі неїмовірна річ. Вона порилася у торбинці, дісталася проїзni талони і — я очам своїм не повірив — закомпостувала їх два. Виходить, другий талон був на мене, бо на кого ж ішле?

Я вищучався із пастки, ризикуючи зоставити на спині чорну смугу, і підступився до неї ближче.

— Спасибі,— сказав тихенько.

— За що? — Дівчина, видно, не сподівалася, що її жест поміченено, і тепер каралася своєю добристю.

— За усмішку,— сказав я.

— Я сміялася не до вас.— Вона дивилася у вікно, і я говорив їй просто у маленьке рожеве вушко, схоже на знак запитання. Під ним, тим знаком, павіть стояла краиночка — чорнен'янка родимка-мушка.

— А талон кому взяла? — спіймав її на гарячому, щоб не дуже задавалася.

«Знак запитання» почервонів ще дужче, лише крапочка під ним так і лишилася чорпою.

— Вас же прихопило у дверях, то пожаліла, щоб не оптрафували...

— А-а-а...

- Бе! — сказала вона.
 - То, виходить, я твій боржник?
 - Якщо це вас мучить, віддавайте п'ять копійок і йдіть собі далі.
 - У мене немає дрібних.
 - Розміняйте у водія.
 - У нього не буде здачі.
 - Знайдеться.
 - Ні, у мене лише по сто вкуші.
- Вона одірвалася від вікна, щоб вкусити поглядом «мільйонера», і я набрав повні очі благання й сказав:
- Може, я розрахуюсь морозивом, га?
 - Морозивом? — Вона примружила золотаві очки.— З полуничним варенням?
 - Та з чим завгодно.
 - Виходимо! — сказала весело.

Однак радість та була вдаваною, її було як кіт на плакав, радості, і коли ми вийшли з автобуса, це відразу далося від знаки. Нічого путнього пе спадало на думку, щоб завести розмову цікавішу за оте «сто вкуші», я, здається, навіть розучився ходити — ступав, мов на дерев'яних ходулях, то віддаляючись од своєї попутниці на добрих три метри убік, то наптовхуючись на неї плечем, дуже ж хотілося йти красиво, як у кіно, і я начебто дивився на себе збоку — від того руки й ноги ставали ще пезграбнішими, ніж у ляльки з театру Образцова.

Коли б уже швидше той павільйончик, там хоч сядеш і стежитимеш лише за тим, щоб не перекинути морозиво на вихідні штані. Я в цьому ділі геть невезучий — коли хвильюєся, то хоч не сідай за стіл: тоді в мене і рот наче драній, і руки не звідти ростуть. «Коли ти вже до культури привчишся?» — незле докоряв мені батько. «Привчиться, — заступалася мати. — В кого ж він вдався, як не в тебе. Хіба ти забув, як прийшов до мене свататися і вивернув кисіль на матню?» — «Коли? — дивувався батько. — То ти мене з кимось переплутала».

- Чого це ви посміхаєтесь? — спитала бджілка.
- Та так... згадалося.
- Що?
- Як ти кричала на мене. «Не чіпайте!..» А в самої думка: «Не йди, не кидай мене».
- Ой-ой, який...
- Як тебе звати?
- Не скажу.
- Ну, то я тебе зватиму Бджілкою, добре?
- Добре. Бджілка — це гарно.
- Солодке ім'я, — сказав я. — Солодке ѹ кусочче.
- А тебе як? — спитала вона.
- А мене Джміль.
- Руде ім'я, — засміялася Бджілка. — Руде ѹ волохате. Я зрозумів її натяк, але зовсім не образився. Зрештою вона теж була рудою, і це мені подобалося.
- Ну, то гайда на солодке, Джмелю! — сказала вона.
- Авжеж.

Морозиво продавали у парку під величезним брезентовим грибом. Я посадив Бджілку за вільний столик, а сам пішов і взяв дві вазочки, повні з горою біленьких, як тенісні, кульок, присмачених полуничним сиропом. Вазочки були на тоненьких ніжках — дмухни, ѹ перекинуться. Але я з подивом і втіхою завважив, що руки вже зовсім не трусяться. Мені стало легко з нею — Бджілкою.

- Помаленьку їж, гляди не застудися, — сказав я, не-мов старший брат сестричці.
- А чого ти... — вона запнулася.
- «Ти», «ти», — сказав я. — Ми ж уже познайомилися.
- А чого ти вирішив щіти на філфак?
- На філфак? — Я не чекав такого запитання ѹ, одверто кажучи, трохи розгубився. — Ну...
- Це твое покликання? — підказала вона. — Ти пишеш вірші?
- Ні, не пишу.

- А ти знаєш, що означає слово «філологія»?
- Не знаю. А що?
- Люблю слово.
- Звідки ж мені знати,— виправдовувався я.
- Ти, мабуть, mrіяв стати філологом з отакенького?— показала вона рукою над землею і леген'ко вколола мене жалом.
- Ні, з отакенького я mrіяв стати причіплювачем біля трактора, щоб ходити вимазаним у солідол і ніхто тебе не лаяв,— випалив я одним духом.— Та й не повірю, що хтось готувався стати філологом з малечку. Сама ж кажеш, що це любов до слова. А як його, це слово, можна в дистинті любити чи не любити. Це ж не коржі з маком.
- Не коржі,— погодилася вона.— І все-таки?
- Що все-таки?
- Чому ти пішов на філфак?
- Так мені порадив дядько,— сказав я ніби жарто-ма.— І знаєш, що за диво? Він угадав. Коли я писав твір, то раптом зрозумів, що страшенно люблю слова. У школі я цього не відчував, бо списував твори з підручників. А тут... мене аж у гарячку кидало.
- Я знаю,— сказала вона.— Таке буває.
- А ти на яку тему писала?
- Труд... Тільки я зробила дурницю. Взяла і написала все у віршах. А в кінці вже до мене підійшла жінка...
- Білява така?
- Здається. Підійшла та каже: «У нас не літературний інститут. Нам треба розкрити тему, спираючись на художні твори з шкільної програми». Ну, я й зрозуміла, що...
- Не переживай,— сказав я.
- Та маму жалко. Вона переживатиме у сто разів дужче за мене.
- Взяти ще морозива? — спітав я.
- Ні, мені пора на електричку.
- А де ти живеш?

- Недалеко. Дві години їхати.
 - Я проведу тебе.
 - Не треба. Мені самій буде краще.
 - Дай мені адресу.
 - Я тобі сама напишу. На університет, добре?
 - Ти не напишеш,— сказав я.
 - Ми ще зустрінемось, Джемелику,— мовила вона тихим золотим голосом.
- І пішла. І більше не озирнулась.

V

Ще не пізно було облишити цю дурну затію з гранатою, ще можна було затоптати вогонь і спокійненько повернутися до роботи, однак мене попутав лихий, так-так, усе те робив не я, а лукавий чорт, який гарцював коло мене у шапці-невидимці, хапав за руки й підказував: отако роби, отако. Здається, я навіть чув, як його холодне слизьке рильце тикалося мені у вухо: не бійся, роби отако; як він з тобою, так і ти з ним.

І я затанцював під чортову дудку: не загасив вогонь, а почмав до сортувальні й захекано похвалився чортячим голосом, що ось який я герой, вирішив знешкодити кляту гранату, підсмажити її на вогні, аби шарахнула раз і не морочила нікому голову. Теж мені цяця, носиться з нею, панькатьись — кому це потрібно?

Хлопці й дівчата недовірливо кліпали на мене пісними очима, кучерявий дим, що снував над запаленим бадиллям, був такий тихий, як дихання осені, нічого не віщував лихого, та й хто б це повірив у таку дурість, хіба що чоловік, котрий сам зробив щось не так і чув за собою вину. І тоді на злодіїв загорілася шапка.

Геннадій Петрович якось ураз напружився, кинув очима туди-сюди і, вгледівши діда Кирила, що знову крутився коло своєї хатини, гукнув:

— Кириле Гнатовичу, погляньте, чи граната на місці?!

— А де б же вона ділася? — спрокволя озвався дід.

— Ви подивітесь, подивітесь,— занерувувався Гі, а Гю, так той уже зліз із білого коня і шукав, у яку б шпарину заховатися.

— Та в шопі ж вона, у шопі,— сказав дід Кирило і поволеньки, як і належить старим дідам, почимчикував у шопу, але назад вискочив, як хлопчак.

— Нема-а-а!

Отут-то усі й заклякли на місці, зненацька умовк двигун сортувальні, бо його заглушив короткий, мов постріл, крик Гі:

— Лягай!!!

Усі, ще не вірячи, перезиралися між собою, не вірячи, звичайно, у мою глупоту, адже ніхто не знає, що поруч стояв чорт у шапці-невидимці і розгрібав моїми руками жар. Він ухопив мене ратицями за потилицю і першим кинув додолу, я припав обличчям до землі, але краєм ока бачив, як Гі, немов підтятій косою, гепнувся і собі в топішню борозну, горнув до голови сухі грудомахи (ох, і репотав же із того чорт!), і тоді всі, як по команді, сипнули на землю.

Гю тим часом зрадили нерви, і він помчав через поле світ за очі, збиваючи за собою куряву — густу, як димова завіса.

— Недоумок ти! — скреготнув зубами Гі із свого «дзоту», та таким голосом, що й сам чорт налякався і мерщій облишив мене й накивав п'ятами услід за Гю, ма-буть, він догнав його і далі поїхав верхи на бідному Гю.

І коли чорт утік, у мене враз просвітліло в голові. — що за мара, що це воно дістеться? — я звівся на рівні й показав сумирно:

— Я ж не знов, що це так небезпечно. Якщо... то я піду й погашу вогонь.

І побіг на густий, кucherявий дим, підстрибуючи, як не об'їжджений жеребчик.

— Назад! Наза-а-ад! — заверещав Гі, ледь підвіши голову. — Рознесе на шматки!

Та я знов, що мені й вади не буде, тому відважно добіг до вогню й потоптав його черевиками, наче ряст.

Коли розвівся дим і всі підвелися з землі, я відчув на собі мулькі погляди (на Гі боявся і глянути) і, щоб виправдатися, рушив до дідової хатини — показати, що гранати не було коло вогню й близько, он де вона, та лимонка, в куфайці, невже ви не розумієте жартів? — отож я рушив було до хатини, та враз примерз до землі...

Дід Кирило, нахапавши дрижаків од ляку, що знесе його «хавіру», зняв з кілочка свою теплу куфайку і, перш ніж зодягнутися, почав витріпувати її об той же кілочок: гуп-гуп-гуп...

— Стійте! — закричав я. — Стійте!

Дід перестав махати куфайкою й оглянувся, не розуміючи, чому реpetує цей песиголовець, а я підбіг до нього й вихопив з кишени гранату!

— Го-о-о-о! — старий почухав свою стрижену голову. — І як це вона тут опинилася? Чи я вже здурів, го!

Він поволенъки починав про все здогадуватися, і так само поволенъки на його лице напливала усмішка; ми з дідом, мабуть, добренько посміялися б, о, з дідом Кирилом ми полопали б zo сміху, але тут підбіг Геннадій Петрович, спітнілій, з налиплими грудочками на щоках, і проказав незворушним, добре поставленим голосом:

— Це вам так не минеться. Вам не місце в університеті.

Він повернувся й пішов до села, не глянувши ні на діда, ні на кого, втягнувшись межі плечі потиличю, не бажаючи нічого чути й бачити — присуд винесено, баста!

На сердце мені наліг камінь, він важчив і важчив, важчив од страху, однак я не соромлюся цього страху, навіть готовий заприсягнутися, що тут нічого немає принизливо-го, адже передовсім я потерпав не за себе, повірте, ні, я потерпав за рідних. З далини мені вже гостро світила

мамина слізоза, мучили батькові тихі очі, я готовий був гризти землю, аби лиш все обійшлося, минулося, перетерлося, обернулося па сон. Я готовий був навіть просити пощади в Геннадія Петровича, я став би перед ним на коліна (так-так, вдарив би чолом Гі і Гю водночас) і не бачив би в цьому нічого принизливого, оскільки робив би це не для себе. Мені здається, що якби люди народжувалися, даруйте, в інкубаторі, то світ давно перевернувся б догори ногами — скільки нас рятував од безглуздих учників голос рідної крові, скільки виводило з темних манівців світло маминої слізози...

І досі не можу забути, як після першої сесії до нас у кімнату гуртожитку зайшов чоловік — у старенькій «москвичці», у кирзових чоботях, а вузлів стільки заніс, що на них тре' було десять рук, і хоча я ніколи його не бачив, одразу впізнав батька Санька Щириці. З того, як він усміхався, як твердо тиснув нам руки (у кімнаті був ще Петя Стоножко), ми здогадалися, що цей чоловік ще нічого не знає, а Санько ж нахапав «хвостів» і вже розпрощався з університетом назавжди, та от, видно, не сказав про це вдома. Ми втошили знічені погляди в підлогу, наче найбільші грішники, усмішка того чоловіка пригнула нас до землі, а він, наївний,— такими наївними бувають лише люди, які нічого не знають, крім щоденної роботи та любові до своїх дітей,— весело нам підморгував: «Чого пожурилися, козаки, закуримо, чи що?» — Він дістав із кишені «москвички» зім'яту коробку «Волни», але в ній не зсталося жодної цигарки, і тоді я швидко, щоб не випередив Петя, сказав: «Зараз, дя, зараз я збігаю по цигарки»,— і вискочив з кімнати: коли повернуся, він уже знатиме.

Я давно помітив одну прикру закономірність у житті: якщо тобі в чомусь дуже пощастило, неодмінно стережися їй біди. Так не буває, щоб усе гаразд. Отож, опинившись на сьомому небі, треба ока та ока, щоб не гепнутись уніз, бо воно ж, оте щастячко, іноді так засліпить, що ду-

масш, паче вже бога за бороду взяв, а тоді глядь -- ні бороди, ні бога, лише біда стоїть коло тебе, та ще й не сама, а з дітками.

Виїзд у село почався для мене з казки. Спершу нас прикотив скляний автобус, і хлопців оселили в старій хаті,— тепер таких мало в селі, такі перевозять в етнографічний музей просто неба,— яка, однаке, пам дуже сподобалася. Цю хату місцеві жителі називали «хата баби Секлети» — нині в селі й імен таких майже не зосталося, і коли ми запитали в поштарки, яку ж зворотну адресу маємо писати на конвертах, то вона так і сказала: село таке-то, хата баби Секлети, такому-то, і це нас дуже потішило. Мама у кожному листі пізенько кланялася й бабі Секлеті, але я не писав їй, що бабі давно пемає, лишися тільки ім'я, — чому б і не вклонитися людині, якої уже нема.

Першого ж вечора ми прикупили у лавці дешевенького вина, запросили у гості дівчат-однокурсниць, щоб справити вхідчини,— «Гаудеamus ігітур ювенес дум сумус», Петя Стоножко показував, як танцювати польку на два боки — хвиць-хвиць коротенькими ніжками, Коля Гирунчик порвав, одчаяка, струну на гітарі і переладнав її на шестиструнку, а коли порвав і решту, то перевернув гітару дотори дном і вже вибивав як на бубні:

Там, де обізязни
Хрумають бапани —
Африка! Африка!

Я сидів край столу, милувався колінцями, які викидав Петя Стоножко, вдавав, як мені весело, але то так, зверху. Ніхто не бачив, що поруч мене сидить білий смуток (він товаришував зі мною відтоді, як я розлучився з Бджілкою) й поблажливо глипав білими очима, мовляв, усміхайся, усміхайся, якщо треба, я почекаю, поки ти пограєшся у веселого, а потім знову ти будеш мій, навіть вночі ляжу поруч з тобою й нагадуватиму про неї, і немає чого на мене ремстувати, бо я потрібний тобі. Без неї я

тобі просто необхідний, хлопче, такі, значить, справи. Га-разд, казав я йому мовчки, побудь поки що коло мене, якщо твоя ласка, все-таки і сумувати вдвох веселіше, одно-му скрізь важко, так що мирімося. Якось воно та буде...

За вікном панувала темрява, густа, хоч ліпи з неї ко-ників, здавалося, крізь таку темінь не пролетить навіть пічпа птаха, лише сільські хлопчаки там шугали кажа-нами, їхні личка зрідка підплівали до шибки, паче риб-ки до стінки акваріума. Потім один із них щось витукував,чувся сміх і дрібне тупотіння па вулицю. «Піду розжену дітвору», — сказав Семен Ковба і, геройськи розпростравши плечі, вийшов надвір. А коли повернувся, підозріло втупився в мене округлілими очима-гудзиками:

— Т-там тебе к-кличути, с-старий.

— Хто?

— К-коло хвіртки...

Я не діждав, поки він докаже, і вискочив у ніч — на-дворі було чорно й волого, як па дні криниці. Навмання рушив до шляху і вгледів над хвірткою світлу тінь — так, наче на шляху ріс жовтогарячий сонях і тихо світився в цітті.

Ступив ще крок, і раптом у небі зійшло сонце, бо я по-бачив її як удень, побачив навіть чорну родимку під вушком. Наши погляди стріліся, і все щезло довкола, ми ти-сячу років дивилися мовчки одне на одного, ми обіймали одне одного очима, гріли одне одного диханням, купалися в наших поглядах, що злилися в єдину теплу ріку. Ми не знаходили слів, та це не мало ніякого значення, бо в не-стримній течії наших поглядів, у тій гарячій шовковій те-чії так рідно було купатися, що ми кинулися в неї голі-голісінькі, кинулися безсоромно, неначе діти, і довкола пас радісно закружляли золоті рибки.

VI

— Вибачте, Геннадію Петровичу,— скажу я.— Не думав, що так воно вийде.

— А що ви думали? — спитає Гі.

— Пожартувати хотів.

— З ким?

— Ну...

— І чому ви, товариш Голод, просите проbacження в мене?

— Завинив я...

— Ви завинили не переді мною. Ви зірвали роботу, це вам ясно? Мені плювати на ваші витівки,— збреше він,— але особисто я тут ні до чого. Ви підвели товаришів. А це злочин. І пробачати таке я не маю права.

— Таке більше не повториться.— Ні, не те. І так ясно, що граната щодня не траплятиметься. Треба просто просити: — Вибачте, я вас прошу... благаю...

— Я б вам простив, товариш Голод, мені, повірте, вас дуже жаль, не так вас, як ваших батьків.— Ні, про батьків він не згадає. Він скаже: — Ви доросла людина і мусите розуміти, що винних треба карати. Бо що ж тоді буде, коли всі почнуть бавитися гранатами. Але павіщо я все це пояснюю, коли ви так близькуче знаєте закони.

— Та нічого я не знаю. То з дуру ляпнув...

— З дуру? — Гю помре від утіхи. А Гі скаже: — Отож воно й видно, що з дуру. А дурним не місце в університеті.

Що більше я думав про перепросини Геннадія Петровича, то менше вірилося у прощення. Краще вже сподіватися на м'яке серце Івана Мокійовича Коритка, який за містъ того, щоб витурити мене з храму науки, зашле через чотири роки у найглухіше село вчителювати. «Ти віршів не пишеш,— скаже декан,— то поганяй у Глухоманки. Вчитимеш там дітей та й сам, може, розуму наборешся».

Якби ж то так! Це ж я тільки думкою багатію.

Юлька, мабуть, уже всі очі видивила — так виглядає, а я, що мався б летіти на крилах до неї, ледь пересуваю ноги; той чортяка у шапці-невидимці таки добряче мене вимотав.

Сонце сіло за обрій, лише краєчком ока ще глипало на цю грішну землю, а потім і зовсім заплющилося — спати пора. Хай би воно взагалі сьогодні не світило, краще б ішов дощ, а я сидів би у хаті баби Секлети і розмовляв би з Юлькою.

- Чого ти пішла на філологічний?
- Щоб знову зустрітись з тобою.
- Не вигадуй. Торік ти ще не знала мене, а теж...
- Через те мені й не пощастило. Якби тебе знала, то написала б твір на п'ятірку.
- Ти любиш слово? — нагадав їй нашу першу розмову.
- Я люблю тебе.
- Чому ж ти мені не писала?
- Ждала зустрічі. Знала, що ми зустрінемося.
- А якби знову...
- Ні. Знову так не могло статися. Бо я люблю тебе.

І мені явились усі найкращі слова. Тепер ми разом.

«А тепер через твою дурну голову все шкереберть», — сказала мені біда, і її дітки пискляво підтакнули: все, все, все.

«По-перше, не все,— сказав я, — а по-друге, там ще воно покаже, чия візьме. Ви ж не знаєте нашого декана Івана Мокійовича. А я знаю. Він не розкидається на вітер відмінниками».

«Відмінник? А четвірка із зарубіжної — забув?»

«Одна нещасна четвірка, подумасш!»

«А Гі деканові скаже: вибирайте — або я, або він. Хто ж тоді ціцькатиметься з тобою, га?»

«Замовкни,— сказав я біді, бо правда була таки на її боці.— Тут і так осоружно, замовкни, шептухो!»

Щось я ніяк не втрашлю до того шипшинового провалля. Поле, поле — і ніде ні душі, лиш вечір походжає із чорним квачем та замальовує темним білі пасемця дня. Постривай, чорний маляре, не спіши поперед батька в пекло, до Юльки запізнююся, а мене водить лиха година по-лем. Десь же тут дорога була, де вона?

Тепер я знаю тасмницю нашого бульбівського провалля. Часто розповідав дід Темохтей, що ото краще не ходити вночі чи в негоду біля Вовчого провалля, бо там в одитъ. Пішов, каже, колись на різдво в Орли до кума, та засидівся трошки, та й вертаю додому навпрошки через поле. А хурделиця ж зірвалася — світу не видно. Поминув, значицца, Вовче провалля, додому рукою подати, іду, іду, а села нема. Тут же осьо село має бути — а його нема. Коли глядь — знов чорніс провалля переді мною. Цілу ніч проходив і все на нього натикався. В одило.

— Ну, як вам, діду, не ай-я-яй, що ото вірите в забобони, — повчав я старого. — Блудили ви, хіба ж пе ясно?

— Е, блудив, кажеш. А чого ж ніде ніхто не блудить, а коло Вовчого всі. Тільки-но зважиться чоловік попрошкувати вночі тамечки, дивись, уже водить. І то блукатиме аж до ранку, поки не розвідниться. Спитай, як не віриш, Микиту Проњку, Ганьку Зубату, Пилипа Дубчика... Та кого там тільки не водило! Підожди, колись і тобою воно покрутить.

Оце ж воно і є. Тепер я знаю, що воно. Біда!

Але стій! Ген у присмерку світиться кущ шипшини. А біля нього... порожньо. Немає моєї Юльки. Не діждалася. І я знаю чому. Котресь із діток біди випередило мене й нашептало Юльці на вушко, тикаючись писком у чорну родимку: не буде його, не буде, сьогодні він не прийде, ступай додому.

І вона пішла.

«Юльцю!» — хочу гукнути у вечір, але голос тіркне у горлі і тихо вмирає.

«Бач, і вона тебе не діждала, — бубонить біда. — Дуже ти їй потрібен такий, аякже».

«Та мені зараз самому і краще. Не люблю, коли співчують. Блукатиму отак до ранку, може, щось придумаю».

«Нічого ти не придумаєш. Присуд винесено. Поки он видно дорогу, йди до села. Одна голова добре, а дві...»

Я справді побачив дорогу, що лежала між бур'янами, — вкочена, наїжджена грузовиками до блиску, вона аж відсвічувала голубим слявом. Чого ж це вона так світиться? А, це місяць зійшов, це ж уже кінець місяця, через те він такий повновидний і ясний, що на його жовтому кружалі чітко видно, як брат наколов на вила брата.

Десь я читав (чи не тоді, як готовувався до екзамену з зарубіжної літератури?), що японці бачать на місяці снігові гори, якесь африканське плем'я бачить там непорочну діву і молиться їй, а ще десять... та чого там тільки не бачать, всього й не згадаєш, а в нашому селі, як зайде повен місяць, неодмінно хтось покаже на нього пальцем (пальцем — ніби це яблучко висить на гілці) і скаже: «Ач? Брат брата на вила взяв». Ну, та в нашій Больбівці ще не таке видумаюти. Цікаво, а звідки Гі? Мовник наш («Був вапш», — підказує біда), Тимофій Степанович, так той точно знає. Він на діалектології зуби з'їв. Оде почує від тебе слово-друге й відразу вгадає: ти звідти, бо там кажуть «голія» замість «олія». «Голія» — це ще легке, а то, буває, говориш геть правильно, а віп: ти звідти, бо там приголосні перед «і» не пом'якшуються. Дивував же віп нас! Але звідки Гі, мабуть, і Тимофій Степанович не вгадав би, спробуй вгадати, коли в нього не слова, а крижини хрумтять на зубах. Бр-р-р...

«Слухай, не ухиляйся від теми,— каже мені біда.— Думай про мене, пашо тобі чуже горе, хлопче?»

«Та я б і думав, якби воно помогло. А то з якого боку не крути, не на мое виходить. Хоч бери та вий».

«Ну то й вий».

«Не діждеш!»

Я вийшов на дорогу — навпростець не піду, хай йому гречь,— і рушив до села. Он уже й вогнихи видно, у вікнах блимають,— отам, де їх найбільше, клуб. Чи не витанцьовув зараз моя Юлька з Петею Стоножком польку на два боки? Видно, витанцьовує, якщо не діждалась. Так воно чи не так, але від цієї думки у грудях заплеміло, то-ненько, аж солодко. Буває інколи: образливо й солодко. Ось піду зараз, викличу Юльку й скажу, що йду в армію. Ти тут танцюй, скажу, а мені служити треба. Не переживай, я писатиму не так, як ти, карточку пришлю. І вже побачив себе на карточці, точнісінько як Санько Щириця (він надіслав нам фото з армії), сиджу на галявині з автоматом, а на лиці така насторога, наче із-за кущів ось-ось вийде шпигун. Майже ілюстрація до моєї першої і останньої поеми. «Андрійку, як же це?.. — Юлька плакатиме широко відкритими очима, як тоді, в університеті.— Як же я буду без тебе?» А я притисну її голівку до грудей, гладитиму гостренцькі плечі й заспокоюватиму, як буває в кіно, мужнім голосом: «Ну досить, досить. Не треба. Я ж повернуся».

Усе це добре, та насправді не хотілося йти між люди. Це в школі після такої оказії можна було б і носа задерти, а тут... Тут сміється той, хто сміється останній.

Попереду заторохтіла підвода — хтось їхав назустріч, і коли копі порівнялись зі мною, почувся знайомий голос:

— Чи це ти, чи не ти? — дід Кирило по-ховрашиному витяг уперед голову й притримав віжки. На возі чорніла величезна залізна бочка — видно, пальне віз до сортувальні, бо на мене війнуло теплим бензиновим духом.

— Я.

— Го! А чого ж ти оце й досі тут, як ваші давно повечеряли?

— Гуляю.

— Гуляють у клубі, а тут які гульки.

— Такі.

— Го, такі. Це він насварився на тебе, а ти вже й скис. То ж, мабуть, чоловік шуткує?

— Хто його зна.

— Я теж не доберу цього товариша. Але моя думка така, що тіки лякає. Бо хто б це через якусь ірунду людині життя портив,— сказав дід геть наче дядько Яків.

— Так то ж ви так думаете.

— А хіба не так? Я б на його місці взяв лозину та дав би тобі так, щоб сісти не міг, ото наука була б. А вигнати — діло нехитре.

— У нас із ним давня війна,— сказав я.

— Знайшов перед ким геройство показувати. Він же таки начальник ваш. Ну, та ти не журись, вигнати-таки, брехня, не вижене.

— Я й не журиюся.

— Го, не журишся. Не вечеряв навіть. Тпр-р-р,— дід Кирило притримав коней, бо тим не стоялося на місці.— Кажу ж тобі, що брехня, не вижене, чуєш. Слухай, а сідай-но зі мною та повечеряємо разом, га?

— Та не хо...

— Хо, хо! — сказав дід.— Я ж бачу, що хо. Сідай, кажу тобі, а то ще й передумаю.

Мені справді було не до вечері, однак біля діда горнувся затишок, біля нього наче й біда трохи притихла, то я скочив на воза й хазяйновито запитав:

— Бензинчик везете?

— Ато ж. Тіки ж дивись мені, не черкни сірником, бо я знаю, ти хлопець такий, що й бочку можеш зірвати. Го!

— Не бійтесь, я не курю.

— Не куриш, а сірнички носиш. Знаємо. Но-о-о! — тріпнув віжками.— Но-о-о, їдять його мухи. Мені теж нагнав сьодня холоду. Дивлюсь — залягли всі, а гранати ж немає, і димок курить. Залягли всі, а цей... хи-кхи-кхи... цей... их-кхи-хи... начальник ваш — найперший.

— Ото хай знає.

— Дивлюсь — гребе... их-кхи-хи... гребе на себе зем-

лю, ну, думаю, зараз як гахне, то халабуду мою знесе разом з мухами.

— І ви ото теж повірили?

— Та не-е-е! Чого ж би я вірив, хіба тобі жить надоїло? А тоді бачу, що попадали всі, то й собі приліг потихеньку. Халера його зна, хто там надумав бабахнути.

— Ви вже вибачте... я ж не хотів...

— Та певно, що не хотів,— посміхнувся дід нищечком собі під піс.— То воно само. Вік у вас тепер такий, що тіки дай. Хіба я не знаю? Сам таким був.

— А що ви зробите з гранатою?

— Го! В сільраду заявив, що ж. Думав, нехай полежить, але як таке діло, то лучче хай заберуть. Ну її!

— І то правда.

— А правда. Ружко — й те раз у рік само стріляє.

Я заплющив очі й прислухався, як іде підвода. Змалечку отак було, як заплющишся на возі, завжди ввижалося, що ідеш не вперед, а назад. Чого воно так? Тепер не ввижалося, тепер підвода котила вперед, і коли ми під'їхали до кагатів, я подумав, що воно водило, водило і привело мене... на місце злочину. Наче все ще можна було поправити, замести сліди, чи що...

Дід Кирило випріг коней і пустив їх пастися, потім запросив мене до хати — дивно, двері були не замкнуті.

— І ви още не боїтесь, що хтось зайде?

— Замок у мене один, то я його на шопу перевісив.

— Навіщо? — спітав я і враз примовк, червоніючи.

У хаті стояв дух, яким пахнуть сільські оселі, — дух дерева, землі, трави, хліба, яблук й отого невловимого, що лише ним кожна сільська хата пахне по-своєму — скільки хат, стільки й запахів, їх нічим не вивітриш, не приглушиш, і навіть якби вибухом знесло цю хату, то отут, над вирвою, ще довго стояв би дух, яким вона пахла.

— Зараз розпалимо примуса, та наваримо картоплі, та накришимо помідорів, та якось воно і буде, — думав уголос дід Кирило. — Чим багаті, тим і раді, го.

— Ви не дуже розганяйтеся, я не голодний.
— Хіба мені жалько картоплі? Он її скільки в кагатах.
А в мене ще й до апетиту щось є. Ні, ти не думай, що самогон, не-е-е. Казъонка! Я з пенції взяв, го.

— Та я ж не п'ю, діду.

— Я її теж і не нюхаю. Ото сто чи там двісті грам до апетиту вип'ю, а так і в рот не беру. То дурне діло.

Дід вийшов у сіни, звідти чулося, як він накачує примуса, а я присів на вузьке дерев'яне ліжко і відчув, що в мені ніє кожна жилочка. Не знаю, скільки отак просидів, здавалось, я спав, сидячи з відкритими очима, але нічого не бачив, бо зір мій знову заслала жовтогаряча каламутъ...

Десь у далекім тумані летіла бричка, дядько Яків цупко тримав віжки, і мені була рідна кожна цяточка на його лиці, ми летіли у хмарах, а там, внизу, нескінченною дорогою йшла жінка з хлопчиком на руках — дванадцять років йому було! — несла його з останніх сил і шепотіла: Зараз, синку, вже близько... он же він, той стовпчик... зараз, пожди...»

VII

До бабиної Секлетиної хати я прибився пізно вночі, пригадую ще, як дід Кирило просив заночувати у нього, обережно торкається теплими пучками моєї руки і говорив щось лагідне, втішне («До ранку все перемелеться, синашу, все 'дно ж тобі завтра сюди, на кагати, зоставайся. Перемелеться, го'»), але я таки рушив «додому»: ще чого доброго хлопці кинуться шукати.

Село спочивало під сонним осіннім небом, ніде ні vogника, навіть у хаті баби Секлети, де вкладалися спати, либонь, найпізніше, занишкла ніч — це добре, зайду собі ти-хенько, без балачок і зітхань, вкриюся з головою і спатиму, спатиму, спатиму... Досить із мене, втомився.

Зіщуливши плечі (ночі вже холодні), я підходив до нашого двору і раптом відчув — ще не побачив, — що тут хтось мене дожидає. Біля хвіртки блимнула сигарета і свічкою освітила худеньке обличчя Петі Стоножка, щось гостро черкнуло мене по серцю, — товариш, товариш! — а Петя уже дріботів назустріч, розганяючи ніч розтривожено-радісним голосом:

— Де тебе носить, старий! Юлька тут місця собі не знаходила, оце лиш провів її...

Він щебетав, щебетав щось про Юльку, про те, як вона мене любить, а я не розумів, навіщо тут стільки радощів, коли он біда стоїть за плечима, і тоді Петя перейшов на шепот (лиш радість так і кричала у тому шепоті), прихилився до мене й забубонів у самісіньке вухо:

— Приходив Кудрицький... Чуєш, прийшов до нас та каже, щоб ми нікому нічичирк про гранату. Це, каже, пляма впаде на весь факультет, розмов не обберешся; мовляв, ми тут не працювали, а в піжмурки гралися. Чого, каже, через одного ледаря всі мусять кліпати. Так що, каже, давайте замнемо це діло,— випалив Петя одним духом й, сапнувши повітря, зазирнув мені в очі.

І ось тут я боюся збрехати. Сказати, що тієї хвилини я че зрадів, мабуть, ніхто не повірить, бо як же тут не радiti, коли всенікне лихо пішло стороною, але, слово честі, я нічого не відчув такого, щоб хотілося заплескати у долоні або підстрибнути на одній нозі. Ні, спершу у грудях справді ворухнулося щось лоскітне і солодке, однак воно було не мое, те почуття належало іншому Андрію — Андрію Ситому, якого я завжди в собі ненавидів, а справжній Андрій — Андрій Голод — тоді не зрадів ні на мить, бо за болем, і гнівом, і образою уже не лишалося місця для втіхи. Я знов, що Гі щонайменше думав про нас усіх і якщо й вирішив уникнути розголосу, то лише тому, що потерпав за себе, боявся, а раптом візьмуть та й спитають, куди ж він дивився.

Петя говорив, говорив щодалі голосніше, йому здавалося, що я не можу втятити, як щасливо усе обернулося, він не розумів, чому я ховаю обличчя, не знав, що тієї миті у його товариша не лишилось ні крапельки сили на радість...

Я відчував, як ние моя душа, як на очі набігають слізни, а там, за слізами, у рідній далині

НЕСКІНЧЕНОЮ ДОРОГОЮ ЙШЛА ЖІНКА З ХЛОПЧИКОМ НА РУКАХ — ДВАНАДЦЯТЬ РОКІВ ЙОМУ БУЛО! — НЕСЛА ЙОГО З ОСТАННІХ СИЛ Й ШЕПОТИЛА: «ЗАРАЗ, СИНКУ, ВЖЕ БЛИЗЬКО... ОН ЖЕ ВІН, ТОЙ СТОВПЧИК... ЗАРАЗ... ПОЖДИ...»



Оповідання

До Пахома

Карпенко зійшов з автобуса коло лісу, кілометрів за п'ять од Мурзинець, хоча міг би доїхати цією дорогою аж до села. Хотілося швидше пірнути в прохолоду дерев і, дихнувши на повні груди, забути про все на світі. Сюди він і їхав заради цього.

В селі вже нікого не лишилося з рідних, ніхто його тут не ждав, і навряд чи хто й упізнав би в Карпенкові того опецькуватого хлопчака, що грався колись у мурзинському поросі і якого за невдалий зрист прозивали Кавунчиком. Правда, після того як переїхав з батьками до міста, він коли-не-коли навідувався у село до бабусі, але ж тоді Карпенко не був отаким-от оглядним дядечком із чирвоною залисин у полинялому чубові, з круглененьким черевцем, через яке він і тепер скидався па кавунчика. Ось уже двадцять років немає баби Тодоськи — виходить, і він не з'являється тут двадцять літ.

Думка була раніше наглянути в ці краї, та хіба ж виберешся за щоденною сустою — робота, сім'я, дисертація, відрядження і купа всілякої марноти, за якою ніколи глянути вгору. Мабуть, і сьогодні віл би не відважився зірватися з місця, аби не біда. Як скривдженна дитина відразу біжить до матері, так і Карпенко зненацька виришив плюнути на все й поїхати в рідне село.

Ця ідея вийнула на нього студеним вітром, коли вийшов з інституту, мокрий від втоми й досади, — вчена рада зарубала тему докторської, — і на очі ледь не набігли слізози: юхати! Негайно. Це ж безголов'я, що об'їздив півсвіту, а навідатись у Мурзинці за двадцять років так і не зміг. Не викроїв дня, щоб проскочити якихось нещасних півтори сотні кілометрів.

«Поїду зараз же! — сказав собі з упертою злістю, немовби цими словами кидав виклик тим, хто не вірив у нього. — Гори воно все вогнем!»

* * *

Ліс приховав його від палючого сонця, але втома в'язила тіло — тригодинна дорога таки зморила Карпенка вкрай. Жовтий портфель з крокодилячої шкіри відтягував руку, в грудях поколювало.

Карпенко йшов поволі, розсирався навколо — він упізнавав цей ліс,— прислухався до шуму вітерцю у верховітті, до пташиного співу, вдихав густі трав'яні пахощі і памагався вловити в собі якусь переміну, відчуття блаженства чи бодай маленької радості від зустрічі з лісом, проте в душі ятрилася гіркота, перед очима знову й знов являлося те, що відбулося на вченій раді.

Серце, мов старий двигун, почало давати перебої, і він уже пошкодував, що не доїхав до села автобусом — ніби ж пе хлопчик, щоб дозволяти собі отаку прогулянку. Гайтай, коли він був хлопчиком, то залишки сходжував цей ліс уздовж і впоперек, не знаючи втоми, хоча тоді і дерева, і відстапі здавалися більшими.

Навесні вони з братиком Петъком бігали сюди по ряст, стріляли ним об лоби, влітку збирали суниці. Найсолідні суниці спіли он там, у вирубі, де завжди було багато сонця, і він боявся туди заходити, щоб не наступити на гадюку — вони теж люблять суниці,— а Петъко був на три роки старший і не лякався нічого. Набирає у пляшку ягід і ніс йому, меншому братові. Петъко вдався кмітливішим. Було, як підуть восени по опеньки, то брат набирає повний мішок, а він нічого не бачить, крім рудого листя. Тільки, пригадує, все йому дуже пахло тоді: і ряст, і суниці, і опеньки, навіть оте руде листя. Тепер так не пахне. Роки беруть своє.

А ось і озерце. Дивно: крихітне — перескочити можна, а не пересихає. Колись вони пили з нього воду, таку солодку — Петъко казав, що сюди збігає березовий сік. Але тоді, як були пастушками, вони пили воду навіть з калюж, і животи не боліли.

Ліс рідшав. За ним лежав Момотовий берег, а там уже до Мурзинець рукою подати.

Все-таки тут рай, подумав Карпенко. Треба у відпустку приїхати сюди з дружиною й дітьми. Як маюся вештались по курортах, то краще вже відпочити хоч раз у Мурзинцях, пожити в якоїсь бабусі — ліс і річка під боком, свіженьке молоко, фрукти...

Він вийшов на Момотовий берег, за яким починались Орлянські горби, порослі кущами терну й ліщини. По березі розбрівся табун рябеньких телят, вони ліниво скубли траву — видно, були не голодні, бо паша тут завжди росла соковита. Щороку від весни й до пізньої осені на Момотовому березі випасали колгоспних телят, і загорода була поруч, під узгірком, щоб не заливало у дощ водою,— ген вона й тепер там. А біля неї солом'яній пастухів курінь.

Карпенко всміхнувся. Колись у тому курені ціле літо жив Пахом. Дивакуватий чоловік був. Прибився до села десь одразу після війни, оселився в порожній хаті (у ній звікувала свій вік баба Пачолчиха) і напросився в колгосп пасти телят. Відтоді більш ні за що й не брався. Жив самотиною, піхто навіть не знову його справжнього імені, і старе й мале прозивало Пахомом. То, було, жепе він табун через усе село, аж курява встас, вихльостує замашним батогом і: «Пахо-о-ом!» — кричить. Сухорлявий, гачкуватий, чимось схожий на горобця, він при цьому мечтушився, вимахував ліктями, мой той горобець крильцями. От тільки висвистував — точнісінько соловейко. Зморщиць своє дрібненьке, трикутне личко — чорнюще, як у сажотруса,— напне нижню губу і витьохкус! А дітвора біжить позаду: «Пахом! Пахом!» — дражниться, потім — навтікача. Бо страшнувато, хто його знає, що в того Пахома в голові. Дорослі і ті не знають. Мовчакуватий він.

Карпенко пригадує, лякає його батько: «Як ти, леда-шо, будеш погано вчитися, то нічого з тебе не вийде. Пі-

деш до Пахома. Ото твій інститут. Будеш із ним бичкам хвости крутити».

Він часто нагадував батькові ті слова. Навіть уже захистивши кандидатську, сміявся: «А пам'ятасш, та як ти мені казав: підеш до Пахома бичкам хвости крутити? Не вийшло по-твоєму».

Та він і тоді, малим ще, знов: такого не буде, то батько тільки лякає. Бо й інші люди, якщо хотіли когось підкусити, казали: «Твое місце коло Пахома, більше ти ні на що не здатний». І ця зла приказка, мабуть, докотилася і до самого Пахома. Бо прорізався у нього один, як тоді називали, заскок.

Це, було, прийде Пахом до лавки під мухою (правда, траплялося таке лише на великих свята), перехилить ще скляночку червоного бочкового вина і дивиться, дивиться вузенькими очками на людей, ніби хоче вгадати, що хто про нього думас. Отак мружиться, поки котресь візьме та й спитає: «Чого ти, Пахоме, витріщився на мене, наче я теля в тебе вкрав?» А Пахомові тільки цього й треба. Підбіжить до того, підстрибне, як горобець, ухопить за барки й спитає: «А ти знаєш, хто я?» — «Знаю: Пахом». — «Ні, ні чорта ти не знаєш», — сумно скаже Пахом і вийде з лавки.

І ще був один випадок, що й досі стоїть перед очима. Привіз якось кіньми Пахом кізяк на паливо. Скидав у дворі, і баба Тодоська запросила його до хати, налила, як годиться, чарку, поклала на столі кусень сала. Пахом випив, занюхав хлібом, узяв те сало й порізує на маленькі шматочки. А руки ж чорнуюці, аж сиплеться з них. Малий Карпенко тоді до баби: «Щоб ви мені більше не різали тим ножем хліб, я його викину! Ви бачили, які в нього руки?!» А баба: «Чого ти, чого? Хіба хліб не з чорної землі росте?» Розмова була у сінях, і раптом відчинилися хатні двері, і вийшов Пахом. Не сказав нікому й слова, сів на підводу й поїхав. На столі лишилося недоїдене сало.

...Карпенко переходив Мамотів берег, телята задирали голови й дивилися на нього великими цікавими очима, наче хотіли спитати: «А це що за птиця?» Хто їх тепер пасе? Він вирішив заглянути в курінь — може, котрийсь із його колишніх товаришів пішов «бичкам хвости крутити», то чому б не поговорити з ним, не розпитати, куди позакидала доля отих хлопчаків, що виросли у мурзинському поросі. Тоді вони мріяли стати льотчиками, чомусь усім кортіло літати, але ж не всім дано крила... Не всім. Це йому, Карпенкові, пощастило в житті, а комусь, може, довелося замінити Пахома. От і став його аеродромом ось цей курінь. Правда, й Карпенко зараз не проти посидіти в ньому, відпочити в холодочку. Як-не-як, а натру-див ноги.

— Є хтось у цій хаті? — гукнув, підходячи до куреня.

Всередині щось заворушилося, закректало, потім звідти нагинці виглянув чоловік. Карпенко аж заточився. Перед ним був Пахом. Те ж чорнюще трикутне личко, здається, нітрохи не змінилося, такий же сухорлявий, схожий на горобця. Чудасія! Він, Карпенко, за ці роки уже встиг полисіти, нажити виразку шлунка й тахікардію, а Пахом яким був, таким і лишився.

— Заходьте, — сказав пастух, і Карпенко відізнав його голос. Пахом вийшов із куреня, глянув на телят і ще й затвохкав до них по-слов'яному, паче хотів розвіяти Карпенкові сумніви. Потім повернувся до гостя.

— Здалеку? — спитав тихо.

— Та не так, щоб дуже, але з дороги. — Він аж сам собі здивувався, як це зазвучало в нього по-мурзинському.

— То спочиньте.

— Спасибі. — Карпенко дістав носовика, витер залиси-ни, осмикав на собі сорочку, що прилипла до тіла. — Пере-дихну трохи.

Пахом пропустив його в курінь, зайшов сам і сів напроти Карпенка, примруживши гострі очка.

— Куди? — спитав.

— Що?

— Направляєтесь.

— Та куди.... — зам'яєся Карпенко. — В Орли. — Він назав сусіднє село. Наче боявся, що, коли скаже правду, Пахом упізнає його і пригада той випадок.

— В гості?

— Ну.

Вони примовкли. Деесь у соломі застrekотав цвіркун.

— А ви, мабуть, з Мурзинець? — осмілів Карпенко.

— З Мурзинець.

— Я декого знав із вашого села.

— Орли близько від нас.

— Жила коло вигону баба Тодоська.

— Нема вже баби, — сказав Пахом глухим голосом. —

І хати нема.

— І хати?

— Добра людина була.

— А що ж із хатою?

— І других людей любила. А як виїхав син із невісткою в город, то зміпилася на очах. — Пахом говорив це мовби сам собі, опустивши голову. — Було, привезу їй кізяків на топливо, то вона мені й те й се, не випустить з хати, поки не перебалакає все про сина, онуків. Кури, кури, — каже, — мені дим не мішає. Так, наче Трохим, — сина її звали Трохимом, — зайшов та пакурив. А тоді мене, було, розпитує про все... Що нікому неінтересно — геть-чисто випитает.

Пахом притих. Сумно всміхнувся й закліпав, ніби стримував слізозу. Видно, згадка про бабу навівала йому щось радісне і гірке. Він огорнувся тим спогадом, застиг і забув про гостя. Потім кинувся як зі спу.

— А у вас в Орлах, мабуть, мати?

— Ні. Так, родичі.

— Теж треба провідатъ.

— Треба.

— Це ж ви зголодніли з дороги? — заметувшився Па-

хом.— У мене тут є дещо.— Він узяв полотняну торбинку, поспіхом діставав звідти хліб, прижовкле сало, огірки і складав на газету.

— Спасибі, я не голодний,— сказав Карпенко. Він дивився на Пахомові руки, ті самі руки — немов покриті чорною лускою. Пахом перехопив його погляд і раптом завмер, зіщулився, перестав мацати огірки.

— Воно, ясно, не таке, щоб дуже... та все ж таки наїдок, — промимрив Пахом.

— Ні, якраз те, що треба, тільки я не голодний,— сказав Карпенко.— Води хочеться.

— Я п'ю з озерця. У лісі. Так що води не держу.— Пахом ще дужче потемнів на лиці і мовчки став збирати харчі назад в торбинку.

Карпенко підвівся і взяв жовтий портфель. Його замочки бліснули в темному курені, як дзеркальця.

— Дякую за гостинність.

— Вибачайте,— сказав Пахом, не ворухнувшись.

Треба йти, думав Карпенко. Не зоглядишся, як і вечір застане.

І раптом зринуло: а куди йти? До кого? Баби Тодоськи нема, і хати нема.

Ніхто його тут не жде.

А вдома роботи непочатий край.

Подивився на ліс, па берег — і досить.

Його ждуть важливі справи. Немає чого вішати носа, треба робити своє діло, і він робитиме його, навіть якщо доведеться розбити лоба. Прогулявся — і досить. Зараз він піде лісом на дорогу, зупинить попутну машину — і ввечері буде вдома.

Карпенко рушив через Момотів берег до лісу. Прогулявся — і досить, подумав ще раз. Теж мені трагедія —

на рік затягнеться захист. В інших взагалі — одне розбите корито, а живуть і горя не знають. Та що там в інших! Взяти хоча б оцього Пахома. Що він бачив? Просидів цілий вік у курені і, крім телят, нічого не зناє. Все життя пробабрався у кізяках, щодня одне й те ж, одне й те ж — Карпенко збожеволів би на його місці. А Пахом, бач, живе, терпить...

Раптом позаду затвохкав соловейко. Карпенко озирнувся.

«Еге-е-е-ей!» — навздогін йому біг Пахом. Кумедно так вистрибував, махаючи ліктями, як горобець крильми.

Що він надумав? Мабуть, хоче сказати, що до Орлів треба йти не лісом, а ген через ті горби. Наївний чоловік. Карпенко скаже йому, що тільки нап'ється з озерця, а потім уже піде на Орли. Навіщо цьому бідоласі чуже горе?

Пахом вистрибув все ближче і ближче. Карпенко зупинився, а той біжить щодуху, наче його щось укусило. Ось він уже поруч. Чорне трикутне личко пересмикується від натуги, дрібно тремтить нижня губа, гострі очі майже впритул дивляться у Карпенкові здивовані очі — і той раптом відчуває, як на спині замерзають гарячі краплини поту.

— А... — Пахомова рука сіпнулась до його грудей і повисла в повітрі. — А ти знаєш, хто я?..

Лотерея

Це тепер Андрей такий.

А колись — ні, колись він громів на всеньке містечко. З його рук золото сидалось. Треба вам, скажімо, верх викинути на хату — просійті Андрея, треба підлогу постелити — гукайте Андрея, хочете нові двері чи вікна — знову ж таки йдіть до Андрея Безверхого. Бо так чисто гладенько вам не зробить ніхто. І головне — дешево.

Маючи таку славу, інший би па його місці огинався, пеперитував ціну, відкладав би це діло на потім, а Андрей... «Значить, так: це я завтра ввечері Захарчукові браму кінчаю, післязавтра Красуцькому роблю там одну трахаму-дію, а в неділю раненько буду у вас».

І точно: приходить у неділю при інструменті, обличчя завбільшшки з долоньку світиться радістю — «Доброго здор'ячка!» — й відразу береться до роботи. Дістає жовтенького складаного метра, роздивляється дерево, на яке ви розжилися; хай воно й сяке-таке — Андрей доведе до толку. «Все буде, як в аптеці», — каже. «Може, спершу поспідали б, Андрею?» — «Що, в мене жілки немає?»

А від вечері не одмовляється. Сідає до столу і єсть як не в себе — сам же худющий, мов тріска, цілий день крутиться, то нема коли й салові зав'язатись.

«Скільки ж це з мене?» — спитаєте, як Андрей уже підведеться з-за столу. «Та скільки... Скільки дасте — стільки й буде».

Іде він, було, своєю вуличкою додому, то навіть сусіда Куліш, немале начальство в райспоживспілці, визира з-за щільного паркану (теж Андреєвих рук робота) і гукає ще за півкілометра: «Привіт робочому класу!» Потім виходить на вулицю, не виходить, котиться кругленський м'ячик, — Андрей проти нього, що стручок проти гарбуза, — подає пухкеньку руку. «Чи не зробив би ти мені, Андрею, ляду до погреба?» — «А чом ні? Все, що скажете, Панасовичу. Що ж то за погріб, як він без ляди».

Андрей іде далі, а там, дивись, уже перестрічає його Максимович, не останній чоловік на маслозаводі (йому на сусідів везло). «Сьогодні, Андрею, йменини у мене, то ти ж приходь з Мариною». — «А потягаю за вуха!» — сміється Андрей, бо в Максимовича такі вуха, що там є за що потягнати.

Однак бували вечори, коли Андрей пе пішов би пі до кого й ні за які гроши. Це тоді, як у кінотеатрі пускали індійський фільм. Такого вечора він зодягав нового ко-

веркотового костюма поверх шовкової теліски, дивився, щоб і жінка Марина (автогонки така, що треба три Андреї скласти докупи) виглядала як нова кошійка, і вони вдвох ішли «на кіно».

Андрей плакав. Коли на екрані хтось помирає або розлучалося двоє закоханих, бо він багатий, а вона бідна (у залі де-не-де шелестів смішок), Андреєві судомило горло, він прикривав долонею очі — не міг себе пересилити, щоб не заплакати. «Дурний, то ж артисти», — шепотіла Марина. Йи не подобалось, що в одному фільмі цей чорнявий чоловік був он яким паном, а тут уже нещасний бродяга. Андреєві од того не легшало.

«Хороша картіна», — казав після того, як у залі спалахувало світло, і йшов аж додому мовчки.

Уже лежачи в ліжку, коли Марина важніла від сонної млости, раптом вигукував: «Ну й падлюка! Попався б він мені на очі!» — «Хто?» — «Та той же, що не дав їм зійтися». — «Спи, тобі рано на роботу».

Проте й на роботі (Андрей працював на пілорамі в комунгоспі) ще довго не міг забути фільму, зітхав, не світився, як завжди, радістю, а мучився чужим горем. Йому було дивно, що як же це так? — ось він, простий собі чоловік, живе мов у бога за пазухою, має жінку хоч куди, зегляний будинок під шифером, грошей кури не клюють, а десь хтось печеться, мучиться, не знає, як звести кінці з кінцями...

Тільки ж горе, перш ніж прийти, не питає. Прийшло воно і до нього.

Одного дня містечком пронеслася колюча, як перекотиполе, вість: Андреєві Безверхому відрізали на пілорамі усі п'ять пальців на правій руці.

Тепер він такий. Пустився берега. Ще як жив разом з Мариною, то нічого, а коли став заглядати в чарку і Марина переділила хату (Андреєві дісталася одна кімната

з верандою), то геть занехаявся і ще дужче схуд. Висох, коверкотовий костюм теліпастється на ньому, як на кілку. Інший би від такого життя завив, тільки не Андрей. Іде вулицею, світиться до всіх маленьким зморщеним личком — «Здоровенькі були!» — і наче й не помічає, що Максимович тільки мугикне, а Панасович, бува, й геть змовчить. Андреєві байдуже. То спершу було важко, і найважче тоді, як Максимович прийшов до його двору забирати дошки (ще до того приніс на двері). Тут нічого ніби й немає, але ж вийшло так, мовби Андрей збирався присвоїти чуже дерево. Думка була таки зробити ті двері.

— Хай лиш звикнуся до культяпок,— казав Андрей.— Все буде до шмиги! І двері й завіси!

— Ти мені їх сто літ робитимеш,— бубонів собі під ніс Максимович і по одній носив до свого двору важкі дошки-сороківки. Андрей притих, зіщулився і раптом відчув, як болять усі п'ять пальців на правій руці. Пальці, яких не було...

Тепер уже байдуже. Все загоїлось, і він не має зла навіть до Марини. Спасибі, заносить інколи попоїсти чогось гаряченького, та й сорочку випере коли там.

Сусіди в нього хороші. Якось Андрей зайшов до Куліша позичити зубчик часнику — тоді саме сини його, студенти, приїхали на канікули, і Кулішиха на радощах не знала, за що хапатися,— то посадили і його за стіл, налили чарку. Андрей так розгубився, що забув, чого й зайшов до Куліша, виходило, ніби він сам набився випити на дурничку. Однак тоді про це якось не подумав, згариачу розпустив язика і такого нагородив, що й Кулішиха перестала здоровкатись. Здається, чіплявся до когось із хлопців, що чого той носить такі потерті штани (Андрей би стидався об них і ноги витерти), у батька ж грошей — солити можна, а той казав, що це така мода — джинсами звуться ті штани — і віддав за них двісті карбованців. Андрей тоді візьми та й ляпни: «То в тебе голова на в'я-

зах чи гарбуз, як ти оце утеплюшів за ганчірку отакі
гроші?»

Сам вилен, певна річ. А сусіди у нього добре. Захар-
чук, так той навіть карбованця позичить до пенсії. Андрей
ні на кого зуба не має. Та й на кого йому нарікати? І чо-
го? Хіба Андреєві погано живеться? Ха-а! Істи є, зодяг-
тися є, чого іще? Живи!

До всього ж, як пускають у кінотеатрі індійський
фільм,— Андреєві більше нічого не треба. Зодягає поно-
шений коверковий костюм, до чарки й не доторкнеть-
ся — тільки квасу бокальчик вип'є по дорозі — і йде «на
кіно».

Тут, у затемненій залі, Андрей плаче...

І от до чоловіка, якому, здавалося, більше нічого й не
треба, привалило щастя. Пізніше, коли Андрей згадував
ту «трахамудію», то так і казав: «Щастя привалило!» —
і при цьому сяяв усмішкою і шморгав носом.

Нишпорив якось по кишенях (а може, де карбованчик
затерся!) і серед папірців натрапив на лотерейного квит-
ка. А тут якраз і поштар нагодився з пенсією. У нього
ї газета з останньою таблицею виявилася. Перевіряє Андрей
свою лотереїку і раптом бачить: навпроти номера
ї серії його квитка чорним по білому написано друкова-
ними літерами — «Москвич-412». Андрей очамрів. Довго
розгляджував тримтячою куксою газету, потім лотерею —
чи не заховалася якась цифрочка в складку? — поки не
запаморочилося в голові. Та ж ні, все точно.

«Тепер заживем!» — видихнув Андрей і, почувши свій
голос, отямився.

Надвечір і гости стали з'являтися. Першим прийшов
Захарчук, Андрей колись на пару з ним викидав на хати
верх. Неговіркий, мамулуватий, він раптом ожив:

— Оце ти дав, Андрею! Оце втер усім поса!

Андрей саме доїдав борщ (забігала Марина) і з виду був серйозний, наче не виграв машину, а купив її, і ще й зараз сушив голову: чи не по-дурному викинув такі гроші?

— Е, та ти, я бачу, запишався! Тепер до тебе й не підступишся.

— Клопоту ж з нею,— невдоволено буркнув Андрей.— Більше як з жінкою.

— Не біда.

— Та й прав немає.

— Був би кінь, а батіг знайдеться. Підеш на курси.

— Легко сказати.

— На права й дурний здасть, а ти ж!.. Ще й дівчат кататимеш. Марина лікті гризтиме.

— Ну, це ти вже загнув.

Андрей попихкував «Паміром», тримаючи цигарку в кутику губ, мружився від диму і дивився на Захарчука поважно, ніби той вербував його у напарники. Захарчукові це не подобалось.

— Я думав,— зітхнув він,— що ти під цю лавочку цілий банкет...

— Рано ще.

— Чого ж, лотерея на руках.

— Ось як візьму...— Але що візьме — Андрей не доказав, бо хтось затунав у веранді, відчинилися двері, і до кімнати вкотився Куліш. Насторожено бликнув на Захарчука — «Добрый вечір»,— і той, ніби й радий нагоді, вийшов із хати.

— Не забудь же покликати,— сказав.

Куліш усміхнувся, широченько так усміхнувся, по-клавши руку на кипеню,— там щось віддималося.

— То це правда, Андрею?

— Брехня! — випалив Андрей і дрібно зареготав.— Ви од мене коли-небудь чули неправду?

— Так це ж мені люди казали, мало чого понавидувувати можна.

— Значить, правду казали. Така, значить, трахамудія.

— М-да... Така.— Куліш присів на краєчок табуретки біля Андрея.— То що ж ти зібралася робити?

— Кататимусь, ви як думали? Тіки курява ляже.

— Курява, гм... Воно діло непогане, але ж і грошки можна взяти такі, що довіку хватить.

— А на черта вони мені, грошки?

— На книжку поклав би, не завадять.

— Що, мені пенсії мало?

— Пенсія пенсією, а я б тобі радив...

— Ось як самі, Панасовичу, виграєте, тоді й візьмете грошки. А я — машину! — сказав Андрей і знов репотнув.

— Дивись, я тобі по-доброму кажу, по-сусідськи.— Куліша, видно, вколов той смішок.— Щоб потім не шкодував, чуєш.

— А то вже моя морока.

— М-да... Морока. Це ж і гаража треба. Тисячі зо дві обійтеться.

— Знайдемо й на гаража,— одказав Андрей, але не засміявся. Таких грошій у нього не було.

— І на бензин щомісяця. А що вже запчастин треба, не питай... Усе як на вогні горить.

— Авжеж, це така трахамудія, — погодився Андрей.

— Точно, що трахамудія,— засміявся Куліш і дістав із кипені пляшку.— Та коли вже тобі так повезло, Андрею, то давай хоч приллемо це діло.

Вони випили. Андрей повну, Куліш половинку («У мене щось із печінкою»). Закусили старим салом. Андрей закурив і вже не мружився од диму, а світився до сусіда вологими очима. Куліш налив іще: «Твое здоров'ячко!»

— Я до чого веду, Андрею: що найвигідніше тобі взяти гроші.

— Та, мабуть, так і зроблю. Взутра ж піду...

— Ні-ні, не поспішай. Це ти завжди встигнеши. Встигнеш, чуєш... — Ралтом Куліш притишив голос і задихав Андреєві у лиці. — Не будь дурним, кажу. Цій лотереї нема ціни, петраєш? Продаси її — і матимеш... Ти ж чоловік з розумом... м-м... — не міг пригадати, як сусіда побатькові.

Знов хтось загупав у веранді, і Куліш прикусив язика, озирнувся на двері.

— А-а-а! Тут уже весело! — На порозі з'явився Максимович. — Виходить, не брешуть. — Подав руку Андреєві, потім Кулішеві. — Ну й пу, ну й ну!

— Сідайте, Максимовичу, зараз я знайду чарку, — заметувшися Андрей. — Все буде до шмиги.

— Чарку можна, а чо? Тільки хотілося б хоч одним оком глянути на те, за що п'ємо, га? Я ще ніколи не мацав лотереї, яка виграла машину. Чим вона пахне?... — виправдовувався Максимович, хоча всі знали, що він на слово нікому й нічому не вірить.

— Це можна! Це просто, — зрадів Андрей. Видно, йому давно кортіло показати лотерею, але ніхто не просив. Він одчинив шафу, поліз у спідню кишеньку коверкотового піджака.

Максимович тим часом зодягнув окуляри, покірно глянув па Куліша, мовляв, вибачай, що перебив розмову, мені ж теж не терпиться...

Андрей змів зі столу крихти, обережненько поклав газету з таблицею, а зверху лотерейку. Цифри, навпроти яких стояло «Москвич-412», були підкреслені послиненим хімічним олівцем. Вони збігалися одна в одну з номером і серією лотереї. Андрей ще й пригладив ті цифри куксою — злегенька, наче боявся, щоб не зітерлися.

— Див-вина... — промимрив Максимович.
— А ви що, не вірили? — здивувався Андрей.
— Т-та... вірив, але ж, бач, виграв...
— Стій! — підскочив Куліш. — Так це ж білет з торішньої лотереї! Хіба тобі повілазило?

— Точно! — опам'ятився Максимович.— Ах, ти ж...
Обдурить нас зібрався, хе-хе.

Андрей кліпав на них невидющими очами й не міг нічого второпати.

— Це ж треба таке вчинити! — уже сердито кричав Куліш. — Ти все переплутав, голова твоя й два вуха!..

— Хе-хе-хе,— трусився Максимович, закинувши назад голову.— От... хе-хе... тобі й машина.

— Підеш із цією лотереєю за клуню,— сказав Куліш і викотився з хати, злий, що отак по-дурному зайшов у гембель з Андреєм. Услід за ним тюпав Максимович, і Кулишеві здавалось, що той хіхікає з нього.

Андрей ще довго розгладжував третячою куксою газету, потім лотерейний квиток — уже на тому місці, де стояв рік, і його теж починав душити якийсь дурний сміх.

Живиця

Колько ніколи не горнувся до Петра Джуса, а це віднедавна усе частіше став забігати до нього, і то неважко прикинути, коли саме він прив'язався до Джусового двору — відтоді, як Петрів батько привіз цілу гору соснових дощок з пилорами, пахучих та жовтих, таких, що аж світилися вони, і навіть за хмарної днини здавалося, начебто на Джусове подвір'я латочка сонця падає. І як прибіжить Колько до Петра (завжди з бляшаночкою з-під консервів), то повсідаються вони на дошках та й балакають, а тоді вже Колько починає:

— Петь, чуєш, Петь? Можна, я трошки?..

— Ти ж учора набрав оно скільки.

— Та... ще тре.

— Він що, єсть її? — Джус починає душитися сміхом, хоча йому, може, й не смілно; він завжди отак силувано хіхікає (усім на зло!), аж червоніє од натуги, а оскільки

те й робить, що вичавлює з себе сміхи, то червоний повсякчас.

— Ти ж знаєш, Петь,— Колько серйозно дивиться у чорні щілини Джусових очей,— Йому до скрипки треба. Ну, там... до струн, смичка.

— Та знаю,— не сміється, а крекче Джус, і голос його через те потріскує, мов суха бадилана у грубці.— Мати твоя дрова рубає, а він сидить збоку та на скрипці чирги-чирги. Мати гех-гех, а він чирги-чирги.

— Він слабий,— каже Колько.— Йому у війну...

— Ну да, слабий,— перебиває Джус.— Приймаки всі такі. Ось побач, твоя мати й цього вижене.

— Він хороший.

— Еге ж, думаєш, їй та скрипка нужна? Їй аби дров хто врубав. Та води припіс.

— То можна, Петь?

— Здирай, хіба мені ішо.

Колько дістас з кишені саморобного ножика з дерев'яною колодочкою (дід Микитенко у кузні викував) і придивляється до соснових дощок — де проступила живиця. Потім зішкрабує чорненьким лезом жовті, як віск, крапельки — і в бляшаночку. Він уже й пе чує Джусового хіхікання. Звик. Та й не про те зараз думка в Колька. Бо він щось зпас. Таке, що аж.

— Це як по-чесному,— каже Джус,— то ти мені її винен.

— Що?

— Ну, батько ж мій дошки за гроші купував, так?

— Так.

— А живиця звідки виступає? З дощок, так?

— Ну...

— От тобі й «ну». Пора б уже й котикові щось принести.

Джус дуже любив котика свого череп'яного із щілиною поміж вушок і то де не знайде копійку, відразу її до котика несе. Раз був надибав у кущах поза вигоном гні-

здо, повис яєць,— чиясь курка відбилася од двору і пescлася там, то так розбагатів, як здав ті яйця у лавку, що після того те й робив, що нишпорив по всіх кущах на кутку, і навіть бур'яни повитолочував на пустирях. От як йому кортіло ще більше розбагатіти. А Колько спершу й не здогадався, чому це Джус такий щедрий, здираї, каже, хіба мені що. Тепер же, бач, заспівав якої. А чим же Колько з ним розплатиться, як він ще на гроши не робить?

— А ти ж як думав? — Джус уже не сміявся, але очі його звузилися ще дужче і полискували, мов леза ножа. — Щоб тобі усе на дурничку? Дулі! Ти од мене не викрутиться.

Бляшанка легенько затремтіла в Колькових пальцях, і він заховав руки за спину.

— Чого ти, Петъ?.. Ми ж... Я...

— Що ти? Що ти? Знаємо вас! Тільки й дивитесь, де б хапнути на дурничку.

— Я...

І тоді Колько зважився.

Зважився показати Джусові те, про що раніше боявся навіть заїкнутися, бо Джус пташок чомусь недолюблював, особливо ж горобців, яких мав за великих ворогів своїх, що соняшники видзьобують на городі і черешні, та й чого вони тільки не пищать, казав Джус. Казав так і дер горобині гнізда де тільки міг — у стрісі, в норах, у дуплах, і сильно казився, якщо не міг витягти горобенят із душла глибокого; тоді штурхав туди паличкою й примовляв: «А будете? А будете?» І лице його червоніло від злості і втіхи.

Ні, Колько йому ніколи б не показав того птаха, аби міг чимось іншим розплатитися за живицю, але що ж тут поробиш, як соснового лісу коло їхнього села немає, вони ж з приймаком-скрипалем ходили шукати — нема, і той так тоді засмутився, що Колько поклав собі будь-що роздобути її.

Але до лісу вони ходили не марно, бо де б це ще Колько знайшов собі птаха такого — завбільшки, як ворона,

і чорпюцій, як ворона, і дзьоб широкий, міцний, наче викуваний із заліза, і крила велики, тільки от не літає, бо це і не ворона зовсім, а крук, пташенятко крука, через те ѿ не літає, маленьке ще, а як виросте, то буде велике-велике, немов орел, і таке дуже, що Й Колька зможе взяти на крила і понести далеко за гори ѿ ліси, у тридев'яте царство... Лиш треба його доглядати, леліти, привчати змалечку, тоді воно, як виросте, воздастъ сторицею, бо це ж крук — птаха рідкісна.

Сиділо собі під кущем ліщиновим, і Колько першим його угледів, пальчиком показав: «Дивіться, оно ворона», і вони підійшли теті близько, а птах не втікав, покірно дивився на них напівприплющеними сонними очима, опираючись на розтулені крила, наче на милиці. Скрипаль нахилився над ним, погладив — не втікає. «Е, Колю, воно ѿ не ворона,— каже.— Це крук, тільки маленький. І звідки він тут уявся? Бери його додому, годуй, доглядай, то побач, що буде».

Колько хоча трохи ѿ боявся, але взяв птаха на руки і вже з того, який він гарячий, відчув, що це справді птах незвичайний; Колькові зробилося жарко в долоні від крил того птаха, і ще йому якось моторошно зробилося, але ж поруч був скрипаль, то він не боявся і ніс маленьке кручення аж додому, притискаючи його гаряче тільце до грудей, і щось неизбагненно голубе, щось таке золоте перевивалося в Колька від пташиного тепла, що він і незчувся, як уперше в житті промовив те слово «тату», чи то воно само зірвалося з вуст:

«Тату, та', а скільки він ростиме?»

Колько забіг наперед і зазирнув скрипалеві в очі. Той ураз зупинився, губи йому сіпнулися, і від того, мабуть, затремтів і голос:

«Птахи швидко ростуть».

А вдома, тільки-но зайшли в хату, а мати назустріч: «То це мені мало вас двох на шиї, а ви ще ѿ ворону притягли!»

«Мамо, це не ворона, це крук, тільки маленький, ось хай-но він виросте...» — «Ану, ступай з ним із хати! Де хоч дівай, а сюди не неси».

«Ма', це ж кручечнятко...»

«Ти більше його слухай, то він тобі ще не такого накаже», — розсердилася мати і більше й не глянула на птаха.

Тоді Колько пішов у повітку, витрусив із картонного ящика всілякий мотлох і посадив туди крука, насипав йому пшінця і мисочку з водою поставив, але кruk не схотів ні їсти, ні пити — може, тому, що дуже малим пташеням був, а мо', через те, що звик до харчів якихось незвичайних, на те ж він і кruk — птаха рідкісна. І ще Колько подумав, що, мабуть, йому скоро тісненько стане у цьому ящичку, але хай, тоді й мати побачить, що це за птаха, і можна буде прилаштувати його де хоч.

Отак міркував собі Колько і ні-ні та й забігав раз у раз у повітку — на крука глянути, наче не вірилося йому, що такий птах у них живе. І кортило ж Колькові показати його комусь, похвалитися, та батько — через крука ж і лягло на душу приймака-скрипала батьком звати — казав, що не треба, бо це ж не посмітоха якась, а бач що.

І сидів батько день у день на призьбі та все на скрипці вигравав (така та музика мила-люба Колькові була, бо в селі їхньому більше ніхто й не мав скрипки; на гармошці грали і Майсак кривенький, і брати Комедії — не грали гармошко у їхніх руках, а наче словами проказувала, ще й на бубнах вибивали, як весілля у кого чи ще який празник, а скрипку тільки в кіно і бачили).

Тепер і Колько став триматися хати, усе коло батька крутиться, а раніше, коли його не було, гасав на вигоні цілими днями або в ставку викисав, доки не посиніє. А то якогось дня біжить додому після купелі, аж тут його Джус перестрічає на вулиці та: «А там тобі мати знов батька привела, кажуть, аж із Мизинівки. Та й не сам прийшов, а з скрипкою, ги-ги-ги». Колькові тоді якось тісно у гру-

дях зробилося, не зінав, чи радіти, чи що, то зайшов на подвір'я, став під тополею (у їхньому дворі єдина на все село тополя росла), а в хату бойтися заходити, хоч і кортіло дуже на скрипку глянути. Отак стояв, стояв, коли чує — музика з хати долинає, тоненька така, весела, немає чого боятися. То Колько тоді — в хату. А там за столом уже й дід Микитенко з бабою Христею, і мати у новій квітчастій хустці, і... він — одсунувся з табуреткою на серед хати, приклав до підборіддя скрипичку й висотує з неї тоненькі деренчливі голосочки. А якугледів Колька, то опустив скрипку, наче засоромився, і так якось лагідно дивиться, дивиться жовтими очима (білки в нього жовті були) та каже: «Я б його де хоч упізнав. Виїїана мати». А мати: «Колюню, йди осьо на полуничок, ми тобі з базару принесли». Улесливо так сказала, і після того вона ще днів скільки улесливо говорила, а вже пізніше почала громати і на Колька, і на батька... А тепер ще й на крука. Ну, хай на батька за те, що слабий та до роботи не вдатний (зате ж он добрий який!), хай на Колька посвариться, що загуляється коли там, а на крука за що? Він же не сидить пі в кого на шиї, не єсть нічого, малій іще, а це Колько покаже його Джусові, то й грошей не треба давати за живицю.

- Петъ, чуєш, Петъ? Я тобі щось покажу, тіки нікому не кажи, добрѣ?
- А що?
- Крука.
- Якого крука?
- Ну, птаха такого.
- Бреши більше.
- Та ні, справді. Тіки він ще маленький. Але як виросте...

І Колько не втримується і дорогою додому розповідає Джусові геть усе. Він знає, що про це краще б змовчати,

у Джуса погапе око, ще спристрітить, але петерплятка ви-
сотус з Колькового язика таємницю, наче смичок музику
із скрипки.

— Він виросте і буде великим, як орел, і тоді... — Коль-
ко запинається, йому не стачас духу, щоб розказати, що
буде потім.

Та ось уже і повітка. Колько тихенько прочиняє двері
і, приклавши пальця до губ, навшпиньки, щоб не злякати
птаха, підходить у куток, до картонного ящика. Джус
теж посапує вже притишено, бо бачить, Колько не
бреше.

Крук, як і раніше, куняв, обіпершився на розчепірені
крила, приплющені очі ледь ворухнулися од світла, що
вдарило косинцем у відчинені двері. І ні зерно, насыпане
Кольком, ні вода в мисочці — не зайнані.

Джус присів навпочіпки і тицьнув пальцем у крукового
дзьоба, однак той і не глянув на нього. Лиш важко зво-
рухнув крильми.

— Та який же це крук! — аж крикнув спересердя
Джус. — Це ж проста собі ворона, ще й слаба до того.

— Е ні, Петъ, ти що? Це крук, тіки маленький. Він
ще зовсім пташенятко, через те й на ворону схожий.

— Бреши.

— Батько ж знає, він був на війні, то там, каже, десь
далеко, за границею, бачив таких.

— Батько-батько... Нехай не свистить ваш приймак.
Де б це в нас тому крукові взятися.

— Та їх було повно колись і в нас. Тіки вивелись.

— Ну да, опе один вас шукав,— Джус уже покректус
здущеним смішком.— Взяли десь слабу ворону, ще й бре-
шуть. Свистуни.

— Та ні, Петъ. Он дід Микитенко дивився, то й він
каже, що це крук,— тут Колько і справді вже трохи під-
бріхує, бо дід не бачив птаха, але ж треба якось втвікма-
чити в Джусову голову, що це ніяка не ворона.— Воно ж
іще пташеня, вважай пуцьвірінок...

— Ну, може, не воропа,— поступається Джус,— а кібець маленький.

— Який там кібець!

— Я ж кажу, молоденький кібчик.

І тут Колько помічає, як жадібно звузилися Джусові очі. Він схилився над птахом і помацав його за лапки.

— Нічогенько пазурі... А знаєш... У Лисянці... ну, знаєш, мабуть, що кібець — хижак, еге? Так от, у Лисянці приймають кібцеві лапки... по п'ятдесят копійок.

— Ти що, здурів? — вигукнув Колько, аж крук з переляку стрепецувся і заковзався на крилах.

— Чого ти? Хіба я що? Кажу як є.

— А до чого тут кібець?

— Це я так, щоб ти зінав.

— Ходімо звідси, нехай не лякається.

— Хіба він розбира людську мову?

— Він боїться голосу,— каже Колько і легенько підштовхує Джуса до дверей.

— А-а-а... Ну, ти приходь по живицю. Мені не шкода.

Джус чимчикує додому і, видно, таки повірив, що це крук. Бо за гроші — ні слова.

А Колько тим часом біжить до хати з бляшанкою, щоб батька порадувати, і на порозі стрічається з матір'ю. Вона сердита. «Щоб і духу тут твого не було!» — гукнула і ніби й не помітила Колька, пішла собі надвір, високо зачинувши голову.

Він боязко переступив поріг, дивиться — а батько скрипку ховає у продовгуватий потертій чемоданчик, пальці йому тримтять — такі жовті, а пігті немов синькою підсипнені, й очі також жовті, і від того погляд у батька якийсь гарячий, аж пече. Глянув на Колька, побачив бляшаночку з живицею у його руках і всміхнувся — та так гірко, що Колькові лице запшкарубло, і він не зміг усміхнутись до батька, лише дивився на нього незрушино, й очі Колькові важчали, важчали... Тоді батько підійшов до нього, погладив по голові — рука легенька така, немов

то вітерець скуювдив чуприну, і не сказав, а зітхнув словорами: «Хороший ти хлопчик ростеш... Хороший». А потім узяв чемоданчика з скрипкою і мовчки пішов з хати, і Колько серединкою серця відчув, що більше його не побачить. Вискочив услід за поріг:

- Тату, куди ви?
- У Мизинівку.
- Не йдіть!
- Треба, синку.
- Ви більше не прийдете. Я знаю!
- Прийду.
- Не обманюйте, тату! — раптом закричав Колько, підбіг до нього і вхопився за потертий чемоданчик.— А скрипку навіщо взяли?
- Мене довго не буде. А ти будь розумнен'ким. Та крука гляди, чуеш? Щоб коли я повернуся, то з ним усе добре було.
- Я проведу вас,— сказав Колько.

Батько пішов не до шляху, а попрошкував у Мизинівку пішки, через поле, і дорогою Колько дивувався, чого це він рушив пішака, як йому так важко: пройде трохи і пристоює, поклавши на груди руку. То було все щось розказує, а це мовчить і пече Колька очима. Або й зовсім одведе їх убік і тільки зітхас. А як показався попереду ліс, то сказав, щоб Колько вертався додому, бо мати не знатиме, де він подівся, і знову лаятиме. Колькові було все одно, нехай лає, як така злюща, що батько ось надовго іде від них, а вона здиміла з дому. Однак вернувшись, бо йому важко було від батькового мовчання... «Глядіть же, довго там не баріться», — сказав і побіг додому, та все озирався, озирався, аж поки батька не приходив ліс, такий темний oddaleki, що Колькові здалося, ніби в ньому настала вже ніч. А до ночі ж іще було далеченько, у небі висіло біле сонце, і Колько глянув на нього й заплющився — в очах стало червоно, гаряче. Так він ще трохи постояв, потім щодуху помчав на тополю, що висо-

чіла у їхньому дворі. Він би, може, й не поспішав додому, аби не крук. А так — прибіг й відразу в повітку.

Птах уже й не сидів, а лежав, припавши грудьми до дна ящика, розпростерши крила, і пшено, і вода так само зоставалися не торкнутими. Колько схилився над ним, легенько погладив пальцем сірого дзьоба, але крук навіть не відкрив очей, тільки ледъ-ледъ ворухнув зморщеними повіками.

«Дурненький мій,— заговорив Колько,— тебе що, як маленьку дитину, тре' годувати, га? Чи ти захлянути хочеш?» Він розтулив крукові дзьоба, узяв пучку колючих пшонин і вкинув їйому в рот. Але крук не ковтав пшона, і павіть коли Колько линув їйому з мисочки води, то вона не потекла в червоне птахове горло, а вихлюпнулась назад разом з дрібними зернятками. І тоді Колько зрозумів, що тут щось не те, десь тут коло крука ходить якась біда, і він почув навіть її дихання — холодне та вогке, немов із льоху війнуло. Треба у когось питати поради — і хто б це їйому підказав, як воно й що. Може, цьому птахові їсти щось інше треба давати, але ж диви — і води не п'є, а вода для всіх однакова. Ні, Колько таки піде узавтра й про все розпитає, він уже знає, до кого треба йти, авжеж, до Кіндрата Павловича, до того вчителя, що старшокласникам зоологію читас. О, той про всяких птахів і звірів що хоч скаже, ще краще за лікаря. Колько бачив у школі кімнату Кіндрата Павловича, то там яких тільки пташок немає! Синиці, дятли, ворони, і навіть орел один є, невеличкий, правда, сірий степовий орел, але ж є. Очі в нього бліскучі, немов гудзики, бо неживий той орел, як і всі пташки, що там є; Кіндрат Павлович опудала з них побробив, але такі ловкі, що куди там! — геть як живі стоять, по очах лиш і видно, що мертві. І то Кіндрат Павлович указочкою тикає на тих пташок і старшокласникам все чисто розказує про них: що яка єсть, де живе, які ясчка нес... та чого він тільки не знає, цей Кіндрат Павлович.

Він пораїть мені що й до чого, думав Колько, уже

лежачи в ліжку, і все вище натягував на себе ковдру, бо щось не міг зігрітися, так, наче ота біда, що ходила ко-ло крука, дихала холодом і на нього. І тільки-но заснув, як відразу вродилося небо над Кольком, та таке темне, захмарене, а в ньому ширяв велетенський чорний птах і все кружляв над селом та зирив скляним оком на їхню повітку. Чи не батько малого крученити шукав своє дитя, щоб забрати в далекі краї?

Прокинувся він рано-ранесенько, ще, мабуть, ніколи так рано не прокидався, й мерцій побіг у повітку. Глядь — а він, крук, лежить уже на боку, підібгавши під себе лапки, й не ворухнеться; очі склеплені живими повіками, наче хто воском їх заливив, — і збагнув тоді Колько, що вони вже ніколи не розплющаються, і кинувся до птаха, пальцями його торкнув, щоб сказати собі: «Брехня!» — але крук був холодний і закоцюблений, немов цілу ніч на морозі пролежав. Колько злякано сіпнув рукою назад, однак холод так і лишився у пучках — ворушився колючими мурахами...

Колько й не пам'ятає, що з ним далі було, не пам'ятає, як вискочив із повітки і щось закричав до неба — не кричав, а клекотав по-пташиному, а потім сто разів казав сам до себе: «Брехня, брехня...» — і сміявся, та то йому лиш здавалося, що сміється, який же то сміх, як слізози котилася з Колькових очей, і сонце кришилося в тих слізах на дрібнесенькі скалки, а він усе повторював: «Брехня, брехня», аж поки не знеміг од розплачливих зойків — і затих.

— Занеси закопай його, — сказала мати. — І не мороч пікому голову.

Колько мовчав.

— Я ще зразу побачила, що воно слабе і не житиме. Напоумив же він тебе, щоб до хати тягти всяку почистіть.

— Це ви, ви винні! — зірвався на крик Колько. — Він через вас пішов! Він би знав, що робити.

— Дурненський, — одказала мати. — Знайшов, за чим побиватися.

— Дурненський, а крука не закопаю, ясно? — сказав Колько по-дорослому, і тієї миті він справді скидався на дрібного дорослого чоловічка, наче ураз постарів. — Не закопаю, так і знайте! І не ждіть.

— Ну, то він тобі ще й засмердиться.

— Ні! — сказав Колько. — Не діждете.

І тут йому спало на думку: навіщо ж закупувати круку, якщо він, мов живий, стоятиме у кабінеті Кіндрата Павловича, сто літ стоятиме, і всі дивитимуться, дивуватимуться на нього й казатимуть: «Диви, диви, це ж крук, отої птах, що прилетів з далеких країв, а Колько знайшов його, доглядав, леліяв...»

За мить Колько йшов уже до Кіндрата Павловича. Він ніс круку, замотаного в ганчірку, щоб не так чути холоду, який, однак, проступав до Колькових рук, і його тіло бралося сиротами, а вранішнє сонце не зігрівало, так — світило собі хтозна й навіщо.

Дорогою Колькові траплялися люди, і він вітався з ними тихенько, не підводячи голови, щоб часом ніхто не почав розпитувати, що там у нього та куди оце він поспішає.

Поминув школу, а там уже й хата Кіндрата Павловича була поруч, та Колькові зробилося чомусь боязко: це ж тобі не з дідом Микитенком балакать, що ось, мовляв, так і так, діду, зробіть те і се, це ж учитель. Правда, хлопці казали, що він дуже добрий учитель, веселий і не приспіливий, та й з лиця видно, що чоловік хороший — Колько ніколи не бачив його набурмосеним. Кіндрат Павлович, мабуть, ого як зрадіє, бо де б же він ще узяв такого птаха, це ж не якась там посмітюха...

А ось і хата його, чепурнеп'яка така, як і сам Кіндрат Павлович — завжди виголений, круглецьке лице аж ли-

щить, і від того здається, наче він весь час трішки посміхається.

Колько підійшов до дверей, постояв, постояв, потім легенько постукав зігнутим пальцем. Підождав трохи, крадькома глипнув по боках і знов постукав. У хаті почулися кроки, Колько набрав повні груди повітря і тримав його, поки не відчинилися двері.

На порозі стояв учитель. Він був у синій майці, чуб скуювожений, наче зі сну, а на обличчі бігала здивована усмішка,— і це Колька підбадьорило: чоловік як чоловік.

— Добрий день,— по-шкільному привітався Колько.

— Та воно ще таке, як ранок,— Кіндрат Павлович позіхнув і прикрив долонею рота.

Колько трохи розгубився.

— Я...— він опустив очі.— Тут ось...

— Ну, що там у тебе? — лагідно спитав Кіндрат Павлович.

— Та хотів... щоб... ну... я...

— Ну-ну, показуй,— підохотов учитель.— Що там таке?

— Тільки ви не подумайте,— швидко заговорив Колько,— не подумайте, що це щось... Ну, та самі побачите, це — крук.— І розмотав ганчірку.

— Гм...— Кіндрат Павлович порився у своїй чуприні, потім легенько поворушив волосся на грудях, що кучерявилося у вирізі майки.— Гм...

— Я знайшов його в лісі, і він жив у мене, але ж це птах рідкісний, то хтозна, як його доглядати,— виправдовувався Колько.— От він і вмер.

— Ай-яй-яй.

— Якби ж я раніше був до вас прийшов, то ви б мені розказали, що йому треба, а так...

— Так, пізнеренько ти прийшов.

— Я ж думав, що він піддужа.— Колько тримав птаха на долонях і не зводив з нього очей, ніби говорив усе це крукові, а не вчителеві.— А тепер, думаю, що коли вже

умер, то хоч... ну, у вас же стоять там всякі пташки, а крука нема. Немає ж?

— Нема.— Кіндрат Павлович теж дивився на птаха і все ще усміхався, а Колько думав, що йому ж і не смішно зовсім, то в нього звичка така — ледь-ледь усміхатися, добрий він чоловік, того й лице таке добре.

— То, може, ви і його заспиртуєте?

— Ах, ти ось про що! — нарешті дібрав Кіндрат Павлович.— Ясно, ясно.— Він знову порився в чуприні й сказав: — Заспиртувати не штука, але ж у нас уже є ворона. І не одна.

— Яка ворона? — не зрозумів Колько.

— І така, як оде в тебе, є.

— Це ж крук, тіки маленький. Хіба ви не бачите?

— Ні,— Кіндрат Павлович похитав головою і знову прикрив долонею рота.— Це звичайнісінька ворона. Воро-нус вульгарус, як то кажуть.

— Та ні...

— А крук, якщо хочеш знати, теж із роду воронячих, гайворон... У нас є такий екземпляр.

— Ви...— Колькові в очах стало червоно, ніби він за-плющився і глянув на сонце.— Ви не...

— Піди закопай її. Хороший ти хлопчик,— сказав Кіндрат Павлович і зачинив двері.

«Та вони всі подуріли»,— пропепотів Колько. Він знову замотав крука в ганчірку і рушив додому, пригортаючи його до грудей, наче хотів одігріти птаха своїм тілом, вдихнути у нього живе тепло. А ще вчитель називається. Хороший ти хлопчик, каже. Колько й так знає, що він хороший, бо ніколи не закопав крука в землю. А ви який, Кіндрате Павловичу? І чому ви кажете Колькові ті слова, що тільки батько міг казати, га? Краще б мовчали уже, якщо нічого не знаєте, чули? А те, що цей птах мо-же вирости у тисячу разів більший за вашого орла,— теж не знаєте? Ні? То що ж ви тоді знаєте? А батько знає. Він усе знає. Тільки його зараз нема.

Колько зайшов на своє подвір'я і поклав крука під тополею, ще й оглянувся довкола — чи ніхто не бачить його? А таки бачить, он Джус уже де не взявся коло воріт, махає йому — йди сюди, проте Колькові не до Джуса, пришелепок він, теж тільки лапки й побачив у крука, йому лише п'ятдесят копійок у голові, то нехай іде собі геть, а Колько зараз піде у хату й напишe батькові листа. Як це він раніше не згадався, адресу ж знає — село Мизинівка, а там сідай і пиши: отаке й таке діло, приїжджайте, тату, бо з круком погано. А батько все зробить, так зробить, що Кіндратові Павловичу й не снилося.

Матері не було вдома, ніхто йому не заважав. Колько вирвав із зошита чистий аркуш паперу, вставив у ручку нове перо і заходився виводити охайненькі, як у прописі, літери:

«Добрий день, тату!

У нас получилась біда. Умер крук. А ви казали, щоб я глядів його. А він умер. Тату, приїжджайте скоріше до мене. Ви ж усе знасте, як далі бути. Ми його заспиртуємо. Чуєте, тату? Тіки не йдіть пішки через ліс. Бо так довго буде. А їдьте на машині, о. Дуже вас жду».

Колько покусав кінчик ручки, мізкуючи, що б його ще таке написати, аби тато послухався і негайно приїхав. Усі слова йому здавалися якимись біdnенькими, і тоді Колько набрався духу і внизу дописав швидкими незграбними каракулями:

«Якщо ви, тату, не приїдете, то я візьму і заріжуся».

Звісно, Колько такого не зробив би ніколи, але ці слова неодмінно покличутъ батька додому. Так що зостається лише вкинути листа коло пошти у скриньку і бігати до шляху виглядати... А крук тим часом... І тут Колько згадав, що птах лишився під тополею. Він притьмом вискочив з хати — й обіmlів.

Крука не було.

Колько кинув очима туди, сюди — нема.

Гапчірка лежала під тополею, нею ворушив вітер, а птаха не було й близько, і ні в дворі, ні на вулиці, ніде — ні лялечки. Темно-гаряча пелена впала Колькові на очі, і спершу його пронизав крижаний страх, а потім огорнула нестерпна радість: бо спершу здалося Колькові, немов тополя запелестіла дрібненьким листям і хмара на сонце набігла, а потім він здогадався, що то ж птах велетенський здійнявся у небо і сонце заступив широчезними крилами, ще й зашумів ними, мовби тополя шелеснула під дужим повітом вітру...

Моя Ганя не така

Це вперше, відколи одружився, Іван Сухоручко вибрався з вудками до води, та й то воно вийшло якось не полюдськи: надулася дружина Ганя, хоча й не здогадувалася, що його тягне до річки; казала, що рибалка з Івана нікудишній і взагалі — він живе чужим розумом.

Раніше Ганя так не думала, все почалося після того, як Іван поміняв роботу зубного техніка на директора красавчого музею (заочко закінчив історичний), і хоч тепер мав посаду, можна сказати, інтелігентнішу, однак у заробітку втратив.

А як навчався Іван в університеті, то Гані це так подобалося! Навіть пишалася чоловіком, коли він десь на людях розповідав про Олександра Македонського чи про династію Романовичів. Од Гані часто можна було почути: «Це треба спитати у Вані» або «Це Ваня знає». Тепер же чоловікові оповіді якось ураз нагнали Гані оскуму, могла перебити його отак на півслові, ні з того ні з сього: «Ну ти, Македонський! Лучче б цвяха забив у стіну, як маєш ото розбалакуватъ». При цьому в Ганиному роті погрозливо зблискувала золота коронка, яку Сухоручко склепав ще як працював у протезній майстерні, а скельця Іванович

окулярів туманіли, і він брався до якоїсь жіночої роботи, бо й справді був уdatніший помити посуд, аніж забити цяха так, щоб той не зігнувся. На Ганю не ображався, хіба що брало за живе оте її «Македонський», яке аж ніяк не приставало до Івана, чоловіка тихого й сумирного, як мураха.

Але то — дрібниці. Якщо десь у гурті чоловіки скаржилися на своїх жілок — так, задля годиться, Іван здивовано зводив угору тоненькі дівчачі брови й казав: «А можні, моja Ганя не така». І то широ казав, так він і думав.

От і зараз, ідучи лісом до річки, усміхався сам до себе, що яка ж вона чудна все-таки, його Ганя. То спершу розприндилася, а потім наче й зраділа, що він іде на риболовлю, бо свіженка юшечка таки не завадить у хаті.

А без риби Іван не повернеться. Знав одне місце, де линок аж кишів,— це коло дядька Комара, чия хата відірвалася од хутора, що тулився понад річкою, і дядько поживав у ній паном діло. Сам так любив казати про себе (Іван, як був нежонатим, частенько до нього навідувався): «Живу як пан. Той має машину, той купу грошей, а я, Ванюшко, найбагатший. Річку маю!»

Он його хата, на горбку,— хоч і вітри продувають, зате весняна повінь не підточус. Комаревої баби, видно, не має вдома, бо стриміла б на городі, а дядько мусить бути: то взимку він кочегаром працює в райцентрі, а влітку — ні, влітку він річку глядить.

Тільки-но загарчав собака в дворі, як і сам господар став на порозі. Вийшов назустріч Іванові — сухорлявий та чорний з лиця, мов косар у жнива,— сміється і спокійно так, наче бачив Івана ще вчора, зняв маленького картузика-оладка, виказуючи своє шапуваннячко:

— То це ти, Ванюшко, рибалить зібрався?

— А клює?

— Ого! Ще й як. Вчора тут хлопці ваші, з містечка, стільки взяли...

Ну от, знову дядько за свое «вчора». Це завжди як тільки Іванові не везе, то він: «Ех, і чого ти вчора не прийшов? От де вже ловилася, так ловилася. Даю гарантію. А сьогодні, бач, вітер северний, то вона й той... не дуже». Якщо ж вітер південний, Комар бідкається, що повіває з юга, через те ѿї не клює. Або: «Це сьогодні хвиля, то вона не бере, а якби ти, Ванюшко, вчора прийшов — тихо ж було! — так насмикав би. А коли не клює за тихої погоди, Комар неодмінно зронить: «Залягла на дно халера. От аби хвилька хоч невірненська, то вона б під'юджувала. Вчора хвиля була веселенька — і чого ти не прийшов?»

А то парешті Іванові пощастиТЬ, він наловить повені целофановий мішечок риби, і сідають з дядьком на бережку полуничувати. Комар і тут не змовить: «Це якби ти, Ванюшко, вчора прийшов, о да! Вчора у мене такий обід був, у-у-у! Даю гарантію. Дістав із льоху капустки квашеної, то вона ж, знаєш, і так у нас жирна, а баба ще цілу ложку олії туди втеплюшила. Ото да, куди цій рибі!»

Сам дядько Комар ніколи не ловив риби, але завжди крутився коло рибалок, прив'язував їм гачки такими вузликами, що тільки він умів, позичав човна, показував, де рити черв'ячки та де найвезучіше місце. Одну мав слабкість: вважав цю річку за свою власну, бо корму рибі викидав стільки, що можна було б вигодувати доброго кабана. Отож, якщо хтось йому не сподобається, то гляди, щоб і з річки не спровадив. Але Іван був у Комара людиною привілейованою, дядько до нестями любив оті його розповіді про Македонського та про всяких царів, що колись володарювали світом, як оце він, Комар, річкою.

Іван прилаштовується з будками на своєму старому місці, коло осоки, дядько приносить йому консервну бляшанку з черв'яками, які лишили вчорашні рибалки, і теж всідається поруч. Довго мовчить. Та мовчанка означає, що Комар обмізковує якесь вельми серйозне питання «про політику».

А сонце, дарма що година ще рання, припікає все дуж-

че і дужче, вже й сосну трохи підпарило в лісі, і звідти лéгенький вітрець доносить запах живиці. Гíркувато-солodкий дух ще більше роз'ягрює щем, який знову озвався в Іванових грудях сьогодні вранці. Озвався — й повів до рíчки.

— Ти мені, Ванюшко, краще от що скажи,— нарешті починає Комар тихим, майже таємничим голосом.— Чого той шах іранський казяться?

— З жиру,— скupo відказує Іван, але дядька ця відповідь зовсім не влаштовує. Те, що всілякі царі казяться з жиру, він і сам знає. Тут хотілося б грамотнішого пояснення, однак у Івана сьогодні, видно, не лежить душа до розмов. З ним щось не те. Скельця окулярів ніби й на поплавці дивляться, а очі хтозна й де. Сивим туманцем взялися.

— Не клює,— зітхає Іван. І більш нічого. Бо те, що в нього на думці, не треба знати Комареві. Нікому не треба. Те — його.

Тоді теж пряжило сонце, розімліла сосна стікала потом-живицею, і вітер доносив на берег її гíркувато-солodкий дух. На грозу йшлося.

Злива застала його зненацька (до останньої миті ждав переддощового кльову), і поки зібрався шукати якогось прихистку, промок до нитки. Де вже там ховатися! Так і пересидів грозу під дощем. Діждався сонця, стягнув із себе прилиплу до тіла одіж, викрутів її і повісив сушистися на кущі шипшини, а сам — знову до вудок. Та так засидівся (риба після грози гуляти почала), що коли озирнувся на кущ, одежі не було й близько. Він туди, він сюди — нема! Наче ж і вітру не було, щоб її підхопив, і дітвори ніякої. Чудасія...

Коли це чус за кущем: «Xi-xi-xi». Тоненько так, наче миша писнула. Іван туди, а там причалося Комареве дівча, Тетянка, худе таке, тонконоге, а личко забризкане ластовинням. Світить на нього тернинами очей.

- То це ти?..
- Ні, не я.
- А хто ж?
- Хтокало.— І знов: — Xi-xi-xi.
- Оддай штани,— сказав Іван і якось присоромлено глянув на свої голі ноги. Нижче широких чорних трусів вони були білими, як молоко.
- Сорока викрала твої штани,— сказала Тетянка і глянула на вершечок дикої груші.

Іван і собі позирнув угору: там, на найвищій гілці, і справді чорніла, піби сорочине гніздо, його одежа. Ти бач, аж куди воно видряпалося, це сороченя!

Іван роздивився довкола, але на піскуватому березі не було й грудочки, щоб збити нею «гніздо».

— Ну підожди ж, капосне.— Він позав'язував з боків широкі колоші трусів і подерся на дичку. Підтягнувся па сучку спритненько, аж сам собі здивувався (Іван же й на турніку якщо раз підтягнеться, то й добре), а тоді стрибстриб — і вже па землі, штани зодягає.

— Усе на місці? Нічого не загубив? — сміється Тетянка.

Ти бач, дівчишко дівчишком, а й собі туди ж.

— Ти в який клас ходиш? — спитав грізно.

— Отакої. Я вже школу закінчилा.— Її щоки враз налисилися такими рум'янцями, що де й ділися ті веснянки.

— А показуеш на семикласницю.

— Старий знайшовся.

— Та для тебе в діди годжуся. Жмурки в голові...

Тетянка опустила очі, а потім різко підвела їх і скропила Івана таким синім поглядом, що він аж зіняковів.

Пізніше не раз бачив її коло річки. Як тільки всідався на своєму місці, Тетянка неодмінно виходила з відром до води або ставала на березі й голосно кликала каченят: «Пуль-пуль-пуль-пуль». Іван помітив, що вона почала зачісуватись по-жіночому, збирала коси у вузлик, і здавалося, навіть хода її змінилася — стала пружішою і якоюсь

виклично незалежною. До нього майже не підходила, та й Іван був мамулуватий на слово, ото тільки ѿ розбалакувався з дядьком Комарем.

А одного разу почув на собі чиєсь очі, озирнувся — Тетянка. Стояла з кошичком на руці, у новенькому ситцевому платтячку, яке сумно цвіло дрібненькими жовтими братиками.

— А я по маслюки йду.

— То, може, ѿ мене візьмеш?

— Ходімо, хіба мені жалко...

Ішли лісом, ніякі маслюки їм не траплялися, лише руда торішня глища шурхотіла під ногами.

— Xi-xi-xi,— раптом тоненько пирснула Тетянка, ѿ Іван зрозумів, що це вона підсміється над ним.

— Чого ти?

— Ех ти, старий, а не знаєш, що маслюкам ще не пора.

— То ти знов за своє?

— Щоб знат... Ото щоб знат,— застрибала Тетянка па одній нозі ѿ заллялася дрібним сміхом.

Він розгублено дивився на неї і раптом вигукнув:

— От візьму зараз і... і поділую!

— Попілуй...

Нараз Іван зрозумів, що це новеньке платтячко — для нього, і ці коси, гладенько причесані назад, з рівненським проділом — для нього, і він помітив, як під жовтими братиками тремко дихають гостренікі, мов опенькові шапочки, груди. Іван занишк, од несподіванки йому пересохло в горлі.

— Злякався? — спитала Тетянка, і йому здалося, що очі її вже не сміються, а синіють якоюсь дорослою, жіночою тugoю.

— І що ж ти надумала робити далі?

— Як що?

— Після школи — куди? — повагом, по-батьківськи перепитував Іван: мовляв, пожартували — і досить.

— А-а-а... Не знаю ще.

— А пора знати,— знову сказав по-батьківськи, по-вчально так, аж самому стало недобре.

— Мабуть, поїду до дядька у Кривий Ріг. Там роботи хватас.

— Он як.

— А може, й не поїду,— задумливо проказала Тетянка і крадькома глянула на Івана.— Там ще видно буде.

— Я був у Кривому Розі. Веселе місто.

— То ти радиш їхати?

— А чого ж... Втім, думай сама.

А коли повернулись до річки й Іван зібрав своє причандалля, щоб рушати додому, Тетянка враз підійшла до нього так близько, що мало не торкалася Івана гостреневими грудьми, і зашепотіла йому в лиці:

— Нікуди я не поїду, чуеш? Не поїду! — Повернулася й побігла до свого двору.

Потім зупинилася коло воріт і гукнула звідти вже веселенько, мовби то й не вона заглядала Івану в лиці:

— Я тебе підманула, чуеш?!

Як же це воно сталося, що потому Іван так довго не ходив на риболовлю? Боявся? Тепер він не міг собі пояснити. Літо збігало, а він ждав чогось, виглядав, та от дивина: чимдалі — усе частіше згадував дивакувате дівча і його гарячий шепт: «Нікуди я не поїду, чуєш?»

А однієї ночі йому наснився ліс із величезними, як у казці, деревами і якась невідома дівчина, і вранці Іван не витримав, ухопив вудки й подався до річки. Рантом захотілося її побачити, якось так болісно захотілося, як, буває, завербованому в далекі краї чоловікові запрагнетися бодай одним оком глянути на кущик безу, що росте під рідними вікнами.

Тільки глянути — і все.

— О, Ванюшко,— зустрів його дядько Комар.— Добре, що ти навідався, бо мені оде ні з ким і словом перекинутись.

— А Тетянка? — зопалу сказав Іван перше, що мав на думці.

— Тетянка? Поїхала. Вчора.

— Куди?

— У Кривий Ріг.

Вчора...

І так порожнью стало тоді на душі, аж страшно — ні жалю, ні болю, сама порожнеча у грудях, дихнути нічим. Лиш подумав, що коли сняться величезні дерева, то це погане...

Тепер поплавці стриміли непорушно, наче очертяні дудочки, виглядали з води, і дядько Комар почувався незатишно: не вгодив він сьогодні Іванові свою річкою, тому й сидить хлопець такий намурмосений, не розповідає отих королівських придбенцій, од яких у дядька свербіло під ложечкою.

— Зараз, Ванюшко, я тебе розвеселю трохи.

Комар підвівся, пішов до хати і згодом повернувся з музикою — Іван ще здалеку почув, що в його руках шкабарчить транзисторний приймачик.

— Оце таке маленьке радівце, а й Америку ловить, — тішиться дядько і знову сідає коло Івана. — От уже повидумували. Це ж, Ванюшко, чиясь голова допетрала, даю гарантію.

Але «радівце» Івана не розвеселило, скоріше навпаки: тут і так кльову немає, а дядько ще й шкабарчалку прініс, щоб рибу розлякувати. Видно, доведеться вертати додому з порожніми руками, то це Ганя знову почне... Ну та нехай. Так мені й треба, — із солодкою зловітіхою подумав Іван. А то наобіцяв дурниць усяких... рибка, юшечка свіженъка... Тъху! Ніби він і справді йшов сюди заради риби.

— Оце ж недавнечко приїжджали до мене гості, — вів своєї Комар, — з Кривого Рога, то зять Санюшка подару-

вав мспі це радівце та каже: «Нате вам, тату, щоб не скучали за нами. Крутнули — співає, ще раз крутнули — про політику розказує». А як же ти, бідна голівонько, не будеш скучати, як воно, той Кривий Ріг, аж де.

Дядько ще говорив, говорив, а Іван і не чув його зовсім, лише чув, як болять йому очі від сонячних зайчиків, що стрибали в лицез води золотої, та чув ще гіркий лоскіт у горлі од крутого соснового духу.

— Залягла на дно халера,— знов завів Комар мову за рибу.— Може б, рака впіймати, та на шийку ракову клоне?

- Вона як бере, то бере.
- Або мотиля вирити.
- Ато ж... мотиля.
- Слухай, Ванюшко, а ти макуху сьогодні кидав?
- Ви б, дя, краще радіо вимкнули. Нехай не шкабарчить,— не витримав Іван.

— Та що радіво? Вимкнути — не штука, якби ж гарантія, що воно поможе. І чого ти, Ванюшко, вчора не прийшов? От де ловилася. Хлопці ваші ж, з містечка, по відру...

Івана вже починали дратувати ці балачки, бо знов, що якби він і вчора сюди прийшов, однак запізнився б. Таки його Ганя і тут правду казала: рибалка з нього нікудишиний, то й немає чого ходити до річки.

Краще б цвяха забив у стіну!

Пізній цвіт

Як на парубка, Мишко Чмир був не те щоб підстарватим, але й не молодим — добиралося до тридцяти. Видно, минув для нього той вік, коли бере нетерплячка женитися, хоча ще й тепер не одну дівчину пропікав чортячими смоляними очима до серця. Однак до клубу Миш-

ко заглядав не так заради дівчат, як забити козла, послухати веселої балачки, а то й самому викинути якогось коника — не без того.

Це ж і ділти Бухареву кобилу — він придумав. Прийшов одного вечора до клубу веселенький (саме гуляли день молоді) і не завернув у каптюрку на доміно, а грудьми прочинив двері до зали, де під завивання охриплої радіоли хлопці з дівчата витинали городських танців.

— Стоп! — голосно сказав Мишко і підняв угору вказівний палець. — Це все харки-макогоники.

Ті, хто знов його близче, припинили вихиляси, а горностіші хлопці, з дальних кутків, продовжували ліниво човгати ногами, аби не подумали, що вони злякалися.

Тоді Мишко підійшов до радіоли і клацнув вимикачем. Жалібно скавульнула платівка, всі притихли. Правда, один приїжджий студентик (прикотив на літні канікули до баби на молоко) наїжачився, глянув на Мишку по-північному лівим оком і обережно-погрозливо спітив:

— Шо такоє? — За руку він тримав тутешню десяти-класницю, і та й собі витрішкувато дивилася на Мишку: напевно, ій було соромно перед студентом, що в селі ще водиться отака темнота, але сказати про це не наважувалась.

— А такос, — випнув груди Мишко, — що я вам показую, як треба танцювати. Миколо! — гукнув до завклубом.

— Я! — обізвався на сцені низенький сухий чоловічок, зігнутий над газетою (поза очі його звали Шпонькою).

— Ану, згадаймо молодість!

— Це ти про що? — спітив Шпонька, хоча вже здогадувався, що тут без його гармошки не обйтись. Це його дуже тішило, бо відколи у клубі з'явилася радіола, Шпоньку рідко просили заграти. А він любив, щоб не просто казали, а таки просили.

— Про твою музику! — Мишкові не терпілося, він переступав з ноги на ногу, як норовистий кінь.

Шпонька, усміхаючись па все лице, дістав із припорошеного чохла гармошку, кинув на плече ремінь і вийшов на середину залі. Довго пробував голосники, виказуючи всім виглядом, що він не машина і почне тоді, коли сам того схоче. Та врешті-решт розтягнув гармошку на всю — вона аж засміялася своїми глибокими зморшками — і, стріпнувшись сутулими плечима, вшкварив гопака.

Мишко пlesнув у долоні, молодь розступилася, і він одразу пішов навприсядки. Так хвацько викидав поперед себе ноги, що Шпонька справді згадав молодість і, солодко примруживши очі, завів:

Ох ти мода, мода, мода,
До чого ж ти довела!
Наша бабушка Матрона
Манік'юри завела.
Ех, ех, ех!

Лискучі пасма чуприни, як воронячі крила, падали Мишкові на очі, і він відкидав їх назад то рукою, то гордим помахом голови. Потім, пританцювуючи і простягнувши вперед руки, став наблизятися до дівчат, жестами припрошувати їх до танцю. Ті сором'язливо стенали пле-чима і відступали далі попід стіни. Мишко обійшов усе коло, однак ніхто не приставав на його запросини, і, мабуть, не через те, що не вміли танцювати гопака, а боялися, що не встигнуть за отаким-от вихором. І тільки тоді, коли його лискуче від смаги чоло взялося мачинами поту, раптом із гурту, мов пташка з куща, вилетіла дівчина і легко, ледь торкаючись підлоги, закружляла довкола.

Не відразу віzpали у ній Наталку — дівчину, в якої з лиця воду не пiti, дебелу, з великими по-чоловічому руками. Її обличчя ураз спалахнуло, зайпялося півоніями, а тіло затремтіло пружно і легко.

Гармошка теж танцювала у Шпоньчиних руках, а той приспівував своєї:

Ой у млині на камені
Кукіль не вродився.

Старий козак, як собака,
Й досі не женився!
Ех, ех, ех!

Сміялася молодь, і Мишко теж осміхався на ті одверті натяки, тільки Наталка з виду була сумна, ніби нічого не чула й не бачила довкола, ніби й не з Мишком танцювала, а сама з собою...

Першим стомився Шпоњка — те, що грав рідко, далося взнаки, стали німіти пальці, він ще тричі ехнув і різко стулив гармошку.

Мишко зупинився, та підлога ще й досі хиталася під ним, і голова йшла обертом. Він провів рукою по вологому чолі, прикрив долонею очі. Так ще трохи постояв, потім опустив руку і поглядом обвів залу: Наталки не було. Як крізь землю провалилася.

Хлопці й дівчата дивились на нього насмішкувато: а що, ухоркався? І тоді Мишко весело підморгнув їм, мовляв, усе ще тільки починається; скидаючи з себе втому, трішнувся, як горобець у поросі, і тут відчув, що йому й справді кортить ще веселитися, та оскільки для танців компанія зібралася негодяща, сказав:

— Заводь радіолу!

Проте грati в доміно не лежала душа. Хотілося щось утнути, таке, щоб запам'яталося, щоб усі сказали: «Ого! От тобі й Мишко, от тобі й Чмир!» Тоді йому й прийшла на думку ота затія з Бухаревою кобилою.

Бухар, дрібненький дідок з довжелезними вусами — здавалося, то вони повсякчас хилять йому голову на груди,— часто заїздив у село вимінювати ганчір'я на глиняні свистки-півники, рибальські гачки, жилку і всяку всячину. Іздив він возиком на старій худюцій кобилі, через те й вирішив Мишко поділити саме цю конячину як таку, що ось-ось мала віддати богові душу.

Довго бубонів із Шпоњкою,— той задоволено потирав долонями і кректав,— потім вони підклікали ще кількох хлопців, із тих, що, як казав Мишко, не були запудами,

а коли люди розійшлися з клубу, гуртом взялися до діла. Шпонька відшукав шмат ватману, плакатне перо й чорнило, хлощі тісненсько всілися за столом, закурили.

До глибокої ночі реготалися, пирхали, пlesкали один одного по плечі, вигукували: «Оце воно! Оце те!» і побожно дивилися на Мишка, як дивляться молоденькі солдати на свого бувалого в бувальцях старшину.

А рано-вранці на клубі, там, де вивішували оголошення про нові кінофільми, з'явився отой шмат ватману, густо списаний плакатним пером:

Ой дівчатка наші молоденькі,
Всі біжіть до Бухара раненько.
Здохла бідна дідова кобила —
Тре', щоб ви її та й поділили.
Кожна хай собі те вибирає,
Чого їй самій не вистачає.

Далі хлощі радили, що саме треба вибрати тій чи тій дівчині, натякали на який-небудь її гандж, щоб не гнула кирпу.

Галя Попик візьме губи —
Цілуватись дуже любить.
Олі Стусь хай будуть вуха —
Вона любить все підслухать.
Валі Кулішисі — очі,
Бо моргати всім охоча.

Отак у сердешної дідової кобили відбиралося все і щедро дарувалося дівчатам — від гриви аж до хвоста. Рясніло там чимало порад незлих, так, заради сміху, траплялися й кусючі. А останні два рядки були про дівчину незугарну, її ім'я ні в кого не крутилося на язиці, і лише Шпонька, мабуть, згадавши танець, вигукнув:

— А Наташка? Наташку ж забули! Загірну.

І тут хлощі побачили, що вся кобила вже поділена, не зсталося навіть копит, щоб нараяти їх бідній дівчині. Довго думали-гадали, та осяяло знову Шпоньку:

— А Наташці здір з нутром,
Щоб не всохла за Чмиром!

Він аж підскочив од такого дотепу, і хлопці теж вдоволено загелгекали, лише Мишко хотів було щось сказати, та його вже не слухали — Шпонька заходився писати. Так народилися останніх два рядки на ватмані, котрий уранці з'явився на клубі й провисів там цілісінський день, ваблячи до себе людей, аж поки хтось його не зірвав.

Після того Мишко Чмир ще частенько вечорами навідувався до клубу, однак заходив тільки в каптюрку, грав на висадку в доміно, а на танці й не заглядав. Приходив одразу після роботи — у стареньких припорошеніх штанях і сорочині (цілий день возив своїм газоном зерно від комбайна на елеватор), — жартував з дядьками, заливався від сміху після кожної виграної партії, і тільки коли у залі вмикали радіолу і в каптюрку долинали дівочі голосочки, одразу якось притихав, нашорошував вуха і туллив кісточку доміно не з того боку. В пам'яті озивалась гармошка, і він бачив Наталку, бачив, як зацвітають півонії на її щоках, як сумно примуржуються очі, ховаючи сиву бездонну глибочінь... Вона привиджувалася якось тепло, аж гаряче, до млюсного лоскоту в грудях — так бував лише у сні.

— Вилаз! — штурхнули його у бік. — Козел.

Мовби зрадівши, що програв, Мишко похапцем підвівся з-за столу, вийшов у коридор. Викурив сигарету, відчуваючи, як усім єством прислухається до звуків у залі. Але того, що так хотілося, не почув. Він нищечком прочинив двері — ті, що колись одчиняв грудьми, — і зазирнув усередину. В залі її не було. Кілька пар тупцювало в повільному танці, ніхто на Мишка й не глянув, тільки Шпонька, що сидів на сцені, втупившись у газету, на мить підвів голову. Мишко поманив його пальцем. Шпонька неохоче підвівся і вийшов у коридор.

— Наталки не було? — спитав Мишко. Незалежно спістав, вимогливо.

— Якої?

- Загірної,— притишив голос.
- А-а-а? Ні, не приходить вона після того. Образилася дурепа.
- Сам ти дурень! — гrimнув Мишко і вискочив на двір.

Біля клубу стояв його газон (в гарячу пору Мишко не загонив його на ніч у гараж, а ставив у себе в дворі), він сів за кермо і рушив було на Тимківський куток, але передумав, розвернувся й поїхав додому.

Надивував матір тим, що перевдягнувся в нове, поголовився і, не сказавши ні слова, вийшов із хати.

На землю опустилася густа ніч — видно, небо облягли хмари. У темряві на кущі білої ружі світилася одна-єдина квітка, її сестри вже одцвіли. Мишко підійшов до куща, взявся за пупкій колючий пагін, але тієї ж миті білі пелюстки полетіли йому до ніг, востаннє дихнувши солодко-гіркуватими пахощами. Може, це й на краще. Він ніколи нікому не дарував квітів і не знав, як воно робиться. А тут роздумувати ніколи. Мишко швидко пішов до машини.

Уже на Тимківському кутку вимкнув дальнє світло і став пригальмовувати. До двору Загірних підкотив тишенко, на нейтральній. Закурив і довго дивився на освітлені вікна будинку, де за білими занавісками вряди-годи ворушилися чиєсь тіні.

Мишко чув, як лунко б'ється його серце, і думав, що він несповна розуму, бо сотні разів проїздив і проходив повз ці ворота, навіть не глянувши в їхній бік, а тут щось огорнуло його гарячою поволокою, затуманило голову. Він повагався, потім поспіхом, наче боявся, що наступної миті буде пізно, натиснув на сигнал.

У дворі загарчав собака, а за хвилю рипнули двері — і на порозі з'явився Загірний, похмурий, неговіркий чоловік. Мишко бачив лише його сиву голову, що біліла в темені, як місяць за ріденькою хмарою.

— Що там таке? — прогув Загірний.

Мишко відкрив було рота, проте зам'явся, потім теж прогув невдоволено, сердячись на самого себе:

— Та з акумулятором... щось не те.

Загірний, грюкнувши дверима, пішов у хату.

Мишко мимоволі вийшов з кабіни, відчинив капот і став мацати акумулятор, наче боявся, що чоловік стежить за ним у вікно.

— Треба було сказати напрямки, щоб покликав Наталку,— дорікав сам собі за те, що сміливий лиш там, де не слід. О, там, де не треба, Мишко герой! Але ж Загірний і так скаже, що отої зірвиголова обламався коло їхнього двору, і Наталка вийде хоча б спитати...

Мишко ще довго гнув спину над мотором, косував на двері, та звідти ніхто не виходив. «Харки-макогоники!» — сердито сказав уголос, плюнув і з грюкотом закрив капот. Чорті-що!

Мишко заліз у кабіну і ще й дверцята причинив так, щоб у хаті почули, що він і досі тут. Але там ніби оглушили, навіть собака не загавкав.

— Так тобі й треба,— сказав сам собі.— На біса ти кому здався! — пробував розпалитися, розлютитися, та в душу знову закрадався теплий лоскіт, проганяв звідти злість, манив Мишка у якийсь лагідний, ласкавий сон, і він бачив, як дві щоки розквітають півоніями, як сумно примружаються очі, ховаючи сиву бездонну глибочину...

Мишко й сам заплющився, аби нішо не відволікало його від того сну, аби він довго-довго лоскотав його до млосної змори. Нехай ніхто не виходить із хати, хай ніхто не чіпає його і словом, тільки б він бачив це рожево-гаряче видиво, що так болісно й солодко пече йому груди...

Вдосвіта, ідучи на ферму, Наталка Загірна вгледіла біля своїх воріт машину, і щось колънуло її у серце. Вона

і прітьмом кинулася до кабіни, скочила на приступку і зазирнула всередину. Холод одліг від грудей.

...Мишко, скріюбившись на сидіннях, солодко спав, і з лиця було видно, що він бачить гарний-прегарний сон.

Мати звала Семеном

Цілий тиждень Сеню не видно й не чути вечорами на коридорі, сидить він у своїй кімнатині тихенько, мов птаха на гнізді, а в неділю чи в свято яке там, десь так під вечір, випливає Сеня на люди. Коридор у його новенькому «готельному» будинку довгий-предовгий, і ото Сеня проходить по ньому, як по купейному вагону: розкине руки — дістане обидві стінки. Воно трохи й схожий оцей будинок на поїзд, бо всяк, хто в ньому живе, почувавтесь тут тимчасовим гостем: рано чи пізно доведеться розпрощатися з маленькою і затишною, мов купе, оселею і перебратись у більші хороми.

Мріє про це, звісно, кожен. Тільки не Сеня. Він і в оцю квартирку, щоб сказати, що дуже поривався, то ні. Майже до п'ятдесяти літ прожив по гуртожитках (якось так сталося, що замолоду Сеня не одружився, а там, після сорока, як відомо, уже й сам чорт не оженить) і ще б нікуди не рипався, так сам начальник річкового порту Славов — «мужик — сто процентів!» — наполіг, щоб Сеня перебирається у новий будинок річковиків: «А там, дивись, — підморгнув по-приятельськи, — і молодичка якась до тебе пристане».

«Так то й так, нехай буде гречка», — вирішив Сеня й оселився у крайній кімнаті аж у кінці коридора. «Тут воно ще нічого, — подумав. — Сусідів багато, наче маленьке село притулилося на поверхі. А жити у великоналіберному будинку — хай йому трясця: два сусіди — і тих ніколи не побачиш. Немає до кого й заговорити».

А поговорити Сеня страх як любив. Не часто, правда, але вже як розійдеться — не зупиниш. Вирине на коридор і чимчикує з кінця в кінець. Здоровенний, півсажня у плачах, а ступні — куди тим ведмежим, ще й розвернуті в боки ледь не на сто вісімдесят градусів, наче підпори: як би не хитало Сеню на палубі — не впаде.

І ступає він важко, буцім семипудовий лантух вива-
жив на плечі (Сеня ж працює вантажником у річковому
порту), видно, звик чоловік ходити отак під ношею, то
вже ти йому хоч що хоч, а ходитиме так довіку — важко
і трохи похитуючись.

Отож Сеня бере курс у кінець коридора, до вікна, де
збирається чоловітво покурити — в тісній кімнатці, а ще
як жінка та діти, з куривом не дуже розженевшися, — за-
одно погомоніти, а то й зрізатись у дурня, як трапиться
вільна часина.

Якщо по правді, то сусідам Сеня уже й набрид трохи.
Бо ото як почне, як заведеться, то наче й розумне щось
каже, а дурне. Ну, приміром, таке:

— Уви! Надежди громкой слави не довго тішив нас
обман, — прорече таким басом, що аж у вухах позакладає,
далі напустить довгі колючі брови на очі, ніби він тими
бровами обмащує всіх, і запитає: — Хто сказав?

— Та хто ж, — перекинуться усмішечками чоловіки. —
Пушкін.

— Ну да, Пушкін... Сказали, теж мені... — Сеня якийсь
час дивується людській необізнаності, а потім як стрель-
не: — Наполіон сказав!

— Ти диви!... — дивуються вдавано сусіди і змовницькі
кліпають одне до одного.

А Сеня екзаменує далі:

— А чого він — Наполіон? Теж не знаєте? Так знай-
те! Він того Наполіон, що завжди на полі он. Да! На по-
лі, а не десь там чортзна-де, ясно?

— Ясно, Сеню, ясно, — сміються, хоч, може, котрийсь
і подума про себе: «Але ж бач, схоже на правду».

Якщо ж чоловіцтво саме різалося в карти і, заклопотане по вуха грою, не звертало на Сеню уваги, він ставав остеронь і говорив сам до себе, але так, щоб чули всі:

— Карти — дурне! Ні, не воєнні карти, а російські ігровальні — дурне. Да! Короля Франції Людовіка не знаємо, а бубновий король нам за батька рідного. А до чого все це доводить? До того, що всі ви зостанетесь при бубнових інтересах. Завтра ж піду до Славова і розкажу, чим ви тут займаєтесь. Туніядці!

Згодом оці Сенині екзаменування так усім в'їлися в печінки, що, забачивши його ще здалеку, сусіди похапцем гасили цигарки і розбігалися по домівках. Думали, втечуть. Е ні, братці, не на такого напали, од Сені ви нікуди не втечете. Краще слухайте і ворушіть мізками. Не лінуйтесь. Бо серед людей живемо, а не в лісі.

Сеня ставав посеред коридора і так вигукував нову загадку, що чути було й на сусідніх поверхах:

— Ружі!!! Немає кращих квіток за них! Та якби не було кропиви, а самі тіки ружі, то як би ви допетрали, що вони гарні, га? Куди не глянь — самі ружі, вся земля ними всіяна! Як ти тут розбереш, що вони красиві, коли немає нічого поганого, га?

На хвилю Сеня притихав, лиш чутно було, як сірник сердито креснув (видно, поки говорив, цигарка погасла), тоді набирав разом з димом повні легені повітря — ма-буль, там замість легенів ковальські міхи — і завершував схвильований виступ:

— Ну, добре! Ви — ружі, а я — кропива. Але ж скажіть мені, чого варта ружа без кропиви?

Ніхто йому, певна річ, нічого не казав, хіба що визирне хтось із дверей та попросить сумирно: «Сеню, тишише. Дітей полякаєш».

І Сеня затихав і, зморений, мовби щойно розвантажив баржу, йшов у свою кімнату. Кого-кого, а дітей він любив.

У кімнаті сідав на вузеньке солдатське ліжко — звик до такого в гуртожитку, то тепер ні на яких диванах не

засне,— знову кресав сірником і, припаливши, довго дивився в куток, де розкошував у своїх сітях павук.

«Ач, квартирант об'явився,— незлостиво бурмотів Сеня.— Ну, та живи. Місця хватас, ще й лишнє. Ти, я бачу, паринь хороший. В роботі моторний, а це головне. Так що тебе ніхто не зайде. Проживем».

Сеня вкладався спати, і його важкого глибокого сну не могло перебити ні бубоніння телевізора за стіною, ні скрещіт трамвая, а тим більше — тихесеньке шарудіння павучка у кутку.

Завтра — на роботу!

Якщо хто скаже, що Сеня лютий, то це брехня. Як ви з ним, так і він з вами. Буває, говорить таким лагідним голосочком, аж не віриться, що це Сеня. І найласкавіший він тоді, коли згадує матір свою і себе ще маленьким. Того, мабуть, і голос його стає таким дитячим, що бачить себе дитиною. Але про ті далекі літа Сеня ніколи не заводить розмову першим. Лиш тоді, як спитають. Приміром, там же, біля вікна, чи й на роботі хтось із молодих та поштивіших поцікавиться:

— А як вас по батькові?

Сеня надовго примовкає, зосереджено ворушить колючими бровами, мовби не може згадати, а тоді тихо-тихенько каже:

— Мати звала Семеном.

І знову довго мовчить, губи йому легенько здригаються, а лице світліє, світліє. І тут щось дивне діється з Сенею. Починає таке розказувати, аж мороз по тілі, а сам веселішає і схлипує тоненьким смішком:

— Сидимо ми з мамою в хаті, і сестра тут же старшенька... Коли це німець як ударить, як ударить з літаків! Бомбами. Задвигтіла наша хата, і ми третмісто всі... А я найдужче. Тоді мама вхопила з мисника пляшку, налила в кухоль горілки: «Випий, синку, не бійся. Усе випий!»

Випив я — і не скривився. А мама нас за руки та з хати: «У яму,— каже,— ховаймося. В оту яму, що бомба ви-рвала». Попадали ми в землю розриту, накрила нас мама, як горобенят, собою...

Сеня викрещує вогню, припалаює цигарку і дивиться десь далеко-далеко, крізь літа. Потім вертає думку назад і каже:

— І ти знаєш, лежав я в тій вирві, кругом ревло-гуркотіло, світа не видно, а мені тепло було, так тепло... І зовсім не страшно. Земля після вибуху гаряча, а тут ще мама... Ніколи мені після того не було так тепло.

— А мати жива ще?

— Немає. Палазя, сестричка, десь у селі... Та от ніяк не виберуся до неї. Поїдеш, а вона спитає: де твоя жінка, Семене, дітки?

Сеня потуплює очі на носаки своїх велетенських черевиків, а потім ураз жвавішає:

— Слухай, може, ти знайдеш мені якусь молодичку? То поїхали б разом, і ти з нами...

— Та ну вас...

І якщо хтось отут засміться, Сеняувесь паленіс і вергає важкими словами, неначе лантухами:

— Що? Думаєш, не приймуть, не зустрінуть? Брехня! Все село вийде зустрічати! Всі семафори позеленіють: Сеня їде! І всім, хто з ним,— зелена вулиця, ясно? Не віриш? Ну, то поїхали хоч завтра, сам побачиш!

— Поїдемо, поїдемо,— казали йому лагідненько, щоб якось утихомирити.— Скільки там того діла.

Однак знали, що Сеня нікуди не пойде. Бо соромиться. Соромиться, що прожив отак бовкун бовкуном. І хто добріший та чуйніший, намагалися не чіпати Сеню за живе, не ворушити його давню рану, а кому чужа вавка не болить чи просто ума на мізинець, той міг і підкусити. Хоч би й так, як Ілько Калапіндер, портовий диспетчер і Сенин же сусіда через стіну.

Ілько завжди ходив у темно-синій формі з жовтеньки-

ми личками на рукавах, підтягнутий такий, як морський офіцер, ну, куди там, не піdstупишся, а тут купив нові меблі, то покликав Сеня, щоб допоміг занести в квартиру. Сказано — зроблено. А якщо зроблено, то хоч-не-хоч став могорич. Сеня на цьому не наполягав, але підійшли ще хлопці, натякнули, що, коли не той, меблі розсохнуться. Ілько не пручався, бо таки любив і позадаватися, і незабаром у його квартирі усі вже браталися, казали, перевиваючи один одного, що вони сусіди, то й мусять жити по-сусідськи, бо немає більшої ганьби, як цуратися сусідів.

Сеня й собі намагався підкинути слово-друге у ту велику оду братанню:

— Що вже Славов, мужик — сто процентів, і той підходить до мене та каже...

— Ти закушай, Сеню, закушай! — перебивав його Ілько, розпашлій од щедрості і доброти.— Робиш, як віл, то повинен і їсти за трьох. Це ми, інтелігенти, можемо обйтися лимончиком.

— Буває, хе-хе,— догідливо усміхались Ількові.

— Ще й не таке буває.

— Я колись, пам'ятаю, пішов до кума...

— Так отож я й кажу,— вів своєї Сеня,— на що вже Славов, мужик — сто процентів...

Проте його ніхто не слухав (до чого тут Славов, якщо він не їхній сусіда?), і тоді Сеня як води в рот набрав. Схилився чолом на руку і, прикривши долонею очі, принишк. Не їв, не пив, про нього вже, мабуть, й забули, але тут раптом Сеня нагадав про себе обережним кашликом і тоненько заспівав:

На-лій ма-га-ти ста-кан ча-га-ю.
Бо я е-ге-ду у-їж-джака-га-ю,
На-лій ма-га-ти ста-кан ро-го-му,
Бо я е-ге-ду до при-йо-го-му.

Усі обернулись до Сені, дехто здивований, а дехто уже й собі хотів підтягнути забutoї пісні, і тільки Ілько Ка-

лапиндер, чи то ображений з того, що в його хаті заспівали без дозволу, чи, може, його розсердило те, що Сеня обірвав сусідські зізнання в любові, але Ілько спершу скис на обличчі, а тоді примружився й кинув:

— Мати, мати! Ти хоч би могилу її одвідав, а то тільки язиком плещеш. Сказав би, що стидно...

— Що? Кому стидно? — не второпав Сеня.— Мені? — показав на себе пальцем.

— Тобі, тобі, а кому ж?

— Та я, коли хочеш знати...

— Я ж кажу, язиком тільки. Інших повчати. А сам? На себе подивись.

— Що — на себе?... — Сеня устав з-за столу. Він не ждав такого одвертого нападу і через те розгубився.

— Сам знаєш. От і подивись. І сестрі поїдь покажися. Хай знає. Але ж ти не поїдеш.

— Я?

— Ти, ти, — в'їдливо повторив Ілько.

— Та я поїду зараз же! — grimнув Сеня.— Ясно тобі? Зараз же поїду.

— Ну-ну, подивимось.

— При свідках тобі кажу!

— Дивись, не спізнися на поїзд.

— Ша, хлопці, ша,— пробували їх заспокоїти, та Сеня був уже коло дверей. Випростався, розправив плечі і, стиснувши пудові кулаки, трагічно виголосив:

— Што ж, веселітесь, он мученій последніх винесті не мог!

Але вже не перепитував, чи є це слова, а рушив до себе швидким і від незвички незgrabним кроком — ніби через колоди переступав.

Вдома Сеня став біля ліжка навколішки, дістав з-під нього старого, ще парубоцького чемодана з облупленими пікельзованими ріжками, відкрив його — і звідти вийнуло на Сеню солодкуватим, як із давньої скрині, пліснявим духом. Він закрив чемодана й сів на ліжко — як і годить-

ся, перепочити на дорогу. Блукав очима по стінах, але вони були голі — ні за що й окові зачепитися, хіба на павучка подивившся, що так невтомно квітчав куток сивень-ким снуваннячком.

І Сеня сказав йому, павучкові:

— Це б і тебе взяв із собою. Але одірви тебе від павутини — чого ж ти вартий без неї? Пропадеш.

Сеня сказав це лагідним, майже дитячим голосом. А потім узяв чемодан і вийшов на коридор. Ішов повільно, по-вагом — хай усі бачать, що він іде у рідне село. Да, іде! Розступіться, люди!

Дайте Сені зелене світло!

Повертаєсь додому він пізно вночі. Останнім трамваем. Нікуди Сеня, звісно, не їздив. Щоправда, на вокзалі він був: подивився на розклад руху поїздів, позаглядав біля кас, походив по перону... Ото і всієї поїздки. Тільки натомився. Так натомився, що якби розвантажив баржу, йому було б легше. У сто разів легше. Своїм коридором Сеня крався навশиньки, і якби хто уздрів oddалеки цо могутню постать, що так боязко ступає на пальці велетенських ніг, то, мабуть, подумав би, що це істота з якоєї далекої, ще невідомої нам планети. Але це був Сеня.

Він нищечком одімкнув свою квартиру і, навіть не роздягаючись, так само тихенько, щоб і ліжком не скрипнути, уклався спати.

Однак цієї ночі Сеня довго не міг заснути. Уже мовчав телевізор, не гуготіли трамваї, лиш павучок ворушився у сітях, але Сеня не чув і його.

Хтозна, про що він думав. Тут не вгадаєш.

І Сеня не скаже цього ні кому. А спітай, чи був він у ріднім селі,— не збреше. Чого-чого, а брехати Сеня не вмів, та, мабуть, уже й не навчиться.

Після грози

У Вовчиному дворі під високою грушевою стояли татові коні, Лиска й Гнідко. Опустивши голови в рептух, вони лінівно жували люцерну, а Вовка лежав на возі і дивився на небо. Там на чисте блакитне плесо насувалася чорна хмара. Вона ворушилася, ніби велетенський слімак, і дедалі ставала темнішою. Видно, збирається на дощ, подумав Вовка. Бо й сонце припікає парко, аж загусає повітря.

«Та-та-та», — обізвався за Орлянським лісом грім, наче підтакував Вовці. А за хвилину так громнуло, що із сусідньої хати повискали гості баби Степаниди. Син її, дядько Павло, уздрівши хмару, замахав руками, наче одбивався від бджолиного роя, і гукнув до жінки, тітки Олі:

— Мерщій неси все в багажник, бо тут і на ніч захряснем!

Дядько Павло приїхав до баби у гості з райцентру на власних червоненьких «Жигулях», то тепер, певна річ, злякався, що, як розкисне ґрунтована дорога, йому не вибратись із села. До бруківки — кілометрів зо два.

Хмаря, ніби її струсонув не грім, а дядьків вигук, вронила на землю великі, як смородина, краплі. Спершу вони падали ріденько, а потім вперіщали як з відра. Крізь густу грушеву крону дощ майже не діставав Вовку. Лише зірдка на нього попадали приємні холодні бризки.

Тьотя Оля спритно повкидала в багажник різні вузлики, кошки, банки, а потім сіла поруч із дядьком Павлом у машину, та заревла і рвонула з місця, мовби схарапуджений кінь.

Баба Степанида стояла під дощем і дивилася гостям услід. Вона не втекла до хати навіть тоді, коли в небі ляснула звивиста блискавка. Вовка знов, що баба Степанида боїться грози і, коли починає блискати, завжди біжить до сусідів. А тепер стояла незрушино біля хвіртки, наче то з її вини сина застав дощ і вона мала спокутувати гріх.

Вовка й собі вибіг на шлях — пірнув у дощ, мовби в

розбурхану річку. То була справжня злива, яка миттю змочила землю. Крізь рябу пелену дощу Вовка побачив, як занесло червону машину, розвернуло впоперек дороги і мало не жбурнуло на телеграфний стовп. Машина ще якийсь час побуксувала, покрутилась, ніби на льоду, трохи проїхала і знов розвернулася впоперек шляху.

Баба Степаница сплеснула в долоні, а потім, спотикаючись, бігцем підійшла до Вовки.

— Іди гурай батька — нехай кіньми витягне! — перекричала вона шум дощу.

— Батька немає вдома, пішовесь, — одказав Вовка і, щоб заспокоїти бабу, додав: — Але я — теж можу.

— Хіба ж ти зумієш? Це якби хтось...

Та Вовка вже не чув, як бідкалася баба Степаница. Він підійшов до Лиски й Гнідка, відв'язав од дишля рептуха, а потім поправив на конях упряж. Небо знову розпанахала блискавка, і зовсім поруч гримнув такий грім, що Вовка ледь не огух.

Він одчинив ворота, скочив на віз і, легенько махнувши батогом, прицмокнув на коней:

— Но-о-о!

Вовка й раніше їздив кіньми, але без тата, до того ж в отаку негоду боязко було вибиратися на ковзкий шлях.

— Помаленьку, дивись там! — гукнула баба Степаница, і Вовка зізнав, що до цього вона хвилювалася за дядька Павла, а тепер потерпатиме ще й за нього. Така вже у баби вдача.

Дядько Павло ніби відчув, що до нього іде підмога, і вийшов з машини. Побачивши Вовку, він кинувся йому назустріч, потім спохопився і відчинив багажник. З-під бабиних гостинців дядько видобув трос.

— Я завжди казав, що Вовка геройський хлопець! — крикнув він, коли підвода порівнялася з машиною. — Заїжджай наперед!

Вовка ще трохи проїхав, а потім потяг віжки на себе і сточив воза ближче до машини.

Грозі не видно було кінця. Хмари вже облягли всенікє небо, і від того надворі стало темно, мовби на землю раптово осів вечір. Змокрілі коні покірно стояли під зливою, ними струмочками стікала вода. Вовчині сорочки й штани щільно прилипли до тіла; здавалося, він голяка купався у вири. Час від часу вибухав такий грім, що у Вовки темніло в очах. Він міцно натягував віжки, аби налякані коні не зірвалися в галоп.

Дядько Павло довго вовтузився з тросом, прив'язуючи його до воза. Нарешті впорався.

— Паняй! Тільки не зупиняйся! — наказав Вовці і сів за кермо.

Машина заревла, і Вовка знову прицмокнув на коней. Рушили.

Вовка легенько помахував батогом над Лискою і Гнідком і раз по раз озирався. Трос натягнувся, як струна. І шкіра на конях теж натягнулася від натуги, видно було, як гостро випиналися кінські хребти.

Вряди-годи машину заносило на вибоїнах, і тоді вона тягла убік воза, аж заточувало Лиску й Гнідка.

— Но-о-о!

До бруківки зоставалося якихось метрів із триста, але вся біда була в тому, що дорога тут підіймалася вгору. Вовка помітив, що коні вповільнюють крок. Вони напружувалися з останніх сил, під цупкою гнідою шкірою бігали тверді м'язи, але ж Лиска й Гнідко не заліznі. Машина — і та відихалась, а що вже казати про коней. Вовка сидів на возі, проте здавалося, що він ще ніколи так не втомлювався.

Там, де дорога найкрутіше піднімалася вгору, коні раптом зупинилися. Вовка махнув над ними батогом, однак Лиска й Гнідко стояли, як укопані.

— Но-о-о!

Вовка озирнувся. За склом він побачив розплівчасте обличя дядька Павла. Воно здалося йому злим. Вовка ждав, щоб відпочили коні.

— Ну, що ти став? — Дядько Павло висунувся з вікна.— Махаєш тим батогом, наче мух одгониш! Не цяцькайся з ними! Бо дорога геть розгасне, тоді...— Він прімовк,угледівши чоловіка, що йшов ім назустріч. Чоловік був у брезентовій накидці. Каптур так низько спадав йому на очі, що Вовка насили впізнав сільмагівського професора Кіндрага Корницького. Почувши завивання машини, Кіндраг вистромився з-під каптура, наче ховрах із пори.

— Що, заклинило? — спітав раденько, мовби втішався з Павлової халепи.

— Та таке,— відказав Павло.— Пособи хлопцеві...

Знову тарахнув грім і заглушив його слова.

— Я ж на службу поспішаю,— м'явся Кіндраг.

— Хто там до тебе прийде таким дощем!

— А нарощне хтось прийде, щоб подивитись, чи я не гуляю,— осміхався Кіндраг.— Знаєш, які тепер люди...

Він підійшов і сів поруч Вовки, взявши у того віжки й батіг. Коням і так було важко, а тут ще цей усівся,— подумав Вовка.

— Газуй!—крикнув Кіндраг і замахнувся батогом. Коли машина заревла, він так уперівся Гнідка, що Вовка зачлющився, як від блискавки. Віз поволі рушив угору. Кіндраг знову так хльоснув по спині Гнідка, що в того на спині здувся рубець.

— Навіщо ви так? Не треба! — скрикнув Вовка.— Не треба, вони і так тягтимуть!

— На те ж і батіг, щоб ним поганять,— реготнув Кіндраг і знову врепіжив Гнідка, а потім і Лиску.

— Дайте! Віддайте батіг! — Вовка вхопився за пужалло.— Вони і так підуть... — Голос його здригнувся.

— А тепер підуть! Ясно, що підуть,— сказав Кіндраг і зіскочив з воза. — Колись і мене виручиш! — крикнув він до Павла.

Щось гаряче й давке підкотилося Вовці до горла. Він опустив голову і, здавалось, забув і про машину, і про дядька Павла, і про грозу, забув, куди і навіщо іде...

Опам'ятахся, коли підвода викотила на бруківку і колеса заторохтили по камінцях. Тільки тоді Вовка помітив, що вже й дощ перестав, і гроза покотилася небом далі...

Дядько Павло швиденько відчепив трос, заховав його у багажник і підбіг до Вовки.

— Я завжди казав, що ти геройський хлопець,— весело сказав він і тицьнув Вовці у руку якийсь папірець.— Бувай здоровий!

Він сів за кермо, і червона машина швидко помчала синьою, вимитою дощем бруківкою.

Вовка розтулив кулак і побачив у руці зіжмаканого карбованця...

По дорозі додому Вовка зупинив коней біля крамниці. Він зайшов усередину. Людей не було, тільки Кіндрат вовтузився за прилавком біля якогось ящика. Почувши, що хтось зайшов, Кіндрат підвів голову й побачив Вовку.

— А що, заробив на гостинці? — здогадався Кіндрат.— От бачиш, а ти сердився.

Вовка поклав на прилавок зім'яного карбованця.

— Яких тобі? — спитав Кіндрат.— Раджу «Білочку», ти ще таких не є. Вчора завезли.

— Мені рафінаду,— сказав Вовка, дивлячись мимо Кіндрата.— Коробку.

— Он як, — здивувався продавець. — Діло хазяйське. Як хочеш,— сказав кислим голосом. Посмішка чомусь зникла з його лиця.

Вовка узяв рафінад і вийшов з крамниці.

Кіндрат бачив у вікно, як хлопчик підійшов до коней, розгнуздав їм роти, а потім відкрив коробку і піdnis на долоні білі грудочки цукру. Спершу Лисці, потім Гнідкові.

Ще Лисці і ще Гнідкові.

Ще й ще.

Теплі шовкові губи коней солодко лоскотали долоні...

По секрету

Я й раніше чув, що Килина Капійка така: ніколи їй у дома не сидиться, все в мандрах та в мандрах, скрізь треба Килині побувати, ніде без неї не змелеться. І стільки вона того світу об'їздила, стільки всього надивилася, що нічим ти Килину вже не здивуєш.

«Та вона ж оце недавнечко в самісінькій Германії була,— розказували мені в селі,— бач, скоро вісімдесят стукне, а не беруть її ні роки, ні хвороби, крутиться ще, як дівка. Ій-бо. І не вгадано ще й не розгадано, що вона робить у тих мандрах, якби ж це підгледіти хоч одним оком».

«А зодягається як! Куфайку чи там навіть плюшку і не показуй Килині Капійці, все плащі та пальта, одне одного новіші, усе вовняні кофти та чобітки хромові. А в хустку квітчасту як викутається, то й не впізнаєш Капійку, молодиця, та й годі, і щічки навіть червоні — кров у них виграє, як вишнівка у бутликах».

«Видно, знає стара якісь відьмацькі секрети, бо що ж це виходить — усі люди як люди, а вона не з того тіста ліплена, чи що? Ну хай там і хустка, і хромовички — це ще не кожна баба й зодягне, хоч і дурно їй дай, це таке, що й посміятися можна, а от що в неї з тими щічками робиться, якби хто сказав».

«Не інакше, як чари якісь, а що ж. Бо дехто вже й приглядався пильненько, чи не рум'яни то — ні. Таки кров грас».

Я в селі тепер рідко буваю, але ні-ні та й почую щось про Килину Капійку, і то хай навіть якусь абицію — продала корову та купила телевізора, зарубала курку-несучку, хату перекрила, зуби вставила, а про все те розказують як про щось несуєвітне, щось таке, що й голови не кладеться. Чи то від заздрошів, що людина живе, як сама собі хоче, чи звикли вже так і зупинитись не можути — хтозна.

Оточ я не дуже зважав на ті балачки, аж поки не дово-
велося ближченько роздивитися на бабу Килину. Ну чо-
го вже не ждав — того не ждав. Знав, що вона бабуся бі-
дова, але щоб отака — не думав.

Та й почалося все з дива. Спершу задзвонив телефон.
Тепер у нас, городян, усе починається з телефону, ми без
нього дихнути не можемо, то нічого б дивного у цьому
дзвінку й не було, аби дзвонила не баба Килина. Ну ніяк
я не міг уявити, що оде десь у київському телефоні-авто-
маті стоїть Килина Капійка і питає любенько так: «Пет-
ре, це ти?» Я звик бачити наших сільських бабів десь
на городі, серед картопляного цвіту, чи на призьбі, на
осонні, а в телефонній будочці — таке мені і не спи-
лося.

Пригадую, як моїй бабусі Прісці колись убगали в ру-
ки слухавку, щоб із сином своїм, Михайлом, побалакала,
однак нічого з того не вийшло. «Що ж я буду казатъ, як
Михайла нема коло мене?» — бідкалася бабуся, злякано
поглядаючи на чорну рурочку. І бачила ж, як усі родичі
по черзі говорять до нього, сміються, щось розпитують,
наче він стоїть перед ними, вірила, що не брешуть, таки
розвовляють з Михайлом, а от сама не могла сказати ні
слова. А чому — я й досі не можу збагнути. Ні, не тому,
що боялася вона того телефону, забобоном тут і пе пахне;
може, через те, що не могла говорити отак «ні до кого», не
було її Михайла поруч, а яка ж то розмова, як людини
нема коло тебе.

А Килина Капійка пройшла Крим і Рим, то й тут не
розгубилася:

— Драстуй, Петю, це я, впізнаеш? Ой не вгадуй, бо пе
вгадаеш. Баба Килина з Ганжилівки. Еге, баба Килина,
кажу. Картошлю я продавала тут у вас, а як їхала, то
батько твій теліфон дав, щоб, може, переночувати, чи що,
як така пригода. То я оце побазарувала, а на автобус
спізнилася, твій батько як у воду дивився, чуєш, то дай,
думаю, подзвоню, бо батько ж просив, ще й теліфона осьо

дав. Га? Де я, питаєш? Та коло базару ж! Не тре' тобі їхати, кажи, де живеш, сама приїду, чого там. Що? Кажу, візьму таксі та й буду скоренько, а чо', гроши в мене є, вторгувала ж за картоплю, то кажи, де живеш, чого там. Га? Не тре', сама приїду, кажу, і так кlopіт у хату, а ти ще їздити будеш.

Я назвав адресу, ще хотів перепитати, чи баба Килина добре розчулла, але вона вже повісила трубку.

Дружина заходилася коло вечері, а я спустився до під'їзду виглядати гостю. Вона таки не забарилася, невдовзі підкотило таксі, і з нього вийшла баба Килина — маленька, сухенька, зате спритна не по літах, про таких кажуть: не ходить, а брикає.

— Ти, Миколовичу, мені вибачай, що я наче з печі вилізла,— вона показала на поли свого старенького сачка (звісно ж, базарувала). Її вузьке, як стручок, лице світилося живенькою усмішкою, а щоки-подушечки і справді червоніли, ніби прихоплені морозцем.

— Ну що ви, що ви?..

— Ге, не ждав? Призначався! — Вона витерла долоню об сачок і довго трясла мою руку, винувато заглядаючи в обличчя, потім провела пучками по моєму плечі, мовби викликаючи на одвертість, й защебетала скромовзою: — Оде ще такої мороки тобі не хватало, ге? Я б, може, й не завдавала клоштів, Петю, але ж вторгувала там якусь кошійку, скажу тобі по секрету, то, думаю, щоб не витягли вурки. Бо картопля ж нівроку вродила, он і тобі клумачок привезла, а чо'? Ви ж на всьому купованому.

— Спасибі, бабо Килино, ну що ви оде такого мішка тягли-надривалися?

— Та він як пір'їнка! — баба підхопила клумачка й кинула собі на плечі.— Сама занесу, щоб ти не замазався, чуєш. Бо сорочку переведеш.

Я насилу відібрав у неї мішка й побачив, що баба Килина таки кріпкенька в руках, тут правди ніде діти. Пудів зо три завдала, як не більше,— й нічого.

Ми зайдли до ліфта, в який навіть моя мама ступала вагаючись, а бабі Килині хоч би що — ніякого страху, ніякого дива, наче вона підіймалася в п'ому щодня.

— Ти на якому поверсі живеш? — спитала.

— На тринадцятому.

— Еге, непогано. Пілюки менше, та й машини не так гудуть. Правда, число нещасливе, але що зробиш.

На порозі дружина розцілувалася з бабою Килиною, голосно так, як з найближчою родичною, вона чомусь думав, що в селі усі родичі, і коли ми йдемо туди в гості, то цілується з усіма бабами й тітками підряд, і вони мають її за свою.

Від поцілунків баба Килина ще дужче розчервонілася, потім зняла припорошені чапці і нечутною ходою зайдла до кімнати, водячи на всі боки маленькою голубиною головкою.

Я почувався незручно, щось мені завжди муляло, коли сільські родичі розглядали квартиру, бо тоді починалося: «Оце да, оце хороми! Запанів ти, Петре, через те ѿ рідко носа показуєш у село».

Однак баба Килина спокійненько пройшлася по всіх трьох кімнатах, помацали килими, наче прицінювалася, постукала нігтем по стінах, понюхала пуп'янки на вазонах, а тоді плямкнула сухими тоненськими губами й сказала:

— А чо', жити можна. Правда, тіснувато трохи, подвір'я ж у вас нема, але, я ж кажу, можна миритися.

Дружину це, певна річ, трохи зачепило за живе, і вона негайно кинула наш головний козир — повела бабу Килину на балкон. О, тут уже ніхто не міг приховати захвату, навіть наші київські друзі сплескували в долоні й вигукували: «Оце так красвид!» Справді, звідси як на долоні було видно Дніпро, його кучеряві зелені схили, а там, на горі, світилася золотом лавра.

Баба Килина незворушно поводила довкола маленьки-

ми очками,— так спогорда оглядає низи лелека із високості, — й зітхнула:

— Непогано. Аби ще ота труба не диміла.

— Яка труба?

— Та он же,— вона показала десь у далину, туди, де щезав із виду Дніпро, і я вперше побачив, що там, на березі, бовваніла якась труба, мабуть, комбінат стояв, чи що воно, не знаю, бо відколи живу в цій квартирі, ніколи туди не придавлявся.

— А ото лавра, бачите? — уже піснішими голосом озвалась дружина і навіть показала пальцем, видно, закрався сумнів, чи гостя хоч бачить те, що близько перед очима.

— А чо' ж не бачу! В лаврі я була. Колись стільки про неї наслухалася, що, скажу вам по секрету, взяла та й пішла, а там нічого такого й немає у тих печерах, задуха тільки. Та людям що-небудь дай, аби побалакати, я ж кажу.

— І то правда,— підтакнув я, щоб догодити бабі; якщо вже й лавра їй не така, то що тут скажеш.

Де вже гостя не скупилася на похвалу, то це за вечерею. Низенько так схилялася над тарілкою, щоб ніде й крихта не впала, хлібом кутики губ вимочувала і жувала швиденько, як і ходила,— цок-цок виделкою, видно, ще не мала мороки з зубами.

— Ти мені, дочки, розкажи по секрету, як цей салатроблять, то я й собі вдома зготую, а чо'.

Це дружині — як медом по губах, засяяла враз, а тоді й бабі відплатила тим же:

— А ви ще, дивлюсь я, і молода зовсім.

— А чого ж би я була стара! Молода, звісно.— Вона поправила на собі крапчасту хустинку, ховаючи під неї сивенькі посічені пасма.— Хіба сімдесят дев'ять літ — це багато? Крихта! Я ще, вважай, і не жила. Оцих-о годочків мені тіки й хватило, щоб роздивитися, як тре' жити. Це

ви, молодші, тепер скрізь вправляєтесь, а нам не було коли, я ж кажу.

— Чув я, бабо Килино, що ви й у Німеччину їздили.

— А чо' ж, їздила. До Сані їздила, він же там у мене похованій. От і поїхала на Дев'яте травня. Хіба це довго — літаком? Де там, колись я на храм у Лисянку довше добиралася. А тут що — сів у літак, істи тобі принесли, як пані, на дечку такому подали, там і мнясо, і яблучко, і кофія, поки попоїв — і вже вилазь. Германія.

— А в літаку не страшно?

— Чого ж би страшно було? Люди ж летять, не бояться, то й я з ними, ая'. Це якби сама. Бува, гойдне літака, що й у грудях потерпне, але дивлюся — всі сидять собі тихо-мирно, газетки читають, то воно й одляже. Так треба, думаю.

— А в Німеччині, між чужих людей, як? Мабуть же, трохи боязко?

— Чого там, мене ж зустрічали солдатики. А коли й сама справлялася. Не такий страшний вовк... Підійду до людей, розпитаю що треба.

— Хіба ви знаєте по-їхньому?

— А чо' ж, трохи знаю. Якби не знала, то вони б мене викотили з Германії, як бджоли муху з вулика, еге. А так — не,— баба Килина загадково свариться пальцем.— Підходжу на вулиці та й кажу: «Гутен так, дамочко,— це по-їхньому так здоровкаються.— Как мені пройти отуди й туди?» А вона мені каже: «Йдіть, мамаша, так і отак». — «Данке,— кажу, спасибі тобто.— Дай вам бог здоров'ячка».— А вона сміється, розбира, що я їй не лихого бажаю. Е, стіки там того діла, язик до Києва доведе, а то щоб до Германії не довів. Це ось додому не попала, бо на автобус спізнилася.

— Та куди вам поспішати,— кажу.— Погостюйте трохи у нас.

— Е ні, Петю, іншим би разом за любу душу, а зараз не можу. Взавтра мені цеглу принесуть, я ж, скажу вам

по секрету, хату нову зібралася ставити, то раненько поїду.

— Хату? Так у вас же ёй та наче непогана.

Баба Килина пильненько дивиться на мене, і голівка її дрібно хитається, як маківка на вітрі.

— Я знаю, що ти думаєш. Отак і в селі. Кажуть, бач, яка, одною ногою в ямі, а ѿсобі туди ж. Здуріла на старість та ѿдавай нову хату будувати.

— Та ні, я не про це...

— Е, не кажи, Петю, я знаю, люди всі такі. А чо'? Бо жить не вміють. Ну хай би мені і рік зостався, то ѿ що — скласти на грудях руки і смерті ждати? Та воно, бува, один рік проживеш краще за сто. Це ж, дивись, Петю, якби, приміром, людині було назначено всього один рік жити, то ѿ — хіба вона в курені сиділа б? Бджолі он місця відвідено, та ѿї та собі житло буде, ая'. Хати треба, Петю, я б ѿ ѿ меблі купила такі, як у вас, аби було де. Хай один день проживу, а так, як душа бажає, о.

Потім баба Килина ще гомонить із дружиною про ціні базарні, записує рецепт, як готовувати салат, розпитує, в чому найбільше вітамінів, а я вмикаю телевізор — зараз буде футбол. Зачувши шум стадіону, дружина, як завжди, заводить своєї, так наче ѿ не зозла, а для годиться:

— О, починається! Хоч би людини посorомився! Може, там фільм який є чи концерт?

— Ні-ні,— баба Килина схоплюється із стільця.— Хай буде, футбол я люблю. То хокей — ірунда, бо там така дрібна шайбочка, що ѿ не видно, де вона бігає. А футбол — інтересна штука.— Подивлюсь. І вона присідає на краєчок крісла перед телевізором, а я думаю, що якби напів динамівці бачили зараз бабине лицце, то, мабуть, не мазали б отак по воротах. Он котрийсь із п'яти метрів ухитрився не попасті.

— Цього б і я забила,— каже баба Килина.— Я йому щоб дала чапцем, то він би у мене знав, куди летіти.

— Еге, попали б? — сміюся.

— А чо' ж, це ж не шайбочка малюсінька, а таки м'яч. Що ж там у нього попадать. Видно, тириюцця, що людей ото стільки дивиться.

Баба Килина притихла, довго ворушить губами, не зводячи очей з екрана, потім питает:

— А знаєш, Петю, куди б я ще хотіла піти? Скажу тобі по секрету. На стадіон. Ні, не на футбол подивитись, а на людей. Це ж стільки їх там разом сидять! І на одне дивляться. Люблю, коли багато людей коло мене.

— От приїжджайте якось та й сходимо з вами.

— А приїду, чого ж.

Вона знов примовкає, щось міркує сама собі, а потім я помічаю, як стуляються в неї очі. Зморилася. Що ж ти хоч, цілий день на ногах, хіба не зморишся за тим базаруванням.

Дружина стелить їй постіль, баба вкладається спати — легенка така, ніщо й не скрипне під нею, і я вимикаю телевізор.

Тихо спить баба Килина. Диха нечутно, ніби дитя. А лице її поважне, зосереджене, мовби й уві сні боїться щось прогавити, не догледіти, мовби й сон цей воліє прожити, як сама того хоче. І що їй сниться —не вгадаеш: чи далека Німеччина, де навіки заснув її Саня з червоною зірочкою в узголов'ї, чи, може, рідний город, на якому білими зорями цвітуть картоплі.

Вранці проводжаю бабу Килину на автостанцію. Ловлю таксі, їдемо. Я переказую всім вітання, а потім між іншим питают:

— А що вам снилося в нас?

— Нічого,— відказує.— Колись мені снилося все, а тепер навіть Саня не приходить ночами. Стара я. Уже й карточку його на ніч під голову клала — а він не приходить. Та якби й прийшов, не впізнав би. Стара.— І бабині рожеві щічки сумно опускаються вниз, а голова знову похітується, наче маківка на вітрі.

Коли виходимо з «Волги», баба Килина знов оживає.

— Ловка машина,— каже.— Скіки така затягне?

— П'ятнадцять тисяч.

— Багатенько. У мене на таку ще не набереться.

А машина ловка, нічого не скажеш. Не їде — пливе.

І вже перед тим, як сісти в автобус, вона раптом бере мене за рукав, прихиляє до себе і таємниче шепоче на вухо:

— Ти думаєш, я приїжджаю картошлю продавати? Ні, Петю, оце тобі одному скажу по секрету: я літа свої продавала. Та от ніхто не купує старості.

Проста арифметика

Усе те сталося неждано-негадано й швидко так, що Петрик не встиг і кліпнути, як воно вже зробилося. Само зробилося. Бо Петрик, якщо поміркувати чесно, не хотів цього. Не хотів, але ж, коли по правді, то сам таки й винен. Треба зразу було спитати у діда: «Чи це не ви посіяли три карбованці?» — або: «Чого це ви, діду, грошиками смітите, хіба вже так запаніли?» Так ні ж, не спістав, а тепер суши собі голову, як його далі бути. Така, значить, морока.

А морока ось яка. Мати послала Петрика в магазин по олію (батько зловив карасиків), а грошей на новий м'яч не дала. «Не дам,— каже,— поки не виправиш двійку з арифметики. Тобі за тим м'ячем,— каже,— ніколи в книжку заглянути». А до чого тут м'яч, питаетесь, якщо вона, та арифметика, Петрикові у голову не лізе. «Скільки буде, коли сім помножити на дев'ять?» — викликала його вчора Ганна Сергіївна. Петрик подумав, поворушив бровами (то тільки кажуть: мізками ворушити; а насправді у Петрика брови ворушаться, коли він думає), отож прикинув собі в голові та й каже: «Шістдесят три». — «А дев'ять на сім?» — питав Ганна Сергіївна. Петрик скільки

не сіпав бровами, так і ні пари з вуст. «Забув», — каже. Усі сміються. «Так само буде», — підказують, а де ж воно так і буде, як то сім на дев'ять, а то дев'ять на сім. Ну, вони собі посміялися, та й годі, а Петрик одхопив п'ятірку догори ногами й дістав од матері оце таку відповідь.

А може, він не хоче мати діло з цифрами, може, він футболістом хоче бути. Чим погано? Їздиш по всьому світу, по телевізору показують, всяк тебе впізнає на вулиці, диви, диви, каже, он Петро Одудько пішов. Хе-хе...

I то вже як зайде Петрик у магазин, як гляне на того коричневого м'яча із шнурівкою, то вже йому ні халва не пахне, ні повидло, ніякі тобі інші витребеньки, лиш м'ячик і пахне. Новенькою шкірою пахне, приемно так, аж у носі лоскоче. Петрик відкриває щербатого рота — зуба недавно викинув на горище мишці — і дивиться не надивиться на того м'яча.

Так і цього разу. Зайшов у магазин, поставив на прилавок порожню зелену пляшку і поки продавщиця відпускала діда Микитенка — то сірників йому, то солі, то ще чогось, Петрик гладив очима м'яча і думав, що таки доведеться засісти за табличку множення. Тепер, кажуть, і футболісти інститути кінчують, так що крути не верти, а від арифметики нікуди не втечеш.

— От дай тобі, боже, здоров'ячка, Пилипівно,— дякував продавщиці дід Микитенко.— Накупився, вважай, на всю пенсію, тепер прийду через місяць.— Дід зважував у рукі величезну сітку з усякою всячиною і ще трохи пристоював, міркував, чи, бува, чого не забув.

— Приходьте, приходьте,— раденько припрошуvalа Пилипівна, видно, любила, коли багато всього купують.— А тобі, мабуть, олії? — спитала Петрика, глянувшi на пляшку.

— На всі,— сказав він і висипав на прилавок жменю кошійок. Петрик провів очима діда Микитенка до дверей, потім ковзнув поглядом по підлозі і вразугледів зелений

пашрець. Спершу наче й не здогадався, що то гроші, але у грудях щось йому тенькнуло, так ніби рибинка черкнула хвостиком по серцю. Петрик зиркнув на продавщицю. Та відійшла у куток і наливала олію черпаком у лійку. Олія була в'язка, довго лилася...

Він піdstупився до пашрця, тихенько нахилився, взяв його і поклав у кишеньку. Коли розгинався, в коліні хриснуло, її Петрикові аж у п'ятах похололо. Він висмикув руку з кишенні її навіщось став пригладжувати вихрика на голові. Пальці злегененькa тримали.

Пилипівна подала йому пляшку з олією, ще й усміхнулася, а Петрикові здалося, що вона усе бачила і че-рез те посміхається.

Він швиденько вискочив з магазину, не попрощався, навіть не глянув на м'яча, і лиш тоді подумав, що це ж, певно, дід Микитенко загубив ті гроші. Як одійшов уже далеченько від магазину, дістав з кишенні пашрець і побачив, що то таки три карбованці. Та він і раніше це бачив, але снував собі думочку, що, може, то й не гроші, а так — хтозна ї що.

Небо бубнявіло мокрими хмарами, таке, як на дощ збиралося. Це скоро як замигичить, то й не до футболу буде, міркував Петрик. Він не любив осінньої мжички і через те сердився. Чи на осінь сердився, чи мо', ї на себе — не розбереш.

І тут Петрик знову згадав, як дід Микитенко тримав у одній руці сітку, а другою совав у кишеньку гроші. Здається, щось тоді випало в нього, авжеж, так наче якась тінь майнула додолу. А Петрик одвів погляд на м'яча і більше нічого не хотів помічати, бо мав двійку з арифметики і мати сказала, що грошей не дасть. А потім він і справді побачив на підлозі три карбованці, і ще можна було гукнути діда ї сказати йому про це, але щось притримало Петрика за язик. Він не встиг ще й подумати ні про що, а дід тим часом вийшов на вулицю, і його вже не було близько.

Що більше Петрик згадував, як воно було в магазині, то все ясніше бачив, як троячка вислизнула з дідової руки і, крутнувшись літачком у повітрі, впала додолу. Якби ж дід постояв був ще хвилину-другу, то Петрик неодмінно сказав би щось таке дотепне: «Чого це ви, діду, грошиками розкидаєтесь?» абощо, але він дуже швидко виїшов надвір, так швидко, що Петрик не встиг і рота відкрити.

А тепер хіба догнати його, сказати, що ось, мовляв, пате та не губіть, але ж дід Микитенко прикине що й до чого та скаже: «Е, тут щось не те, чого ж він зразу промовчав?»

Петрик плентався шляхом додому, пляшка пітніла йому в рукі, і кого не стріне, то все у землю дивиться, наче той щось знає. У горлі якось погіркло, мовби оце половина вхопив, і Петрик подумав, що хай би уже й дощик пропустив, цього року одганяв футбола он скільки, хай уже навесні...

Сусіда дядько Смалій наздогнав його коло клубу «газоном», затутикув і відчинив дверцята: — «Сідай, підкину додому!» Але Петрик похитав головою, бо йому тре' було все добренъко обмізкувати, а в машині не встигне. Як же це віддати дідові гроші, щоб і не балакати багато, не пояснювати, і щоб усе було як годиться. Отак же просто не підійдеш й не тикнеш три карбованці, тут і дурний зрозуміє...

Нічого путнього не спадало на думку, Петрикові лише привиджувалося, як дід прийшов додому й порпастеться по кишеньях, ніяк не дорахується грошей. І в мисник заглянув, і в шухляду... А може, ці три карбованці лишилися в нього останні з пенсії, то дід пошукає, понишпорить, а тоді піде шляхом аж до крамниці, сліпаючи під ноги, чи ніде не лежить троячка. Та де ж вона лежатиме, як її немас там, ось же вона у Петриковій кишенні похрускає... А дід зайде в магазин і спитає: «Чи я тобі, Пилипівно, часом не передав зайніх грошей?» — «Ні», — продавщиця на те.

І дід Микитенко ще чого доброго щось про неї підумас й похнюпившись піде ні з чим.

Що ж робити? Ось уже й хата Петрикова, а він так нічого й не вигадав. У голові порожньо, просто якийсь гарбуз, а не голова. І так йому прикро, ну, як сам не свій.

Зайшов до хати, віддав матері олію і не знає до чого руки прикласти. Хіба ж полізе у голову табличка множення, як воно не голова, а гарбуз. Сів до столу, на цифри дивиться, а перед очима дідова спина, ось вона вже у дверях, ще не пізно гукнути: «Чи це не ви посіяли три карбованці», — але язик задерев'янів і не поворухнувся.

Петрик виловлював очима цифри з таблички, та вони павучками стрибали врізnobіч і ніяк не клалися до голови. На кухні шкварчала сковорідка, то мати смажила на олії карасиків, однак вони зовсім не вабили Петрика, як ото бувало раніше. Не хотілося ні істи, ні пити, нічого не хотілося, а тим більше зубрити оцю табличку.

Він тихенько вислизнув надвір і зупинився на порозі, міркуючи, чи таки ж піде дощ, чи ні. Наче ж і кури не кубляться, он півень гордо походить по дворі, «ко-ко-ко», — бубонить сам до себе, а тоді став і, схиливши набік голову, глянув на Петрика оком-гудзичком. «Киш! — крикнув на нього Петрик. — Тут ще тебе не хватало!»

— Чого це ти там курей колошкаєш? — обізвалося щось від шляху, і Петрик побачив свого однокласника Мишка Юрця. Той стояв коло хвіртки і сяяв, як новенький п'ятачок.

Ага, он чого він так джинджуриться, вирядився в нові кеди, то це вже не втерпів, прибіг показатися. І хоче ж приховати, що задається, але Петрик добре бачить, чого він прибіг.

— Слухай, Петь, то що мати каже? — питав Мишко, а сам глип-глип на кеди, наче й Петрика припрошує туди глянути. Але Петрик нарощне дивиться десь угору, щоб подратувати Мишка.

— За що?

- Та за гроші ж на м'яч.
- А я ще й не питався,— каже Петрик.
- Чого? Може б, у складчину взяли.
- А навіщо він мені здався, той м'яч? — раптом заявляє Петрик.
- Як навіщо? Ти ж сам казав...
- Он дощі почнуться, то де ти будеш гулять?
- Ти що, Петь?
- Кажу ж тобі, що не треба він мені.
- Дивись.— Мишко знизує плечима й ображено йде додому, блискаючи білими, ще не захodженими підшвами.

Петрик уже пошкодував, що отак накричав на нього, Мишко славний хлопець, це підвернувся під гарячу руку, то так воно вийшло, а то б... Якось торік бабі Федорці привезли брикет на зиму, то Петрик з Мишком самі напросилися, щоб переносити його у хлівчик. «Давайте, ба-буню,— каже Мишко,— ми вам його завиграшки перено-симо». І переносили, й нічого такого на мислі не мали, а баба Федорка: «Спасибі ж вам, дітки, нате осьо три рублі та хоч остинчиків собі купіте».

От якби це дідові Микитенку брикет привезли. Петрик першим побіг би на поміч, а потім дід давав би йому три карбованці, а Петрик: «Що ви, діду, я не візьму ні-яких грошей». Аби ж він хоч корову тримав, то Петрик попас би йому місяць задурно і відробив, а так...

Може, покласти гроші додові перед порогом? Камінчи-ком придавити, щоб не завіяло. А як хтось чужий заходи-тиме в хату й побачить? А може, в конверті послати? Так адресу ж треба писати, з почерку видно, чия рука. Не те, не те.

А хрусткий папірець тим часом лежав у Петриковій кишенні, і йому було б легше, аби там лежала каменюка, еге ж, у сто разів було б легше.

Він вийшов за ворота, глянув уздовж шляху: чи нікого більше не видно там? Ні, діда Микитенка не було, може,

він ще й не кинувся, що грошей немає, усього ж накупив, то помітить пізніше. Це ж якби якось підкинути їх скоренько, то дід ні про що й не здогадався б, диви, подумав би, випали й ось лежать. Але ж як ти їх підкинеш, куди? Оце тобі й задачка, оце тобі й арифметика. Не те, що табличка множення. Таблицю Петрик вивчить, там і робити нічого — посидить вечір, почитає уголос, а вранці повторить, та й усе. А ось тут як бути?..

Та як же... Дід же не знає, коли Петрик помітив ті гроші... А й справді, звідки ж йому знати, як він не бачив, коли вони випали. Може, Петрик, ще довгенько крутився у магазині, а тоді глядь — вони лежать на підлозі. Авжеж, так воно й було, аякже. Саме так воно й було, оце щойно Петрик помітив гроши, вхопив їх і біжить до діда Микитенка.

Дід жив недалечко, хата його стояла майже над ставком, п'ять хвилин — і там. Петрик дійшов до дідового двору, ще, правда, постояв трохи біля хвіртки, постояв, наче прислухався до кумкання жаб, але ті не обзивалися. То вони влітку кумкали під вечір на всеніке село, а тепер ні, тепер їх угомонила осінь. І ставок притих, гладенький, лиш де-не-де жовтіє на ньому вербовий листочок. Скоро вода замерзне і листочки вмерзнуть в льодок — отоді радість буде! Висиплять хлопці гуртом на ставок, тъюхнінь — лід під ногами, а вони — в хокей. Отаке, це ж і м'яча аж до весни не треба, хокей почнеться. Воно в хокей грati якось і веселіше, ясинець під ногами співає, трісъ-трісъ, а ти вже далі біжиш.

Це як Петрик малим ще був, то раз провалився, і його старші хлопці вихопили з крижаної води та мерзій у хату до діда Микитенка. Петрик не встиг і злякатися, на віть змерзнути не встиг, бо дід хутенько познімав з нього мокре та — у свій кожух, та на лежанку гарячу. «Діду, — просився Петрик, — мамі не кажіть, бо не пустить більше

на ставок, добре?» — «Та не скажу, не бійся, тіки ти ж кріпися, щоб не кашляв мені».

Петрик згадав те і аж засміявся, веселіше йому зробилося. Добре, що це він у гледів ті три карбованці, то ось віддасть зараз дідові. А якби хтось інший знайшов, то ще не вгадано — віддав би чи ні. Люди всякі бувають.

Він підійшов до дідової хати, навмисне потогрикав трохи дверима, притупнув у сінях ногами, мовляв, а чуйте, діду, що гості до вас ідуть. Не ждали? Хе-хе. Ну, як собі хочте, а стрічайте, коли вже йдуть, це ж таке діло.

— Драстуйте вам у хаті,— сказав Петрик з порога. То ж він з дідом у магазині вітався, а тепер ще й у хаті.

Дід Микитенко сидів за столом, тримаючи в руках газету,— у спині випростаний, геть і трошки не горбився, бо, видно, був далекозорий, звіддалік бачив дрібносінські літери. А як обернувся до Петрика, то високо так звів брови — здивувався.

— Здоровий був, козаче, якщо не брешеш,— пожартував дід.

— Що там вичитали новенького? — спитав Петрик, не поспішаючи казати, з чим прийшов. Він же й не гнався дуже, спершу олію відніс додому — чого ж його поспішили, як гроші в кишенні, ніде не дінуться.

— Та от знов наші в космос полетіли,— сказав дід.— Ти ба!

— Та я ще вчора по радіо чув,— Петрик одним оком придивлявся до діда: чи він уже спохопився? — Тепер таке. Скоро тих ракет як літаків буде. Усі літатимуть.

— Скоро не скоро, а ти, може, й полетиш. А ким хочеш бути?

— Ще не знаю,— сказав Петрик.

— А вчишся добре?

— Всяко буває.

— Гм... всяко. Тре' вчитися, бо хто ж тебе куди прийме невченого.

— І ви ото, діду, ще й читаете без окулярів? — спитав Петрик, щоб трохи піддобритися до діда.

— А чого ж. Бачу ще ого-го як.

— Хе, бачте... А грошиками смітите, то й не бачте, ге?

— Якими грошиками?

— А в лавці загубили. Три рублі! — раденько сказав Петрик. — Дивлюсь, а вони причаїлися під прилавком.

— Та не! — хитнув дід головою. — Зі мною такого ще не було.

— А ви подивітесь, подивітесь.

Дід підвівся з-за столу, підійшов до вішалки і став заглядати по кишенях піджака. Діставав якісь папірці, гроші, плямкав губами і, як Петрик, ворушив бровами. Тільки у Петрика брови тоненінки, наче у дівчини, а в діда кущувати й колючі, як будячки. Дід щось підраховував у голові, і Петрик аж рота відкрив, — між зубами темніла дірочка, випав же один, — щоб, коли дід скаже «нема», вигукнути: «Та ось же вони!» Але дід поплямкав губами, поплямкав і раптом сказав:

— Ні, мої всі є.

— Як це?.. — не зрозумів Петрик.

— А так! — засміявся дід, закинувши назад голову.

— Хіба ж то не ви загубили?

— Виходить, не я.

— Там же й не було більш нікого.

— Видно, раніше хтось посіяв. І як це я не побачив?

— То що ж тепер робити? — розгубився Петрик.

— Собі візьми, як такий молодець. Ти ж знайшов, то й бері, ая'.

Дід якось хитренко посміхався, і Петрикові здавалося, що він глузує над ним. Хоче підкусить Петрика за те, що відразу не сказав.

— Може, ви забули, скіки у вас було?

— Чого ж би я забув? У мене і пам'ять ще слава богу, і очі, й зуби цілі. А тобі, бачу, одненько зубчика кобила той... — реготнув дід.

Петрик стояв ні в сих ні в тих.

— А ви не бачили, хто перед вами до магазину заходив?

— Наче нікого не було... Хоча... пожди. Заходили якось люди чужі. Проїжджали машиною через наше село та й забігли купити щось. Я ще глянув на машину, еге ж, льогтовка така, то по номерах побачив, що здалеку.— Дідові очі гостренко поблімували, та якось втішно йому було, що згадав про машину.

— То це вони загубили?

— Еге ж, кажу тобі, що вони. А хто ж іще! Знайшов, то й маєш на остинці. Заробив, значить. Бо де ж ти людей тих знайдеш, як вони уже хтозна йде.

— Та таке ж.— Петрикові не дуже подобалися бісики в дідових очах, то знов намагався усе чисто пригадати, як воно було в магазині. Дід тримав однією рукою сітку, а другою совав гроші в кишеньку і тоді... Ні, Петрик тоді нічого точно не бачив. То вже пізніше привиділося, начебто помітив, як щось майнуло додолу. Він, мабуть, вигадав собі таке, бо ж нікого, крім діда, в магазині не було більше, і виходило так, ніби Петрик сам присвоїв гроші. А насправді ж він нічого до пуття й не бачив.

Петрик стояв коло порога, уже й за ручку дверей уявся, але не міг отак зразу піти, наче ждав, що дід ще не все сказав. Може, він зараз скаже, що пошуткував, чи, дивись, ще й нагрима на Петрика, хто його зна. Та дід і не думав гримати, він так само веселенько дивився далекозорими очима й правив своєї:

— І як це я не помітив тієї троячки, ще ж і зір маю дуженький, а бач — проморгав, роззыва. Гм...

— Ну, то я пішов,— сказав Петрик і насторожено глянув на діда.

— А йди вже, йди,— кивав дід головою.— Йди та сідай за уроки, бо тепер без грамоти ніде не приймають. Тут проста арифметика: якщо неграмотний, то й до ракет не годишся, й до коней — ніде. А то ж як ти думав.

Петрик вийшов надвір і чув ще, як дід у сінях щіль-
ненько причиняв за ним двері та все доказував уже сам
собі щось про грамоту та хтозна й про що. Чудний він,
дій дід Микитенко, чи не вигадав отієї машини з чужими
людьми?

Петрик намацав у кишені хрустку троячку, повору-
шив її пальцями і не знав, радіти, чи що. Так наче і його
тепер ці грошики, і не його.

Уже як проходив греблею і знов задивився на тиху во-
ду з вербовими листочками, що жовтіли малесенькими ко-
рабликами, то ще раз пригадав, як йому тепло було у ді-
довому кожусі. Добрий він, дід Микитенко: бач, сказав,
що то не його гроші. Не всякий і признається б...

Петрик нищечком усміхнувся сам до себе й подумав,
що коли дідові привезуть брикет, чи дрова, чи ще там
щось, то він першим прибіжить і поможе дідові занести
усе те в повітку чи куди там сказано буде.

І від цієї думки йому так легко стало, хоч бери та й
лети, і Петрик гребнув ногою землю, наче лошачок ко-
питом, задиркотів ротом, як мотоцикл, і мерцій помчав
додому. Ще ж мав сідати за уроки.

Парамон-Парамона

Він любив літаки.

Любив їх у небі і на землі, може, на землі навіть дуж-
че любив, бо тут ні-ні та й міг коли-небудь сказати про
кожного з них: «Мій». Така робота.

Цілий день Парамон снував по аеродрому на «горбоко-
нику» — так величав свій багажний транспортер,— і ще
жоден пілот не злетів у небо, поки Парамон не доправив
до його літака гору валіз. Робота, правда, не з легких, ці-

лий день дзигою крутишся, але без аеродрому він уже не міг. Та й без Парамона тут, як без рук: він і багажеві дасть лад, і поле зміє зі шланга, і зробить що не попросиш, бо все вміє.

Даремно з нього кепкує аеропортівський буфетник Валькун — і «старшим куди пошлють» називає, і дужче вщипне, як не в настрої (це коли в нього з виторгом погано), але ж сам Валькун тільки й знає, що пиво качати із діжки, того, видно, й казиться, що до літаків йому зась. І що воно за людина така, хлібом його не годуй, а дай підкусити Парамона. Бува, заглянути хлощі після зміни до буфету, то не буде Валькун Валькуном, як не скаже: «Парамоша! Позич форму похраерицця».

Не давала йому життя та форма, яку Парамонові зшили на замовлення,— льотчицька! Глянеш ізбоку — завидки беруть; крильця на рукавах, крильця на картузі, не гріх і покозиритися. Ну, льотчик, та й годі, всяк би скавав, аби ж Парамон був ще й зростом удався. А то ж ні, підкачав він у цьому ділі, ще й як підкачав. До півтора метра доріс, а там доля розgnівалася на нього й сказала: досить. Отак і живи. І лишився Парамон приземкуватим, як боровичок, хлопчиком, можна сказати, лишився, тільки з лиця і видно, що прожив цей хлопчик немало і небагато, а так: може, двадцять, може, тридцять, а то й усі сорок. Бувають такі — не вгадаеш їхнього віку.

Валькун казав, що Парамоша в аеропорту ще відгоді, як самі лише «драбинки» літали, але Валькун не той чоловік, якому слід вірити, перебільшує, звісно. Він би уже доскуб Парамона, аби хлощі не заступалися. Степан Гой, вантажник, так тільки бровою поведе, і той відразу язика прикусить. Куди ж тут за барки братися, як у Валькуна саме пузо гойдається, хай і велике, мов ота його діжка, а в Степана руки ніби з канатів вив'язані, такі жилаві. Спробуй скажи йому слово впоперек — мокре місце зостанеться.

А Парамона Степан любив: не вмів хлошець на чужих

плечах виїжджати, і своєї роботи пе цурався, їй іншого підмінити як треба.

Траплялося, що підміняли й Парамона. Це якщо його зміна припадала на той день, коли міська баскетбольна команда «Буревісник» приймала когось у себе вдома. Тоді Парамона ще зранку мучила сверблячка, і він обіцявся віддявити вдвічі тому, хто стане за нього,— так боявся прогавити той баскетбол. Бувало, пропускав і футбол, і хокей, і що завгодно, а як тільки грав «Буревісник», то вже неодмінно побачиш у Палаці спорту й Парамона. Його здалеку видно: хоч і маленький, зате ж он форма яка в літачках.

Та якби Степан Гой чи ще хтось із аеродромівських прийшов на баскетбол, то, мабуть, пе впізнав би їхнього тихенького Парамошу. Чоловічок мінявся на очах, ставав крикливим і задерикуватим, як півень, ти йому слово, а він тобі десять, гарячий — не зачепи. Сидів завжди у першому ряду, поблизче до лави тренерів (як він квитки діставав — ніхто не зпас), і коли на майданчик виходили хлопці-гулівери, Парамон вставляв у рот вказівні пальці і так свистів, що куди тому Солов'ю-Розбійнику. Щоки надималися двома м'ячиками, між ними аж потопав посик-барабулька.

— Охрім! — кричав Парамон до «Буревісникового» тренера Охріменка.— Давай Гору на них! Де Гора?

Що вже найзаядливіші болільщики горласті, і ті дивувались, як галасує цей дрібний чоловічок — чи не оглух він там під свист лайнерівських турбін? Але підбадьорювали:

— Правильно, Шланга! Підкажи йому!

«Шланга» — так вони прозивали Парамона, бо кожен же відомий чоловік мусить мати якесь прізвисько, он і баскетболісти мають. І сталося ж те на футболі, але хтось переніс вісточку і сюди, в Палац спорту. Одного разу котрийсь із наших футbolістів цілив у порожні ворота, але потрапив, як це найчастіше буває, у штангу, і вражений

Парамон зненацька вигукнув па весь стадіон: «Шланга!» Чи язик йому якось спорснув, чи само воно вирвалося оте «шланга» замість «штанга» — хто його знає, але ж людям тільки дай: довкола вибухнув регіт, і слово навіки причепилося до чоловіка. Може, через ту кляту «шлангу» дехто й здогадався, що Парамон ніякий не льотчик, а так хтось — із шланга аеродром поливає абощо.

Прізвисько, значить, на футболі пристало, однак не про футбол мова, понад усе Парамон шанував «баскет», сміх і гріх, як лежала його душа до цих гуліверів, майже удвічі вищих за нього. А найдужче — до Гори.

— Гора! — кричить-надривається Парамон.— Напхай їм у кошик, щоб не довезли додому!

Гора — так любляче називають болільники відомого на весь світ центрового Горенка — аж горбиться трохи, наче соромиться свого зросту (два двадцять!) але на Парамонові гуки, певно ж, і вухом не веде, хоча цей писклявий голос, мабуть, йому знайомий. Може, десь на зарубіжних турнірах Горі навіть не вистачає цього відчайдушного голосочка, але ж не був би він зіркою, якби озивався до кожного, хто гукає його на трибунах.

Та на радощах всяке бувас. На радощах і Гора забува, що він найкращий центровий світу, і тоді прокидается в ньому отой цапок, що ладен стрибати до неба.

О, що то за матч був! Мабуть, найкращий за всі, які тільки проходили на цьому світі. Та ще й сталося на ньому таке, ну таке вже сталося, що Парамона після того як підмінили. Не відізнавали аеродромівські хлопці свого Парамошу, наче він заново на світ народився, та й нарордився ж на голову вищим, як був. І носик-барабулька задерся, і в плечах поширшив, і ходить із підстрибом, а одного разу навіть так розперезався, що натякнув Валькунові, нібито його пиво той, водичкою відгонити.

- Ти що,— визвірився Валькун.— Та за такі штучки...
- Ша? — перебив його Парамон.— Ти Гору знаєш?
- Яку гору?

— «Яку», «яку», — перекривив Парамон і, зморщивши носика, повернувся до Валькуна спиною. — Бачили такого грамотія? — показав на буфетника великим пальцем через плече. — Він Гору не знає. Пиво качати із діжки мастак, а кращого баскетболіста світу не знає.

— Це ти про Горенка? — допетрав Валькун.

— Для кого Горенко, а для кого й Гора, — багатозначно сказав Парамон. — Це мій друг, ясно? Він за мене кому хоч в'язи скрутить. Так що — ша! Лучче налий ще кухоль, бо щось не бере твоє пиво. Видно, на воду не поскупився.

— Та я тобі зараз...

— Ну-ну, — сумирно обізвався з-за столика Степан Гой. — Він же шуткує.

Парамон узяв пиво, швиденько підсів до розвеселілого гурту, а Степан, підморгуючи до мужиків, попросив:

— Ану, Парамошо, розкажи, як ти нашу команду виручив?

— Я ж вам уже сто разів розказував, — Парамон щиро дивувався людській забудькуватості, але видно було, що готовий розказувати і сто перший раз. Очка його займалися сухим блиском.

— Та не всі ж чули, — підохочував Степан.

— Ну хіба що...

I Парамон починав розповідати чистісіньку правду, але ніхто не вірив йому, бо сталося все після того, як по телевізору матч закінчився. По телевізору закінчився, а в Палаці спорту — ні. I про це тепер всім відомо, прочитали в газетах, однак, як воно там було, ніхто з аеродромівських не бачив. А вони такий народ, що повірять тільки тоді, як побачать та ще й помацають. Але щось же там, видно, було, якщо Парамон тепер індиком ходить, хвоста розпустів віялом.

Було.

Тоді «Буревісник» зустрічався з грозою усіх європейських команд — італійським «Атлантіком». Виграй у професіоналів — і кубок у кишені, і знай наших, отоді й побач, де гроза, а де тільки мжичка.

Що творилося того разу в Палаці спорту! Забиті трибуни жили одним подихом, то був якийсь нечуваний оркестр людських голосів, що акомпанував грі своєї команди, і якщо й мав той оркестр диригента, то ним, безпекенно, був Парамон.

— Шланга, давай! — кричали з усіх сторін.— Підкажи там Горі, нехай не валяє дурня. Хай візьме верхи, а то водиться, як пана.

— Шланга, візьми на себе їхнього тренера, франко-італляно, чорт забирай!

— Шлангу на поле!

Парамон не ображався тоді ні на «Шлангу», ні на що, всі думки його були там, на майданчику, біля Гори; Парамон бігав разом із ним, віддавав Горі паси, прикривав його корпусом од настирливих італійців, і коли Гора вкинув перші два очка, Парамон обійняв його за гарячі плечі й вигукнув: «Виймай!» Гора потиснув Парамонові руку і, змахнувши піт із чола, побіг на свою половину майданчика, бо все ще тільки починалося.

«Атлантік» і справді виявився міцним горішком, мало не всі гравці за два метри, рукасті, чіпкі, і за секунду-другу м'яч уже шугнув у наше кільце, а Парамонові здається, що то його серце вийняли із грудей і штурнули у кошик.

Він скочився на ноги, прикладав до рота долоньки й заскандував:

— «Бу-ре-віс-ник!»! «Бу-ре-віс-ник!»

Його підтримали на задніх рядах, але якось невпевнено, ніби не могли відтягти голосу, ніби не поспідали сьогодні, і тоді Парамон обернувся лицем до болільників і замахав руками у такт своїм вигукам, точнісінько як диригент:

— «Бу-ре-віс-пик»! «Бу-ре-віс-пик»!

І раптом усі загукали влад, те слово гойднулося мотутью хвилею і понесло нашу команду в наступ, і м'яч знову затрепетав у кошику італійців, як риба в підсаці.

А Парамон тієї миті уже був суддею, рукою описав у повітрі коло і чітко показав пальчиком уніз — це був бездоганий суддівський жест, що означав: зараховано!

Потім суперник зрівняв рахунок і навіть вийшов уперед, однак Парамон не падав духом, він знову увесь був на майданчику, бігав за трьох, спритно обводив довжелезних італійців. Особливо йому щастило на верхових перехопленнях, і Парамон тут же віддавав м'яч Горі, найкращому центрому світу, а той уже знову зробив діло добре — не вкидав, а, чортятка, клав м'ячі в кільце, високо вистрибуючи над суперниками і зазираючи зверху в кошик, наче у вороняче гніздо.

Розлючені італійці не знали, що з ним робити, із цим Горою, наступали на ноги, відштовхували його у повітрі і навіть підсідали, і тоді розгніваний Парамон волав на весь палац:

— Фол! Фол!!! Це ж десятий штраф! Треба пробивати фол, він що, той суддя, осліп? Чи вони привезли його з Італії?

— Суддя з Франції,— підказували збоку.

— Це те саме! — падав у відчай Парамон.— Його кушили. Я ж не прогавив; вони заробили десять штрафів, а фолу не дає. На мило його!

Важкий був матч, що там казати. Сходили потом гравці, у декого вже здавали нерви, але найтяжче доводилось Парамонові, бо він був і гравцем, і болільником, і суддею, і навіть тренером. Аж зчорнів на лиці. Баскетболісти хоч брали хвилинні перерви, а Парамон же й тоді розмахував руками і давав настанови:

— Охрім! Центр візьми! І більше проходитів по краю, чуєш? По краю. Та горбоносого закрите, бо він вам нарбить лиха!

Парамон як у воду дивився, коли казав про крайнього нападаючого «Атлантіка». Той горбоносий хоч і зростом був менший за інших, але кидав з таких далеких дистанцій, коли ніхто й не сподівався, і м'яч, описавши довгу дугу, чисто влітав у кошик, навіть щита не торкався, мовби його затягувало туди магнітом. О, він, мабуть, півжиття забрав у Парамона, той горбоносий. До Гори йому, звісно, далеко, але Гора найсильнішим був під щитом, а от кидати здалеку не наважувався.

До кінця матчу лишалося якихось три хвилини, наші ввели з рахунком 91 : 84, і Палац спорту здригався від крику болільників. У тому гармидері навіть губилися Парамонові настанови.

Отоді й почував усім крові горбоносий. Спершу закинув м'яча майже з центру, потім влучив од бокової лінії, нарешті зробив таку передачу, що там лишалося тільки пальця підставити — і рахунок став 91 : 90.

Наші запанікували, навіть Гора скис, і весь час поглядав на табло, де поволі стрибали секундні цяточки. І коли вже здавалося, що ось-ось пролунає сирена, судя раптом викинув угору десять пальців і призначив фол у наш бік. Це — все.

Пробивав, звичайно, горбоносий. Довкола залягла така тиша, що чутно було, як він постукує м'ячем об підлогу. Довго стукав, дуже довго. Просто знущався над усіма, Парамонові навіть здалося, що на лиці горбоносого причаїлася зла усмішечка.

Кидок — 91 : 91.

І знов італієць стукав м'ячем, обмацуєвав його, виваживав на долоні, і хай там сміявся чи не сміявся, але ж видно було, що йому не до сміху, горбоносий вмивався потом.

М'яч випурхнув із його руки, летів, летів і раптом торкнувся кільця, на мить зупинився, наче його хто притримав, потім поволі покотився по металевому обідку і... впав у кошик.

Трибуни охнули, і в Парамона потемніло в очах. Він боявся вже й глянути на табло, де засвітилося 91 : 92, а секундні цяточки замигали у сто разів швидше. Невже поразка? Треба негайно щось робити. Парамон знову зірвався з місця й закричав з останніх сил:

— Швидше! Вкидай! Ну! Ну-у-у!..

«Буревісник» кинувся в атаку; одна передача, друга, третя (що ж вони тягнуть!), ще пас, м'яч у повітрі — і тут пронизливо завила сирена. Кінець.

На майданчику вчинилася чехарда — італійці на радощах не знаходили собі місця, підкидали вгору горбоносого, а розчаровані болільники посунули до виходу, і ніхто не помітив, як безсило опустився на лаву Парамон. В його очах заблищали слези, сором признатися, але Парамон справді заплакав, бо тієї хвилини він уже не був ні суддею, ні тренером, ні гравцем, а був собі простим уболівальником, який, однаке, найдужче за всіх сьогодні жадав перемоги.

Отут і сталося найдивніше. Коли італійці ще витали на сьому му небі і переминали одне одному кості, коли наші гравці, повісивши спіtnілі носи, рушили до роздягальні, ніхто не звернув уваги, як до арбітра підкотився кругленський дядечко з чорненськими вусиками і рішуче замахав руками.

То був представник міжнародної федерації, інспектор матчу (наступного дня дізналися з газет), котрий застеріг, що сирена спрацювала на три секунди раніше, отож мусили їх догравати. Суддя покірно кивнув головою і викинув угору три пальці. Італійці нічого не могли второпати, згарячу ще впиралися, заявляли протести, але що вдіш — суддя є суддя, мусиш коритися. Та й подумати тільки — що таке три секунди? Ніщо.

Так само думали й глядачі. Вони навіть уже не сідали і далі штовхалися до виходу, лиш голови повернули у бік майданчика, щоб на ходу додивитися цю комедію.

А втім, один чоловічок, котрого тут усі прозивали Шлангою, так не думав. Він раптом ожив, знову скочив на ноги і, склавши долоньки рупором, закричав:

— Часу вагон!!! Довгий пас Горі! Гора — під щит!

Чи то й справді його почули і все робилося за Парамоновою вказівкою, чи, може, просто не було іншого виходу — важко сказати, але все сталося близкавично. М'яч полетів од щита до щита, він ще був десь над серединою майданчика, коли кращий центровий світу вистрибнув угору і ніби завис у повітрі — то був незображенno затяжний стрибок, — і всі італійці хмелем повилися довкола Гори, але пальці, які були найвище, пружно торкнулися м'яча — і він влетів куди треба.

Певна річ, ніхто не почув сирени у тому галасі, що сколихнув Палацом спорту, зате всі побачили, як суддя змахнув рукою і пальцем показав униз — 93 : 92.

Тепер уже з «Буревісника» утворилася мала-купа-невеличка, на майданчик помчали Охріменко і ще якісь люди, і тоді й Парамона підхопила нечиста сила і, як вітер перекотиполе, погнала на майданчик — через бар'єр, через ряд міліціонерів і тренерські лави. Баскетболісти обіймали усе, що траплялось під руки, і коли він протиснувся до Гори, той ухопив його, як дитину, і підкинув угору, аж вітром гарячим обдало Парамона.

— Я ж казав! Я ж казав! — захлинався од радості Парамон, проте Гора його вже не чув, баскетболісти підхопили Охріменка і гойдали його, як іграшку, а Парамон бігав довкола і все повторював: — Я ж казав! А хіба я що казав... Бач, бач...

Однак цього по телевізору не показували, через те Парамонові не дуже-то й вірили, коли він розповідав, як «Буревісник» посадив у калошу професіоналів завдяки йому.

— Це він, мабуть, тебе вгору підкинув, а впіймати забувся, ге? — оскалився коло своєї діжки Валькун.

Мужики сміялися, аж дим цигарковий гойдався в буфеті, і тільки Степан Гой приклав до губів вузлуватого пальця й сказав:

— Ану, цільте мені! Кому не інтересно, хай не слухає. Розказуй, Парамошо, то вони так, з дурного ума.

Далі вже ніби й не було чого розказувати, але раз просять, то де подінешся.

— Отако ми з ним і зійшлися.— Парамон узяв кухоль і, хоч насьорбався того пива по саму зав'язку, знову почав поволенъки тягти, щоб виграти час.

— Ну, обійняв він тебе, а далі що?

— Далі? Далі ми разом пішли в роздівалку, побалакали трохи.

— Про що?

— Про що? А про цю ж гру з італійцями. Вони мене всі обступили, ну, кажуть, якби не ти, то ще не вгадано, чим би й скінчилось все. Та що я, кажу, не я ж м'яча закинув. А вони: ну-ну, не прибідняйся, сам знаєш, як ти нас виручив.— Парамон бере кухоль, але вже не п'є, а тільки губи вмочає. Однак вдає, що пиво йому до смаку, і покректує від задоволення.

— А далі що? — Степан такий уважний, що краще б уже мовчав.

— Далі? А далі вони почали роз'їжджатися по домах.

— На трамваї? — вstromляє носа Валькун.

— Ні, чому ж? На машинах. У них же у всіх машини свої. «Волги». ГАЗ-24. У Гори біла така.

— А ти ж на чому? На «горбоконику»?

— Ні, мене Гора підкинув.

— Я ж кажу, підкинути підкинув, а впіймати забувся. Ти що — головою вдарився?

— Ну, хватить! — Степан Гой стукнув долонею по столі, наче муху вбив, і підвівся.— Ходімо, Парамошо. Засиділісь.

Не вірили Парамонові, ще й насміхалися, а таки ж трапилася нагода довести, на чиєму боці правда.

Якось Парамон приймав багаж, коли це раптом прибігає захеканий Коля Горобець, технік їхній, та:

— А ти хоч знаєш, чиї оце чемодани?

— Як — чиї? — не зрозумів Парамон.— Мої.

— Та ні, я знаю, що ти їх везтимеш. Я про тих, чиї вони насправді.

— А яке мені діло? — здивувався Парамон.

— А таке, що це «Буревісник» летить у Белград, поїняв? Баскетболісти! Он вони вже на посадку пішли. Там такі здоровані.

— «Буревісник»? — Парамон як тримав у руках чийсь портфель, то так і кинувся з ним до виходу на посадку, спасибі, Коля Горобець вихопив його на ходу і поклав на місце.

А там біля виходу топталося вже чимален'ко цікавих, і свої ж, аеродромівські хлопці, збіглися подивитися, кашкети на потилиці позбивали, дивувалися.

— Диви, диви, оно він.

— Хто?

— Та Горенко ж, чи як його.

— Який Горенко?

— Ну цей же, що Парамон про нього тороче. Гора.

— Де?

— Та ото ж, найвищий.

Парамон трохи припізнився, бо коли підбіг до гурту, то пасажири на Белград уже рушили до літака, але він одразу побачив серед них гравців «Буревісника» і найпершого — Гору, котрий і за своїх товаришів був вищий майже на голову. Парамон впізнав його зі спини, він би за тисячу кілометрів упізнав найкращого центрового світу, який завжди трохи горбиться в плечах, ніби соромиться свого велетенського зросту. Горбиться, але ж, мабуть, немає красивішого хлопця ніде на землі, он він який, Гора, що йому той Белград, що йому та Америка.

— Парамон! — Без Валькуна і тут не обійшлося.— Он твій друг пішов, біжи попрощайся.

— Біжи, Парамоне, а чо'.

— Він тут так оглядався — видно, тебе шукав.

— Чого ж ти стоїш? Брехав, значить?

— А ти й вірив? — Валькун.

Парамон не зводив очей з Горенка, наче ждав, що той озирнеться, і він справді, відвернувшись од вітру, що завжди гуляв на аеродромівському просторі, повернув назад голову. Парамон махнув йому рукою, а потім набрався духу й гукнув:

— Гора!

Горенко його не почув, аеродром свистів літаками, а тут ще вітрюган як на те зірвався такий, що валив із ніг. Голосу не почув, та помітив, що йому махає якийсь чоловічок у льотчицькій формі, і на хвильку спинився й побачив, як той чоловічок раптом зірвався з місця й помчав до нього. Ото ще біда: мабуть, щось трапилося, бо коли з голови чоловічка вітром знесло форменого картузса, він і не глянув на нього, а біг немов на пожежу, дрібно перебираючи коротенькими ніжками. І коли підбіг зовсім близько, Горенкові навіть здалося, що він десь бачив цього чоловічка, той он подає маленьку долоньку (вона сковалася у Горенковій руці, як осиковий листочок) і моргає вологими очками — видно, вітер нагнав слезу. Але де, де вони могли бачитись?

— Не впізнаєш? — звівся навишиньки Парамон.— Хіба забув, як з «Атлантіком» грали? Шланга я, Шланга, не впізнаєш?

Хлопцям, які стояли під козирком аеропорту, важко було здогадатися, наскільки дружня розмова відбулася між баскетболістом і Парамоном, але вони бачили, як Горенко подав Парамоні руку, а потім щось таке, як плечи-ма знизав чи од вітру ховався — не вгадаєш. І кумедна ж та пара була, як воно в світі буває — один височезний,

аж страх, а другий ледь сягає йому до пояса, голівку задирав, казав щось, казав, однак Гора, знать, нічого не міг второпати, нетерпляче позирав на своїх, що стояли уже біля трапа, потім щільніше загорнувся у плащ і сам рушив до літака.

— Признав,— сказав Степан Гой.

— Так би він і тебе призвав.

— А ти що хотів — щоб вони обнімалися? Чоловік же на літак поспішає.

— Та ти подивись на Парамошу, на ньому ж лиця нема. Хіба ж не ясно?

Парамон підійшов до гурту. Простоволосий, без картиза, він здавався ще нижчим і розгублено водив очками на всі боки, примовляючи сам собі:

— Сказав, що їдуть з югославами гратеги.

Усі мовчали і слухали, навіть Валькун не перечив.

— Сказав, як приїде, тоді побалакаємо.

Степан Гой підійшов до Парамоші і тихенько надів йому картузу, якого наздогнав аж на злітній смузі.

— А чого ж, побалакаєте. Він же сюдою і назад вертатиметься.

— Ходім, Парамошо, до мене,— сказав Валькун.— Свіженську бочку відкриємо.

Ніхто не бачив, чи вдалося Парамонові зустріти Гorenka, чи, може, «Буревісник» повернувся з Белграда тоді, як у нього був вихідний, але після того випадку Парамон більше ніколи й нікого не просив, щоб його підмінили — навіть у той день, коли «Буревісник» приймав у себе вдома найзнаменитішу команду світу.

На третю осінь

I

На днях я мав іти в армію і, хоч як кортіло на гульки, заходився порати вдома чоловічу роботу, щоб мамі самій не велося сутужно (наш тато помер від старого поранення, ми жили вдвох). Підправив хлівець, нарубав хуру дров, полагодив огорожу, се, те, й нарешті випросив у бригадира Опелата пару коней з гарбою, щоб привезти із лісу сіно. Я його накосив ще влітку і склав у копички на луках біля Топилки.

Осінній день видався теплим, ясним, і на душі теж було світло і чисто. Коні йшли весело, без батога; сидячи на гарбі, я вбирав очима наші тихі поля, кожен горбик і виярок, найменше дерево й кущик — прощався із ними, але прощався без суму, а з якоюсь дивною радістю, начебуд уперше побачив, яке тут все любе та гарне, і тішився з того.

На крутий узвіз коні спинались натужно; я подумав, що треба підшукати у лісі якогось дрючка на гальмо, бо спускатись назад із повною гарбою доведеться ще важче. Ножівку прихопив, то щось зріжку.

З вершечка узвозу побачив копички: на тлі позолоченого березняка вони скидалися на маленькі курені.

Я вирішив трохи пройтися лісом, поки коні пожують сінця, а заодно й спиляти щось на гальмо. Дерева світилися жовтим листям, губили його на землю, як сонячних зайчиків, і щось шепотіли покірне, ласкаве, мирне. Пахло опеньками, хоч вони ще й не випнулись — видно, дихали з-під землі своїми корінцями, набиралися сил, щоб визирнути на цей світ крізь пріле злежане листя.

Над просікою я побачив два голих-голісінських деревця й одразу дібрав, що їх роздягла не осінь, а підточилася якась хвороба. То були берестки, два одинакових бересточки. На гальмо затовсті, вони більше підходили на стовпчи-

ки для огорожі, і я згадав, що наш тин тримається на трухлявих, от-от упаде.

Ножівка, як на таке дерево, була малувата, зате гостра, і десь за півгодини берестки вже лежали двома колодками на землі. Я розпиляв кожну надвое і переніс у гарбу, а зверху накидав гору сіна, втрамбував його, вимостили собі кубельце й поволеньки рушив до села. Іду собі на м'якому, як пан, гіркуватий запах сіна лоскоче у носі, сонце не пече, а лашти мені обличчя, у бровах плутається павутин...

І раптом тенькнуло сердце. На горі перед узвозом стояв чоловік, і я швидше здогадався, ніж упізнав у ньому моого рідного дядька Демурку. Якби уздрів самого чорта, то так не злякався б, а тут... Тут треба знати дядька Демурку.

Скільки його пам'ятаю, він працював лісником, і горе було тому, хто наважиться винести з лісу бодай дубчика. Худий, цибатий, трохи зігнутий, у свої п'ятдесят літ він був легший на ногу за оленя і не з'являвся, а виростав з-під землі то там, то сям, ніхто не втікав од його метких всевидючих очей. І коли ти вже пошався на гарячому, то не проси, не моли дядька Демурку, не обіцяй йому не те, що могорича, а й золотих гір, бо не поможе.

Колись, як був я ще пастушком, забігла наша корова в посадку, скубнула молоденського дубочки, і тут де не взявшася дядько, дістав із спідньої кишені блокнотика, записав мое прізвище (воно таке ж, як і в нього) і привселюдно оголосив, що штрафує на двадцять карбованців. «Нехай мати готове гроши, щоб знала, як ростити гуляку!» — кричав дядько, і чужі люди дивувалися: «От тобі й родич. Бачили такого?»

А ввечері мама пішла просити його. «Порядок є порядок,— сказав дядько.— Я вас пошкодую, а що мені люди скажуть, га? Як я їм в очі дивитимусь, га? Скажуть, ти до своїх так, а до нас он як. Е ні, не буде такого. Якщо навіть жінку свою, чуеш? — жінку свою, Варку, застукаю з краденим — oddам під суд. Тіки загудел!»

Будучи лісником, міг би жити, як вареник у маслі, та де там! Ні хати путньої, ні коло хати. Күфайка на ньому така, що тільки нагородне опудало й годиться...

Ось чому душа моя опинилася в п'ятах, коли угледів дядька Демурку. Бересточки... Невже запримітив, як я іх зрізував?

Коні йшли ліниво, мовби теж сахалися цієї зустрічі (чи то я притримував віжки?), але він стояв, як укопаний, і ждав. Ось уже близько, вітерець доносить до мене димок од його самокрутки, бачу, як примружились пташині дядькові очі.

— Виріс помічник матері! — гукає він бадьоренько, і в душі зажевріло: не бачив, пронесло.

— Сідайте, підвезу! — кажу весело, хоч воно аж ніяк не весело.

— Та ні, коням і так важко, а ще з гори. Правуй уже сам, Ваню.

І по тому, як він вимовив оте «Ваню», я здогадався, що нічого не запримітив. Так міг сказати це слово тільки рідний дядько, татів брат.

Він іде поруч з гарбою, і там, де починається узвіз, я зупиняю коней, наважуюсь подати йому дрючка, якого прихопив у лісі.

— Да! Вставте у колесо гальмо.

— Потроху, бачу, набираєшся розуму.— Він схиляється біля колеса, шарудить дрючком і нарешті каже: — Рушай.

Гарба однак напирає на коней, вони, задерши голови, насилу її стримують.

— На себе! Віжки на себе! — кричить дядько, не відстаючи ні на крок.

Дишля водить то в той бік, то в той,— дуже вже круглий цей узвіз,— раптом коні не витримують і біжать, дрібно перебираючи ногами. Десять уязвся камінець, потрапив якраз під колесо, гарбу гойднуло набік, але, на щастя, вона не перекинулась, тільки насподі, під сіном, глув-

хо заторохтили берестові колодки... У мене знов тъхнуло серце, я побачив, як напорошив вуха дядько Демурка, як блиснули його очі.

Коли гарба з'їхала на рівне, він витяг із колеса гальмо і, подаючи його, так остудив мене поглядом, що тіло взялося сиротами.

— То сідайте підвезу,— промимрив.

— Та ні, їдь уже сам,— відмовився дядько. А «Ваню» не сказав.

Я прицмокнув на коней і швидко повіз до села своє сіно. У гарбі — сіно, а на душі — камінь.

II

Про те, щоб ті стовпчики відразу пустити в діло, не було й думки — довелось заховати їх на горище в повітці, бо якщо вже дядько Демурка почув щось нечисте, то стережись. Хай повернуся з армії, усе забудеться, тоді їм знайдеться місце. Отак міркую собі, аж гульк — дядько стоїть коло двору. Зіперся грудьми на ветхі ворота й пасе мене очима.

— То це ти, Ваню, в армію скоро? — питас.

— Через три дні,— кажу,— приходьте у п'ятницю випроводжати.

— Прийду, аякже. Це таке, що треба. А мати ж як, сама буде, чи що? — допитується, наче й так не ясно, що мама зі мною не поїде.

— Сама,— кажу.

— Важко буде одній.

— Важко, а що поробиш?

— Та ти, я бачу, хазяйнуети нівроку. Навіть сіна запас.

— Аякже!

— І тинок, бачу, полагодив, тіки тре' було, Ваню, стовпчики поміняти, бо лати нові набив, а тин хилитась.

- Дерева нема на стовпі.
- Тре' було виписати в конторі. Ти що, порядку не знаєш?
- Так тож тре' було,— зітхаю.
- От бач, грамотний, а як до діла...— бурмоче дядько під ніс і йде собі далі, а за ним снуються сизі хмаринки диму.

І настав той день, коли у нас на подвір'ї зібралося повно людей. Зійшлися всі родичі, сусіди, хлопці й дівчата, загrala на весь куток гармошка, загупав на всенікє село бубон. То мене випроводжали в армію. Гості співали до хрипу, танцювали, аж курява вставала, перекрикували одне одного, і тільки мама витирала червоні очі красечками хустки, запнутої низенько над очима «дзьобиком», і нервово смикала за той дзьобик, насуваючи хустку ще нижче.

— Ну, мамо, чого ви? Не на війну ж іду.

Від тих слів їй не легшало. Мама обіймала мене за плечі, намагалася щось говорити, однак тільки зітхала: «Ох, Ваню, синочку...»

Я розумів її, знов, що вона зараз думає про мене, й про тата, і про свою самотність; в той день хотілося бути весь час із нею, втішати, поправляти на мамі хустку (мені завжди це чомусь дуже подобалося), базікати всякі дурниці, аби лише веселі.

Однак люди по черзі одривали мене від мами, казали напутні слова — хто широ, а хто й так, задля годиться,— і десь тоді підійшов дядько Демурка, у старій гімнастерці з підшитим перкалевим комірцем і зовсім тверезий (йому не можна звикати до чарки, казав, бо така робота), але очі були чимось затуманені, під тісним комірцем гімнастерки важко ходив гострий борлак:

— Дивись, щоб скрізь там порядок був, Ваню. Не забувай, чийого ти роду. Щоб усе... як штик. Зверху ти герой. Ех, якби тато устав та побачив...— I раптом дядько Демурка заплакав,— це було так несподівано, що й мені

щось давке підкотило до горла,— він по-дитячому ви-
тер кулаком очі, задимів самокруткою.

До району їхали тільки найближчі родичі, і дядько Демурка теж виліз на кузов машини. Дорогою він мовчав, не встравав у балачку й словом, був сам у собі, але я відчував, що він хоче сказати щось дуже важливе, те, що може сказати лише рідний дядько племінникові, у якого немає батька. Проте зволікав із тими словами до останньої миті, наче хотів, щоб вони таки запам'яталися найдужче.

І вже біля зірчастих воріт військомату, коли мама припала до моїх грудей і не могла відірватися, дядько Демурка раптом поклав мені на плече руку, а потім одвів убік, поцілував три рази і, якось змінившись в очах, сказав:

— То це все добре, Ваню. Я знаю, ти славний хло-
пець. Але скажи мені, Ваню, чи то не ти два бересточки
зрізав у Топилці?..

Дядько благально дивився мені в лиці, і, боячись зав-
дати йому болю, я перепитав здивовано:

— Бересточки? Які бересточки?..

Він тяжко зітхнув і промовчав.

Коли я пішов за зірчасті ворота і вже звідти озирнув-
ся на маму, побачив коло неї і дядька Демурку.

Стиснувши тремтячі губи, він сумно дивився мені услід.

III

Наче б і довго тяглися на службі дні, а два роки збіг-
ли, мов день, і от я в парадній формі — як з голки —
поспішаю рідною вуличкою додому. Ще здалеку бачу, що
в нас на подвір'ї дід Каламацький смалить кабанчикі
(бідна мама, як вона ждала цього дня!), поправляю каш-
кета, ремінь, чіткіше ставлю ногу. Чую, дід Каламацький
щось гукає у хату, і вже не витримую, біжу, розмахуючи

чесмоданом, як іграшкою. Ще мить — і назустріч летить мама (хустинка запнuta «дзьобиком»), розкинула руки, сміється, а слози котяться з очей, і нема їм зупину.

— Ваню! Ваню...

Того дня увечері знову була повна хата гостей, мама не відходила від плити, тільки раз по раз підбігала до мене, боязко торкалася рук, лиця, куйовдila чуприну, мовби хотіла переконатися, що це таки я, не сон.

Прийшов і дядько Демурка із тіткою Баркою — теж у гімнастерці, старенький, але з новим перкалевим комірцем, тричі поцілував мене, поторсав за плече: «Геройський хлопець ти, Ваню, куди там!»

А після щедрого застілля ми з ним вийшли надвір покурити (я — фільтр, він — своє чортове насіння). Стояли на ганку в сутінках,— загусав ранній осінній вечір,— дядько довго розпитував, як мені служилося, скільки мав нарядів, про нагороди й грамоти, дуже зрадів, коли я показав свою карточку біля розгорнутого прапора частини, а ще дужче тішився з того, що племінник, як і він колись, дослужився до старшого сержанта.

— Так і треба,— казав дядько.— У нашому селі тільки Роня прийшов без личок, то, бач,— з нього і тут нема толку.

Стали виходити на ганок чоловіки. Вже веселені, вони й собі підкидали слово-друге, як воно колись служилося, хто і в яких військах був, чим командував. Лише Роня, чоловічок миршавий, розхристаний, на ньому все наопашки, затято дивився з-під лоба й казав, що не обмовиться й натяком про свою службу, бо був у секретних військах.

— Підписку давав! — стукав себе у груди.— Двадцять п'ять літ мовчатиму, а вам ні гу-гу! — уже кричав захмеліний, хоч у Роні ніхто нічого не випитував.— Хіба що Вані скажу, він не такий, як ви! — злився, що на нього дивилися насмішкувато, з недовірою.— Ходімо, Ваню, побалакаємо,— смикав мене за лікоть, але тут утрутився

дядько Демурка, сказав, що побрехеп'яки пікому пе по-
трібні і взагалі, щоб дали йому спокійно побалакати з
племінником.

Ми з дядьком одійшли подалі від ганку. Сюди не пада-
ло з вікон світло, говорили у темряві, я бачив його облич-
чя лише тоді, коли він затягувався,— у червоних відблис-
ках цигарки.

— То що ти надумав робити далі? — спитав він.

— Та що, сяду на трактора. Після танка до важелів
не звикати.

— Це добре.

Потім дядько Демурка притих, довго мовчав, і раптом
я всім тілом відчув на собі його погляд.

— Це добре, Ваню,— повторив він ще раз.— Все добре... От тільки бересточків у Топилці нема... Зосталися два
пеньочки. Чуєш, пеньочки зосталися... два.

Турецька нічия

Як тільки настає довгий зимовий вечір, Павло Глиння-
ник, здоровенний носатий чолов'яга, взуває біті валинки,
здягає старого кожуха, хромову шапку з відкоченими ву-
хами, словом, затушковується так, немов зібрався на за-
саді (колись Павло був завзятим мисливцем), і виходить
із хати. Ще трохи стоїть біля порога, всапує великим но-
сом повітря і, якщо у ніздрях щипає, вертається назад,
закутує поверх шапки картату жінчину хустку, бере хут-
ряні рукавиці, а тоді вже чимчикує городом до сусідів.

— О, принесло,— бурчить Степанида, перекидаючись
другим боком до гарячої лежанки.— Дав би йому хоч уро-
ки повчити.

Добре їй у теплі балакати. А Павло поки перейшов
город, то й кров загусла у жилах. Та хай бурчить, не до
неї прийшов. А до Санька.

Санько, руденький першокласник, схожий на ховрашка — личко рябенькє, як горобине яечко,— перестас скріпти пером і ніби знехотя відсуває вбік зошита, книжку, звільняє на столі місце.

— Розставляй,— каже Павло, принюхуючись, чи Степанида добре напопила в хаті: роздягатись чи ні? Санькові він нагадує когось із отих полонених французів, яких під конвоєм ведуть баби із вилами — на картинці в підручнику з історії. Дід Павло (для Санька він уже годиться в діди) скидає хустку, шапку і рукавиці, сідає на табуретку до столу. Йому не терпиться.

Санько дістас з полички коробку із шашками й потерту картонну шахівницю.

— Які берете?

— Які вгадаю, без поблажок.

Хлопчик бере дві шашки, шарудить ними за спиною, потім протягує дідові кулачки. Павло довго думас, нарешті заплющує очі й навмання ляскас Санька по руці.

— Ця!

— Білі. Казав же вам зразу: вибирайте.

— Мені поблажок не треба. Розставляй «стовпці».

І починається.

— А осінь! — ходить Павло.

— Нате вам.

— А оце ти бачив?

— Отако на неї.

— А оце?

— Пси-i-i.

— Тут вона тобі й засмердиться,— всміхається Павло голими яснами.

Шашки мигають на дощці, і в той момент, коли Павлові здається, що малому — амба, Санько раптом дає дві чорних під бій і визбирає чотири білих «стовпці», ставлячи дамку.

— Ва! Вай! — Павло чухас налисо підстрижену голову, але ще потроху впирається. Та згодом бачить, що його

шашка застрягла в куточку і там діло пахне «нужником», різко зачіпав картонну шахівницю з-під низу — і все лєтить шкереберть.

— Тъху ти, і як воно в мене?.. — дивується Павло.

— У вас завжди так,— Санько надимає щоки.— Все дно програли.

— То ще було б видно. А так — нічия.

— Ну яка ж у біса нічия?

— Турецька, яка ж.

...У шашки вони почали грати недавно, тоді, як Санько пішов до школи. Павло й раніше часто навідувався до них вечорами, можна сказати, не до них, а до Санька, бо з дорослими не любив багато балакати. Це, бувало, зберається у хаті сусіди, гомонять про се, про те, а Павло просидить цілий вечір мовчки, вступившись очима в долівку, тоді: «Ну, я пішов».

Якщо ж у хаті не було нікого, Павло залюбки говорив із Саньком, розпитував, що пише мати, чи не думає забирати його до міста. Санько казав, що він од бабусі нікуди не поїде. «Молодець», — хвалив Павло і розказував йому казку про мисливця і зайчика: пішов чоловік на полювання, зустрів зайчиська і хотів його підстрелити, а той каже: «Не вбивай мене, я тобі покажу чарівну ялинку, на якій золоті шишкі родяться». Пожалів його мисливець — і заєць віддяччив йому, привів до тієї ялинки. Набрав чоловік золотих шишок, а тоді думає, дай і вуханя цього підстрелю, бо ще комусь ялинку покаже. І як тільки вистрелив, заєць перетворився на змія і задушив мисливця.

Чудна якась казка, до того ж Павло розказував її Санькові сто разів і щораз — інакше. Видно, сам видумував.

Коли Санько подорослішав, пішов у перший клас, Павло подарував йому шашки — він називав їх «стовпці» — і навчив хлопчика грати. Спочатку, певна річ, Павлова брала. Потім малий так нахучився грати, що старому й не снилося. Аж злість гризла. Що за штука? — сам показав цьому горобеняті, як гуляти в «стовпців», а воно тобі

ще й носа втерло. Хитр-р-ре! Страх. Тоді Павло й вигадав оту нічию. Як навчав Санька грati і розказував правила, то й не зажився про неї, тепер же те й робить, що валає шашки. Нічия, каже. Турецька. Чого раптом ту-рецька?

Інколи старий доходив до того (де вже десь після двадцятої поразки за вечір), що відверто перекидав шахівницю, шашки розліталися по всій хаті, закочувалися під ліжко, шафу і в рогачі, а Павло хапав під пахву шапку, хустку, рукавиці й прожогом вискачував з хати простоволосий.

Санько довго лазив навколошки по кутках, поки напрешті знаходив усі двадцять чотири шашки, складав їх у коробку, ставив на поличку і брався до уроків. Але тут якраз ришти сінешні двері,— у хату заходив Павло.

— Розставляй,— сопів винувато.

— То ви ж знов поваляєте.

— Ни.

— Ну як же «ні», як поваляєте,— сердився Санько.— А мені тоді лазь на колінах.

— Не поваляю. Я тобі зараз той... причиню. Тіки замердиться.

Таке зухвалство Санька зайдало, він рішуче відсував убік зошита, діставав шашки.

І починалася стара пісня.

— От чорт старий,— бубоніла на лежанці Степанида,— коли ти вже розуму наберешся?

— То ти стара, а я ще в дамках,— казав Павло і погладжував свого великого поса.

— Еге ж, герой у Ганшиній хустці,— огризалася Степанида.— Тільки й знає шашками кидати. А як до діла...

До діла Павло таки трохи не вдався. За що не візьметися — без пригоди не обійтися. То якось колов кабана, а він вирвався і бігав по городі, поки сам не впав, то зробив вікна (Павло й столярував інколи), так завіси начепив не з того боку, раз був узявлis ремонтувати примуса,

то ледь не спалив хату. І сміх і гріх. Сказати ледачий — не скажеш. Не везе чоловікові, хоч би й так, як і з оцими шашками. Навчив на свою голову, а тепер думай, чого воно так виходить.

Не везе!

І от якось увечері зайшов до Степанидиної хати, де саме розгорталися шашкові баталії, ще один гість. Танасько Верзун. Був він саме із тих людей, яким завжди у всьому везло, працював на державній роботі в районі (колись фінансовим, а тепер страховим агентом), умів без рахівниці полічити все, що можна, додати й відняти, крім цього, більше ні за що не брався, через те жив і горя не знає. Павло не любив його здавна, хоч взагалі грамотних людей шанував,— мав за що ж любити. Ще років із тридцять тому, коли Танасько ходив по селу описував, скільки у кого плодових дерев — накладав податки, записав Павлові і грушу-беру, яка росла на межі і, вважай, до городу лише заглядала гіллям. «Все одно ти її обриваєш»,— сказав Танасько. «Та дітки обносять її ще зеленою. І твої, й мої»,— захищався Павло, однак Верзун не схотів і слухати. «Мое діло маленьке,— сказав.— Записати. А там уже як хоч». Тоді це Павла так допекло, що він побіг до хати, вхопив сокиру — і від груші застався пеньок. Пізніше шкодував, але що з того? Груші не було. Такої бери Павло скільки живе — більше не є. Багато гріхів забув він людям, а от тієї груші — не міг. Тільки де стріне Танаська, то так і гуде в руках кров, як тоді, коли очманіло махав сокирою.

І тепер Павло відірвався од шашок і стрельнув на нього такими очима, наче хотів штовхнути за двері.

— ...брой вечір,— сказав Танасько. І звів докупи білі пухнасті брови. На червоному лиці вони здавались наклеєними.— А баба вдома? — звернувся до Санька, минаючи Павла поглядом.

— Пішла до Килини по молоко, зараз прийде.

— Пожду трохи,— Танасько сів на лаву поблизу дверей і звів очі у стелю. А коли балакав з Павлом про грушу — дивився у небо.

— Може, зіграєш, Атанасію? — глухо спитав Павло, розставляючи шашки.— Чи ти не вміш? Не бійся, тут великого розуму не треба, це не те, що...

— Зіграю,— несподівано сказав Танасько, вловивши в Павловому голосі цівочку жовчі. Підвівся, аж лава заскрипіла, підійшов до гравців.

Павло занерувував. Глянув у червоне Танаськове лице («мідний казанок»,— подумав) і сказав насмішкувато:

— З малим ось гуляй, Атанасію.

Танасько грав білимі. За кожним ходом довго думав, ворушив білимі бровами і скрипів табуреткою. Над головою стояв Павло, це заважало зосередитись. Танасько не поспішав. А коли Санько убив його шашку, то причаївся, ще дужче почевронів і задумався, наче програвав корову.

Павло від нетерплячки заходив по хаті. «А що,— ради,— твоя узяла? Дзуськи». Тішився з того, що він навчив Санька грати. Уже заради цієї партії варто було навчити. Хай знає. Ач, як журиться.

Та коли Павло знову підійшов до столу і глянув на шахівницю — отерп. Танасько пробирається в дамки. Санько, маючи звичку вигравати на хіп-хап, кинувся в атаку, забувши про тили, і дав промашку. Втративши перевагу, малий розгубився, впав у паніку. Був рятівний хід — бо єм відвести білу шашку назад, але Санько його не бачив і торкнувся зовсім не того «стовиця».

— Куди! — не втерпів Павло.— А оніно.

— Не підказувати,— спокійно посміхнувся Танасько.— Ми ж не на базарі.

Та Санько вже облишив шашку й помітив рятунок.

— Е ні, взявся — ходи,— так само спокійно сказав Танасько.

— У нас немає такого правила! — закричав Павло.— Взявся — це ще не пішов. Може, він поправляв.

— Мені ваші правила до спини,— посміхався Танасько.— Może, ви ще й за фук берете?

— При чому тут фук?! — Павла найдужче злило те, що Танасько говорив так рівненько, з лінівим смішком, наче мав тут усіх за дурників.

— Ну ти, чудило. Є ж міжнародні правила. Не грати ж мені по тих, що ти видумав, так же?

— Нехай, діду,— втрутився Санько.— Не па штани граємо. Що ж тут такого?

Але Павло вже малого не слухав.

— Ходи, як надумав! — гарячковито вхопив шашку і штурхнув білим під бій.

— Не валяй дурня,— сказав Танасько і спокійненько поставив шашку назад. Потім узяв ту, якою Санько ходив раніше, і посунув уперед.— Ось так. Правильно?

— Ні! — grimnuyv Pavlo.

— А як?

— Отак! — він ухопив шахівницю, і шашки заторохтили по хаті.— Оце по правилах! О!

— Здурів, чи що? — звів на нього Танасько усміхнені очі, і це Павла доконало.

— Геть звідси! — згріб Танаська за плечі.

— Таки здурів,— сказав Танасько, гидливо зморщивши носа. Він випручався з Павлових рук й пішов із хати.

— Ну нашо ви? — скипів Санько.— Я б у нього ще виграв.

— Авжеж, виграв би,— хмикнув Павло.— Якраз! У такого виграєш. Правила міжнародні суне під ніс,стерво.

— А от і виграв би.

— Ні, Санько, не на того напав. З таким треба тільки в нічию... Турецьку,— сумно сказав Павло.

— Такої ж у міжнародних правилах нема.

— Дурний ти ще, Санько. Ну їх, ці шашки. Давай краще я тобі розкажу казку. Про мисливця і зайчика.

ЗМІСТ

ПОВІСТИ

Тече річка невеличка...	4
Як поживаш, Баранчику?	53
Стороною дощик іде	83

ОПОВІДАННЯ

До Пахома	134
Лотерея	141
Живиця	149
Моя Ганя не така	164
Пізній цвіт	172
Мати звала Семеном	180
Після грози	188
По секрету	193
Проста арифметика	201
Парамон-Парамоша	211
На третю осінь	225
Турецька нічия	232

Шкляр В. М.
Ш66 Живиця: Повісті, оповідання.— К.: Молодь,
1982. 240 с.

До книжки увійшли твори про трагічні сторінки минулого війни, нелегке повоєнне дитинство, становлення сучасної молодої людини. Автор порушує проблеми морального вибору, моральної відповідальності людини за свої вчинки.

70303—062
III ————— 60.82.4702590200
M228(04)—82

У2

Василий Николаевич Шкляр
ЖИВИЦА
Повести и рассказы
Киев. «Молодь». 1982
(На украинском языке)

Художнє оформлення Є. В. Шулляка
Редактор М. М. Ілляш
Художній редактор В. І. Пойда
Технічний редактор М. Г. Чередник
Коректори В. В. Свідокимова, Р. О. Кондрацька

Інформ. бланк № 1520

Здано на виробництво 25.11.81. Підписано до друку 13.04.82. БФ 46686. Формат 70×108 $\frac{1}{3}$ з. Папір друк. № 1. Гарнітура звич. нова. Друк. високий. Умови друк. арк. 10,5. Умови фарбо-відб. 11,03. Обл.-вид. арк. 11,77. Тираж 30 000. Зам. № 1033. Ціна 90 к.

Ордена «Знак Пошани» видавництво ЦК ЛКСМУ «Молодь». 252119, Київ-119, вул. Пархоменка, 38—44.

Білоцерківська книжкова фабрика, 256400, м. Віла Церква, вул. Карла Маркса, 4.

90 R.

